ש. דובנוב

ספר החיים

תרגם מ. בן־אליעזר

ספר ראשון

הוצאת „דביר" תל־אביב, תר צ"ו

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

כל הזכויות שמורות
Copyright 1936, by the Dvir Company Ltd. Tel-Aviv

Printed in Palestine
נדפס בארץ ישראל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דפוס „ארץ", תל־אביב רחוב מזרחי ב׳

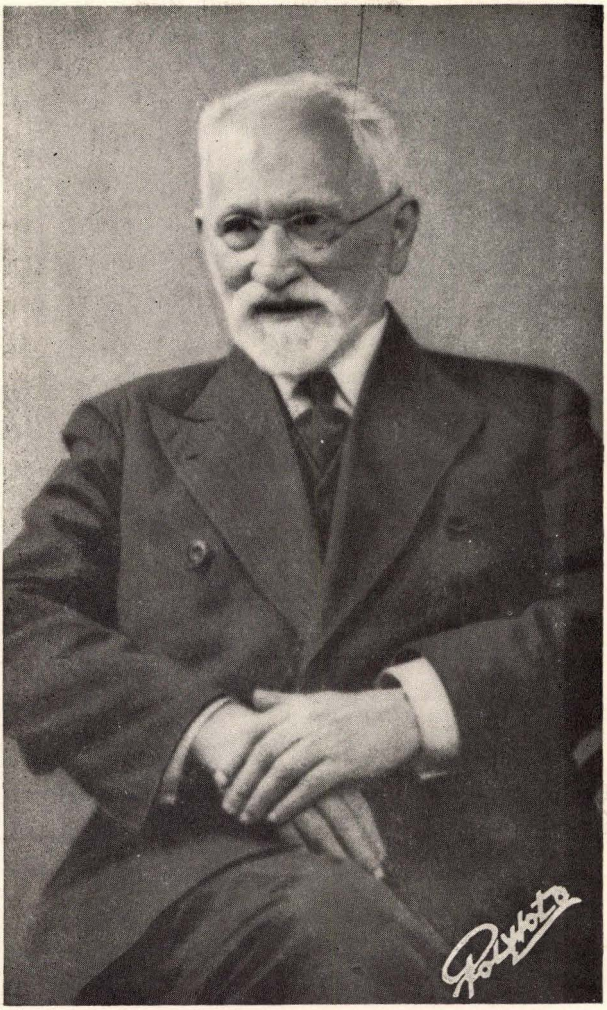

ש. דובנוב

ה ת ו כ ן :

עמוד

פרק ראשון — רבי יוסף מדובנא וגורל ספרו — — — — — 9

" שני — מסטיסלב, פרצופו של אבי זקני — — — — 16

" שלישי — בית הורי — — — — — — — — — 23

" רביעי — ימי הילדות ושנות הלמוד הראשונות — — — 28

" חמשי — למודי ה"חדר" והשקפת־עולם של ילד — — — 39

" ששי — ספרות ההשכלה והמרד הראשון של הנער (72—1870) — 46

" שביעי — ספרי מינות תחת ספרי הגמרא (74—1873) — — 55

" שמיני — בית הספר הרוסי והספר הרוסי (77—1874) — — 63

" תשיעי — הקיץ בירושלים דליטא (1877) — — — — 76

" עשירי — תורף בדינבורג (78—1877) — — — — — 83

" אחד עשר — שנה אחת במזהילוב ע"נ דניפר (79—1878) — 92

" שנים עשר—פרוש בסמולינסק. התחלת הפוזיטיביזם (80—1879) 101

" שלשה עשר—בפטרבורג על גבול שתי תקופות (81—1880) — 109

" ארבעה עשר — כניסתי לספרות בתקופת הריאקציה (1881) — 123

" חמשה עשר — רוח הרדיקליות בחבורים היסטוריים (1882) — 134

" ששה עשר — השתתפות קבועה ב"חוסכוד" (83—1882) — — 153

" שבעה עשר—הקיצוניות של האנטיתזיס : המאמר על
התקונים ביהדות (1883) — — — 153

" שמונה עשר — מלחמה לשחרור (1884) — — — — — 161

עמוד

פרק תשעה עשר — „אחר" בעיר מולדתו. אוניברסיטה בבית

(1884—85) — — — — — — — 169

" עשרים ואחד—בין עיר־השדה לעיר־הבירה (מאי־דצמבר 1886) 196

" עשרים ושנים — התחלת ההגדרה העצמית בספרות (1887) — 203

" עשרים ושלשה — הכנות לספר „תולדות החסידות" (1887—88) 211

" עשרים וארבעה — עבודת שנתים בתולדות החסידות (1888—89) 217

" עשרים וחמשה — בין צפון ודרום (1890) — — — — 229

ספר ראשון

(1870 — 1890)

פ ר ק ר א ש ו ן

רבי יוסף מדובנא וגורל ספרו

העיר דובנא במחצית השניה של המאה הי"ז. — הרב המקובל יוסף יוסקי, ספרו „יסוד יוסף": צוואה של יראת שמים, מוסר סגפני, ציורים מעולם הבא. — פלאניאט ספרותי של מחבר „קב הישר"; פרסום הספר בשם זר. — צאצאי יוסף מדובנא, יציאתם מוואהלין לרוסיה הלבנה והדפסת גוף הספר באחור זמן (תקמ"ה).

בעיר ד ו ב נ א אשר בוואהלין ישבו אבות אבותי בימי מלכות פולין העתיקה, מאמצע המאה הי"ז עד אמצע המאה הי"ח. בזמן החלוקה הראשונה של פולין (1772) עברו לרוסיה־הלבנה שנספחה לממלכת רוסיה הגדולה, לעיר מ ס ט י ס ל ב (פלך מוהליב). אחת הסיבות של שינוי המקום היתה, לפי מסורה משפחתית, ענין ספרותי מיוחד במינו, שעליו יסופר להלן. זכרון מולדתנו הראשונה נשאר חקוק בשם משפחתנו. בזמן שהוטלה חובה לפי החוק הרוסי (בימי אלכסנדר הראשון), לקבוע שמות־משפחה, קיבל אבי אבותי במסטיסלב את השם ד ו ב נ א ו—צורה רוסית של הכינוי „דובנא" או „מדובנא", שהיה מחובר לשמות הפרטיים של הקודמים לו.

בעשרות האחרונות של שנות המאה הי"ז, כאשר שקטו מרידות הקוזקים, שהחריבו את אוקראינה היהודית, והתנועות המשיחיות שבאו אחריהן (שבתי צבי), ישב על כסא הרבנות בדובנא הרב המקובל י ו ס ף־י ו ס ק י, בן הגאון המפורסם יהודה־יודל מעיר קובל. הרב הזה נגרר אחרי „הקבלה המעשית", ששלטה בימים ההם, היא התורה הקודרת של סגפנות ואבלות לאומית. לכך התאימה לחלוטין גם הסביבה החיצונית, בעיר שעדיין לא קמה מהריסותיה של שנות ת"ח ות"ט, בזמן שמחצית הקהלה היהודית הושמדה בידי הקוזקים של חמלניצקי ורבים ברחו לכל עבר. סופר־הקורות בן הדור ההוא נתן הנובר („יון מצולה") מספר, כי בשעה שגדודי המלניצקי שמו מצור על העיר דובנא התחבאו התושבים הפולנים במבצר

העיר וליהודים לא נתנו להמלט לתוכו, עד שהאומללים נפלו למאות ליד חומת המבצר מיריות הקוזקים, ובאותו מקום באו ההרוגים לקבר ישראל. על קברות הקדושים האלה התאבלו כל בני הקהלה מדי שנה בשנה בצום תשעה באב. בדעתי את מנהגי התקופה ההיא על־פי תעודות היסטוריות רבות, אני מתאר לעצמי את תמונת הרב הזקן מדובנא, כשהוא קם מעל משכבו לפני עלות השחר ומסדר „תיקון חצות", בוכה על גורלה של האומה הנרדפת ושופך לבו בקינה המרעשת: „עד אנה בכיה בציון ומספד בירושלים!"

לפני מונחת תעודה כתובה בעצם ידו של יוסף מדובנא, בצורת צוואה לזרעו אחריו, ו„לוח הנהגות" שכתב בשביל עצמו:[1]

„בעוד בי רוח, אחשבה לדעת בעמדי לפני אבינו שבשמים... ואיך פני יעטה חרפה וכלימה בראותי צדיקים עומדים סביבי מלובשים ומוכתרים באור תורתם ומעשיהם המכושרים, ואני כאלם לא אפתח פי, ועל ראשי משא כבד משמץ ודופי... רבונא דעלמא, רחם עלי אב הרחמן, אל תשלחני מהר מביתי ובני־ביתי לשוחה עמוקה, עד אכין צידה לדרכי המזומנת לפני, דרך רחוקה. ולוח שמתי לפני, להעלות עליו רשום עניני... להתנהג ככה".

וכאן בא „לוח הנהגות" מפורט, שאני מביא ממנו רק סעיפים אחדים:

„בהתעוררי משנתי יהיה דיבור הראשון שיצא מפי לשם שמים, בתורה או בתפלה... ולהיות נחשב כל תיבה שתצא מפי, מברוך שאמר עד סוף כל התפלה, כאבן יקרה, למען באם שתצא מפי ח"ו שלא בכוונה אהיה מצטער כאילו הפסדתי אבן יקרה. להיות אסור עלי הדבור בביהכ"נ שאינו מתורה או מתפלה... ללמוד בכל יום בתפילין הן מעט הן רב. ראש לכל הגדרים — שלא אמלא תאותי במאכלים ומשקים רק כדי חיותי... ושלא להוציא מפי דברים בטלים, כי הדבור הפסד גדול ורחוק משכר... לבלתי יחסר ממני וידוי על עווני בכל יום ערב ובוקר, וזכרון ירושלים תבנה ותתכונן במהרה בימינו, והריגת צאן קדשים הי"ד[2] בשברון לב, בדאגה

---

1) נדפס קרוב למות המחבר בקונטרסים „נעימה קרושה" ו„לוח הנהגות" (תע"ט). בחוברת הראשונה נדפס שיר על דרך הקבלה קרושת השבת בלשון עברית־ארמית. „לוח הנהגות" חזר ונדפס אחרי כן בראש הספר הגדול של ר' יוסף: „יסוד יוסף" (שקלוב תקמ"ה).

2) ה' ינקום דמם.

ובאנחה. לעשות התבודדות גדולה בכל חודש פ"א 1), ובכל יום התבודדות קטנה... שלא למלא פי שחוק מיום שחרב בית המקדש... להיות ממארי חושבנא, טרם שכבי בלילה, שלא אהיה שוכח ח"ו איזה חטא, ואם בא לידי אראה לקבל עלי טרם שכבי לתקן בבוקר מחר; ואם אפשר לתקן מיד, אזי מה טוב".

ריח של בית הקברות נודף מתוך ספרו הגדול של רבי יוסף, בשם „יסוד יוסף". זהו — „ספר מוסר" טפוסי מאותה התקופה של עצבות וסיגוף. העולם מלא נשמות תועות מפני חטאיהן, שדים ורוחות רעות; כל חטא מוליד שד חדש. יום המות הוא תחלת בית הדין הנורא, שלפניו עתיד האדם ליתן דין וחשבון על כל מה שעשה בעולם הזה. זוכר אני, איך רעד לבי בשעה, שקראתי בילדותי את השורות הבאות מתוך ספרו של אבי אבותי:

„בן אדם, בן אדם! אם היית יודע, כמה אלפים מלאכי חבלה אורבים על רביעית דם שבלבך, בודאי היית משעבד גופך ונשמתך להבורא יתברך" („יסוד יוסף", פרק א'). — „דרך כלל צריך שתדע, כי אוירא וחללא דעלמא מלא נשמות שאינן יכולות לבוא עדיין למקום מנוחתן. וכמו שהעידו תלמידי האר"י ז"ל, שהיה אומר להם, שחללא דעלמא מלא נשמות הנדחים... ופעם אחת הלך עם תלמידו ללמוד תורה על השדה וראה הוא לבדו שכל האילנות היו מלאים נשמות שהיו יושבות עליהם בלי מספר והיו מכסות את המים על פני הנהר. ושאל אותן האר"י, מה טיבן כאן. והשיבו שנדחו מחוץ לפרגודא קדישא בעבור שלא עשו תשובה על פשעיהם... והם נדים ונעים מבלי מנוחה וסובלים צער גדול" (שם, פרק ה'). — כל דבור שיצא מפי אדם בארץ גורם לפעולה בשמים. „מעשה באשה אחת שהיתה יושבת בין שאר אנשים והיו מספרים בענין של דין וחשבון על כל מעשים. ופתחה אשה אחת בדרך שחוק ואמרה: ואני בבואי לפני בית דין (של מעלה) אעשה עצמי אילמת שלא אוכל להשיב להם, ולא היו ימים מועטים עד שנעשתה אילמת והיתה אילמת עד יום מותה" (שם, פרק א').

קורא אתה את הספר כמו שקוראים „מעשה נורא" מעולם התוהו. כמו המשורר דנטי, מוליך המחבר את הקורא דרך כל „חללי דעלמא",

---

1) פעם אחת.

המלאים רבוא רבבות נשמות נדחות ורוחות רעות, על פני כל מדורי הגיהנם, שמתענים שם הרשעים. פעמים כאילו הוא תופש את בן־לויתו בידו ואומר לו בהתרגשות: „בוא וראה („תא חזי") מה שכתוב בזוהר הקדוש", „והנה מה שנאמר בכתבי האר"י" 1). ברור היה לו לאותו הסגפן מדובנא, שהעולם שוקע בחטא, מפני שהחטא אורב לאדם על כל פסיעה ופסיעה. האדם חוטא לא רק בזה, שאינו זהיר בקיום איזו מצוה קלה, אלא בכל תענוג שבעולם הזה.

המחבר מוקיע לעין גם את פשעי היחיד וגם את פשעי הקהל. במקום אחד בספרו הוא נותן תמונה מעציבה של מצב המדות בקהלות ישראל בימים ההם:

„ובפח זה נלכדים הרבה מנהיגים בעבור הגבהות ושררות שלהם, ומטילים אימה על הצבור, ומתענגים ומתפנקים, ואינם עומדים במסים וארנוניות, מקילים לעצמם ומכבידים על אחרים... באים באכזריות לבתיהם (של העניים) וחוטפים ושוללים מכל אשר ימצא, ומציגים ערום וחוסר כל מכלי בית ומלבושים... הכל נמכר בעבור המסים מלבד הקש שעל המטה. ובעת הקור והגשם בוכים כל אחד בזוית דיליה הוא ואשתו וילדיו... יש הגרועים מזה, אשר מתפרנסים ומתעשרים ממעות הגביות של בני ישראל ונותנים נדוניות גדולות לבניהם ובנותיהם מיגיעת כפם של בני ישראל. תיפח רוחם ונשמתם! ואיש כזה הכרוז הולך לפניו: דין הוא דאכיל דמייהו ובשרייהו דישראל עמא קדישא, גוזל עניים ויתומים ואלמנות!"... (שם, פרק ט')

אולם בעמדו במדרגה עליונה כזו במוסריות אין ר' יוסף מתרומם מעל למדרגה הנמוכה של דורו בשכליות. הוא דן לחובה כל גילוי של מחשבה חפשית: „ירחיק לימוד הפילוסופיה מאד, כי היא אשה זרה ועליה נאמר (משלי ב', י"ח): כי שחה אל מות ביתה, כל באיה לא ישובון. ואפילו לימוד הטבעיות (ידיעות הטבע) ירחיק" (שם, פרק מ"ו). ר' יוסף מאמין בלב שלם, כי מן העבירות שעבר איש יהודי נולדים שדים ורוחות. „...ומתלבשים אלו חיילות של משחיתים (שדים ומזיקים) בחיילות של אומות

---

*) בימים ההם נתפשטו חבוריו של האר"י, או יותר נכון — של תלמידיו, בהעתקות של כ"י, מפני שהרבנים, שנבהלו מתנועת משיחי השקר, אסרו להדפיסם.

העולם ומפילין (ומתנפלים) על בני ישראל והורגים הרג רב" (שם, פרק ד'). אולם רוצה הוא להביא בלב הקורא, כי יסורי העולם הזה כאין וכאפס הם לעומת היסורים העתידים לבוא אחרי המות. מתחלת הספר ועד סופו נשמעת זעקה אחת: „אוי לנו מיום הדין, אוי לנו מיום תוכחה!" (שם, פרק א'). כל יום ויום מקרב אותנו אל המות, היינו אל יום הדין הנורא. האש בגיהנם לא תכבה לעולם, מלבד בימי השבת, שאז ניתנת לרשעים מנוחה מיסוריהם, אבל החוטאים שעברו בעולם הזה על מצות שמירת שבת אינם נפטרים מדינה של גיהנם אפילו בשבת קודש. (שם, פרק ס').

ר' יוסף נפטר בדובנא בשנת 1700 וזכרו נשאר לדורות בבחינת צדיק וקדוש. בפנקס הקהלה רשום מאורע זה: אחד מאלה שישבו על כסא הרבנות אחרי ר' יוסף בקש לפני מותו, שיקברוהו בצד קברו של הרב הקדוש. כשבאו לחפור את הקבר לנפטר החדש, פגע המעדר במקרה בקבר הסמוך של ר' יוסף, קרשי הארון התפרדו ולעיני הקברנים הנבהלים נגלה גופו של הקדוש, שהרקבון לא שלט בו, עם המקל ששמו בידו בשעת הקבורה לפי צוואתו האחרונה. לאחר המקרה הזה פרצה בעיר מגפה, שמתו בה הרבה ילדים. אנשי ה„חברה קדישא" ראו בזה עונש מצד הקדוש, שכעס על הפרעת מנוחתו בקבר, והחליטו לפייסו בתקנה זו: בכל שנה ושנה ביום שאירע החטא לקבוע תענית עם תפילה בבית־הכנסת והליכה על קברו של ר' יוסף לבקש ממנו מחילה על חילול הקודש.

הספר „יסוד יוסף", שנשאר בכתב־יד, עבר דרך כמה גלגולים אחרי מות המחבר. ר' יוסף גזר בצוואתו על יורשיו, שהם או בניהם ידפיסו את ספרו כשיזדמנו לעיר שיש בה בית־דפוס יהודי. אך קודם שהספיקו היורשים לקיים את רצון המת, עשה זאת על דעת עצמו אחד מתלמידיו, שבידו היתה העתקה של הכ"י, צבי הירש קיידנובר (בנו של הרב המפורסם מפרנקפורט וקראקוי אהרן שמואל). התלמיד החרוץ הדפיס את הספר כחיבור שלו, הערוך על יסוד תורתו של ר' יוסף, כדי לקבל שכר ממכירת הספרים, כלומר: עשה מעשה פלאגיאט. בשנת 1705 הוציא את הספר בפרנקפורט־דמיין וקרא לו שם אחר: „קב הישר". בהקדמתו מספר המו"ל על פגעיו בפולין, שהכריחוהו לעזוב את מולדתו; המחסור והרצון לעשות מצוה עוררו אותו אחרי בואו לפרנקפורט לאסוף דברי תורה ומוסר, ששמע מפי אביו ורבותיו, ביחוד מפי ר' יוסף מדובנא, ולפרסם אותם בהוספת „נופך משלו".

כשאנו מעמידים זה לעומת זה את הנוסח של „קב הישר" ואת המקור של „יסוד יוסף" שנדפס לאחר זמן, אנו רואים ברור, כי הפלאגיאטור הדפיס כמעט את כל הספר במקורו ורק בראשית כל פרק או בסופו הוסיף פסוק משלו כדי לחפות על עקבות הגנבה. אולם בחלק השני של הספר הוסיף משלו כמה פרקים שלמים. בסוף הקדמתו מבקש בעל „קב הישר" מאת אנשים נדיבי לב לעזור לו בשעת דחקו ולקנות את חבורו.

ואמנם לא טעה בחשבונו: הספר המלא „ספורי נפלאות" התפשט במהירות יוצאת מן הכלל בימים ההם. כעבור ארבע שנים (1709) הוציא המחבר את הספר במהדורה שניה בצירוף תרגום ללשון המדוברת („עברי־טייטש"), למען יקראו בו הנשים ובני ההמון שאינם מבינים כראוי את המקור העברי. מאז הלך ונדפס הספר „קב הישר" פעמים רבות, בתחלה בארצות המערב (אני ראיתי את הספר בהוצאות: פפד"מ 1709, אמשטרדם 1722, יעסניץ 1725, קונשטנטינא 1732, ווניציה 1743 ועוד מהדורות מזמן מאוחר) ואחר כך גם בפולין גופא. הספר נעשה חביב על העם. אנשים ונשים קראו ברעד את האגדות על יסורי הרשעים בגיהנם, ספורים על הנשמות הנעות ונדות, על הרוחות הרעות המגולגלות בבני אדם („דיבוקים") ומתגרשות מתוכם בכח השבעות של בעלי מופת, וכדומה.

נחלי דמעות נשפכו על דפי הספר של הנזיר מדובנא, שנתפרסם בשינוי השם. אני עצמי, בהיותי תלמיד ה„חדר", הייתי קורא בהתרגשות את „קב הישר", בטרם ידעתי עוד, כי ספר זה נכתב בידי אבי אבותי בבחינת צוואה לזרעו אחריו. הדבר נודע לי בזמן מאוחר, בדרך חקירותי בדברי ימינו, בשעה שהאגדה של משפחתי עוררה אותי להשוות את המקורות ולגלות את הפלאגיאט הספרותי הישן.

לפי אגדה זו לא היה בידי יורשיו של ר' יוסף מדובנא לקיים את צוואת אביהם, מפני שלא נמצאו בתי דפוס עבריים במקומות מגוריהם. נוטה אני לחשוב, שלא שקדו להדפיס את החבור הזה, מפני שנודע להם, כי נכנס כמעט כולו בספר „קב הישר" שנתפשט בינתים בכל הקהילות. אחד מנכדיו של ר' יוסף מצד בנותיו בא לעיר שקלוב שברוסיה הלבנה, שבה נפתח קרוב לשנת 1780 בית־דפוס עברי, — ומכיון שלפי צוואתו של הזקן, רשאי היה להוציא את ספרו רק נכד מצד הבנים, לפיכך קרא אליו הנכד השקלובי את קרובו הנכד מדובנא, ושמו בנציון בן־יחזקאל, ויחד

עמו הדפיס בשנת 1785 (תקמ"ה) את כל גוף הספר „יסוד יוסף" לפי הכ"י המקורי של המחבר. בשער הספר נאמר: „והנה זה קרוב למאה שנה שהיה מונח זה הספר בכ"י ולא בא בדפוס עדיין, והרבה דברים מזה הספר כתבם הרב בעהמ"ח ספר קב הישר, שהיה תלמידו של הרב הגאון הנ"ל (יוסף מדובנא), כפי שמבואר בהקדמת ספרו. אך רובם נשארו באמתחת זה הספר שחיבר הרב הגאון בעצמו, כאשר תעיד עין הקורא". אני, נכד הנכדים, לא אוכל להעיד על זה, ואדרבה — בקראי בעיון רב את הספר „יסוד יוסף" מצאתי, שרובו נכנס לתוך „קב הישר". מן הצד השני מצאתי תיקון למסורת המקובלה במשפחתנו: אבי־אבותי בנציון בן־יחזקאל קבע דירתו ברוסיה הלבנה זמן רב לפני הדפסת הספר „יסוד יוסף" בשקלוב, כי כבר בשנת 1761 נמצא שמו בפנקס של קהלת מסטיסלב ברשימת ראשי הקהלה. על שלשלת הדורות של משפחתנו במסטיסלב יסופר בפרק הבא.

פרק שני

מסטיסלב. פרצופו של אבי זקני

בנציון בן־יחזקאל (חצקביץ), ראש הקהלה במסטיסלב ובעל אחוזה עם אכרים משועבדים.— בנו הלמרן זאב וואלף ונכדו הסופר אביגדור. — אביזקני בן־ציון בן־אביגדור, טפוס של אציל רוהני. — נסיעותיו למוסקבה ודמותו של הרקבריסט פרץ. — ראש ישיבה. — ה„מרד" במסטיסלב בשנת 1844. — השפעת השרפות על גורל משפחתנו. — „מתנגד" אדוק. — פרצוף כהן גדול.

אבי ענף־המשפחה במסטיסלב בנציון חצקלביץ (כפי שנרשם בתעודות הרוסיות) תפס מיד מקום חשוב בקהלה היהודית. בפנקס העיר אני מוצא את שמו ברשימות חברי הקהל, שהיו נבחרים בכל שנה, החל משנת 1761, ותמיד בין הראשונים במעלה הנקראים בשם „ראשי הקהל". בכל מקום מוסיפים על שמו תואר „הראש והקצין"; התואר האחרון ניתן, כרגיל, לאנשים עשירים ורבי־השפעה. מסורות המשפחה מספרות, כי בנציון הצליח מאד במסטיסלב: הוא קנה במחוז אחוזה גדולה עם המון אכרים משועבדים והיה למעשה בעל האחוזה, אף כי לפי החוק ודאי נרשם כחוכר, מפני שליהודי, לפי החוקים הפולנים הישנים, מותר היה לרכוש אדמה רק בתורת חכירה, והחוק הרוסי אסר על היהודים לרכוש אדמה עם אכרים משועבדים. זה היה בימי ייקטרינה, ובימי אלכסנדר הראשון, כשהתחילו מחמירים בחוק האוסר על היהודים לרכוש אחוזות מאוכלסות, היה על בנציון למסור את אחוזתו לנוצרים בתנאים מסוימים. בניו ובני בניו הוסיפו לקבל מאת הבעלים החדשים דמי חכירה עוד זמן רב, עד שחרור האכרים משעבודם.

„הקצין" בנציון חצקלביץ נפטר בראשית המאה הי"ט (בשנת 1815 כבר נאמר עליו בפנקס: ז"ל), ואת מקומו בקהלה תפס בנו זאב־וואלף,

השם הזה נמצא בפעם הראשונה בפנקס בצירוף כנוי־המשפחה דובנא ודובאוו (1823). בהיות פרנסתו מצויה מהכנסות האחוזה, יכול היה וואלף להתמכר לעבודה רוחנית: הוא היה מופלג בתורה ובמשך שנים רבות היה קורא בבית־המדרש שיעור בתלמוד ופוסקים. בנו אביגדור היה עוסק בעניני מסחר, היה נוסע לרגלי עסקיו אלה למוסקבה ורכש לו הון הגון, אך הוא מת בדמי ימיו (1840). בראש משפחת דובנוב בעיר מסטיסלב עמד בני הבכור בנציון השני, הוא זקני ומורי, שנולד בערך בשנת 1805.

סבא היה איש התורה ונפשו לא חשקה כלל במסחר, אך מות אביו קודם זמנו הכריח אותו לנסוע למוסקבה לשם העסקים. הוא היה שוהה שם שנים שלשה חדשים בשנה, וכדי שלא לבטל את הזמן בין עסק לעסק, היה לוקח עמו את ספר האלפס. במוסקבה משך עליו עין זה האיש רם־הקומה ויפה־התואר, המתון בהילוכו ובדיבורו כאציל מלידה, ומראהו אינו דומה לעובד חרוץ של אליל המסחר. אחד הציירים הרוסים, שהתפעל מאד מיפי התואר הזה, בקש מאת סבא רשות לצייר את תמונתו. סבא פקפק בתחלה: לפי המסורת העתיקה, נחשב לחטא לעשות תמונת אדם ולשבת לפני צייר, אך סוף סוף נעשתה התמונה ושנים רבות התנוססה בצד ציור אילן־היחוס של משפחת דובנוב על קיר ביתנו אשר במסטיסלב. אולם לא זכיתי לראות יצירת אמנות זו, כי עלתה באש בשעה שנשרף ביתנו עוד קודם יציאתי לאויר העולם.

מחיי הסבא במוסקבה נשמרה במשפחתנו אגדה היסטורית מוזרה. פעם אחת ישב בחדר בית מלונו, שקוע בתלמודו, פתאום הפך פניו וראה מאחורי גבו אופיציר רוסי זר, שעמד ונתן עיניו בגמרא שהיתה מונחת על השלחן. אותו אופיציר היה גריגורי פרץ, הדיקבריסט הידוע, בנו של החוכר הפטרבורגי אברהם פרץ, שהתנצר לפנים יחד עם כל בני ביתו. בילדותו למד גריגורי תלמוד בעיר מולדתו שקלוב, ועתה בראותו טופס של ספר התלמוד, עלה בלבו זכרון העבר. הוא שאל את הסבא, כיצד מפרשים איזו סוגיא חמורה בתלמוד, ולאחר שקבל תשובה שהניחה את דעתו הלך לו. פגישה מוזרה זו אפשר לבאר על ידי כך, שענף המשפחה דובנוב אשר בשקלוב עמדה בקשרי חיתון עם משפחת פרץ. לפי סדר הזמנים פגישה זו היתה אפשרית, מפני שר' בנציון היה במוסקבה קרוב לשנת 1840, ובאותו הזמן כבר שב הדקבריסט פרץ מגלותו והתכונן לעבור לאודיסה. ואף אם

לא היתה לו זכות הישיבה במוסקבה, אך יכול היה לשהות שם בדרך נסיעתו מן הצפון אל הדרום *).

הנסיונות של הנסיעות לשם מסחר למוסקבה הוכיחו מהרה את סבא, כי לא לכך נוצר — להיות סוחר. בשנת 1845 בערך הסתלק מכל עסקי המסחר וקבע מושבו במסטיסלב והקדיש את עצמו לתורה. הוא התפרנס מהכנסות בית־החומה הגדול שלו, שהיה משכיר למשרדים של הממשלה ולמחסנים של סוחרים. במשך ארבעים וחמש שנה היה קורא שיעור בש"ס בבית־המדרש הגדול במסטיסלב אחרי תפלת שחרית. קהל שומעי תורתו היה בתחלה מבני תורה שבעיר, זקנים וצעירים, אך אחרי כן התחילו שיעוריו מושכים תלמידים גם מערים אחרות ברוסיה הלבנה, ואפילו מליטא ואוקראינה. סבא היה קורא שיעוריו לפי שיטת הגאון מווילנה בלי חדודי הפלפול: היה מבאר את הסוגיא בדרך הפשט ומכניס לתוך ביאורו את דברי המפרשים העיקריים (רש"י, תוספות, רא"ש וכו') הנוגעים לענין. כחי היה להסביר בפשטות את השאלות המסובכות בהלכה במקום שאחרים היו מסבכים אותן יותר כדי להראות עוצם חריפות או בקיאות.

אחרי תפלת שחרית בבית־המדרש היה סבא נוהג לקרוא את ה„שיעור" במשך שעה, בשבתו במרכז של שלחנות ארוכים בצורת דלי"ת לאורך כתלי המזרח והדרום של בית־המדרש, בין שורות של תלמידים יושבים ועומדים, שמספרם לפי זכרוני הגיע לחמשים. כתום השיעור היו אנשי המעשה הולכים לחנויותיהם או לבתי מלאכתם, ובחורי הישיבה נשארו בבית־המדרש לכל היום, כדי לשנן את השיעור ששמעו ולהכין „דף גמרא" ליום המחר. מלבד השיעור בבית־המדרש בבוקר, היה סבא רגיל לקרוא שיעור ערב בביתו לא בתלמוד אלא בספרי הפוסקים, שבי־סודם היו מונחים ארבעה ספרי ה„טורים".

על החלטת סבא לעזוב את הבלי העולם הזה ולהתמסר כולו לתלמוד תורה אפשר שהשפיע „המרד במסטיסלב" הידוע בשנת 1844. כבר ספרתי את הדבר, הטפוסי למשטר העריצות של ניקולי הראשון. (i

---

*) ע"י וו. וי. פרץ: הדיקבריסט ג. א. פרץ, לנינגראד, 1926, הוצאת האקדמיה למדעים.

**) „מגילת הקהילה במסטיסלב", בחוברות „וואסכאד" לשנת 1899 (№9); „מפנקס הקהילה של המסטיסלב" (בעברית), במאסף „העבר", כרך 1, פטרוגראד, 1918.

תגרה בשוק בין המון יהודים ופלוגת חיילים, שהחרימו סחורה מוברחת מן המכס, הוצעה בהרצאת המשטרה לפני שר הפלך כמרד של יהודים, וכשהגיע הדבר לפני הקיסר, צוה לאסור את ראשי הקהל ותיכף, עוד לפני החלטת בית־דין, למסור לעבודת הצבא אחד מעשרה יהודים שבקהלה בלי הבדל גיל. בעיר השתררה אימה: תפסו אנשים למסרם לצבא; רבים ברחו לערים אחרות; את ראשי הקהל וטובי העיר שמו בבית הסוהר כבני תערובת, וביניהם גם סבא, ורק כעבור עשרה חדשים, אחרי אשר המבקר שנשלח מפטרבורג ברר , שאין שום יסוד להאשים קהלה שלמה ב„מרד", נפסק הטירור ואלה שנענשו על לא־אשם יצאו לחופש. יום שנתקבלה הפקודה לקרוא לאסירים דרור (ג' כסלו) נקבע בקהלה לחג בכל שנה, וזוכר אני איך שהוליכוני עוד בילדותי עם שאר ילדי ה„חדר" לבית־הכנסת להשתתף בתפלה־בצבור החגיגית לכבוד גאולת הקהלה מצרה גדולה. אולם על סבא עשה כל המאורע הזה רושם מדכא והוא התחיל לבקש תנחומין בתלמוד תורה.

עוד מאורע מדאיב אחד גזל את מנוחת סבא. בשנת 1858 החריבה שריפה גדולה את כל הבתים בחלק המרכזי של העיר מסטיסלב, ובתוכם גם בית־החומה שלנו, מקור הפרנסה של כל המשפחה. אסון זה יצר תאריך מיוחד לעיר זו; שנים רבות אחרי כן היו מונים את זמן כל מאורע באופן זה: הדבר היה כך וכך שנים לפני השריפה הגדולה; הדבר אירע מקץ כך וכך שנים אחרי השריפה הגדולה. לא הספיקה העיר להתנער מחורבנה, אחרי שבנו את הבתים שנשרפו, קצת בכסף הביטוח־באחריות וקצת בסיוע של קופת המלוכה, והנה פרצה דליקה שניה, שאכלה גם את בית סבא גם את הבנינים הסמוכים לו. הדבר היה בימי הבלהות של המרד הפולני (1863), בזמן שבערי החבל המערבי היו מציתים את הבתים והחברות לאחריות של שריפה סרבו לקבל ביטוח הבתים מאש. וכך היו הנשרפים נתונים לחורבן גמור.

בעיר היו מספרים על אומץ־הרוח של סבא בזמן שני האסונות. כאשר הודיעו לו בשעת אמירת השיעור, כי בעיר נפלה דליקה, והשומעים קמו לרוץ איש איש לביתו, בקש מהם לשמוע את השיעור עד הסוף. אחרי השריפה, כשהנשרפים היו מחטטים בכלי־הבית שנשארו לפליטה, בקש מאת השמש של בית־המדרש לחפש ולהביא לו את המסכת הדרושה כדי להכין על־פיה את השיעור ליום המחרת. בשעה שביתו שלו היה מוקף להבה, עמד סבא בחוץ והתבונן בדומיה, איך שרכושו, מקור פרנסתו, עולה באש.

בתו שעמדה על ידו יללה והוא השתדל להרגיע אותה. בתו טענה: אבא, איככה לא אבכה? ראה, הנה שכננו „הגלח" (הכומר) בוכה ליד ביתו הבוער באש. „שטיא — ענה הזקן — הוא יש לו על מה לבכות: הרי אלהיו שלו (האיקונין של עץ) נשרף, אבל אלהים שלנו לא נשרף, הוא ידאג לנו". אולם הגורל דאג אך מעט למשפחה האמללה: „בית־החומה" שלנו נשאר בהריסותו, „חורבה", במשך שלשים שנה, ורק בקומה התחתונה התקינו בדוחק חדרים לחנויות ומחסנים. בימי ילדותי ובחרותי הייתי לעתים מביט מתוך עוצב אל החזית הארוכה של הקומה העליונה בלי גג עם עשרות חורים גדולים במקום חלונות, שהיו מציצים בעיני סומא אל גן־הטיול העירוני אשר מנגד. בבית הזה נולדתי, אך זוכר אני אותו רק בחורבנו.

ואף כי מצבו החמרי של סבא הורע, לא חזר לעסקי מסחר אף סרב לקבל כסא־רבנות שנתפנה בקהלתנו. הוא לא רצה ליהנות מפרי למדנותו ולקבל שכר תורה. באופן רשמי לא היה מקבל שכר גם בעד שיעוריו בתלמוד, אך בחשאי ובעקיפין היתה הקהילה נותנת לסבא סיוע כסף, כמדומני, רובלים אחדים לשבוע. על זה אסור היה לדבר בגלוי: סבא היה נעלב על ידי כך. בהיותו מתנגד גמור, היה סבא הוגה בוז לאותם האדמו"רים, הצדיקים, שעשו סחורה ב„קדושתם". קהילת מסטיסלב היתה כמעט כולה של מתנגדים: מעשרה בתי־כנסיות רק אחד קטן היה שייך לקבוצה של חסידי חב"ד, שאפילו „רבי" משלהם לא היה להם (כמה מהם היו נוסעים אל ר' מנדל שניאורסון מלובאוויץ). סבא היה בכלל רחוק מכל מיני מסתורין. הוא לא מצא עוז בנפשו לגנות בגלוי את הקבלה ואת ספרי החסידות, אך הביט על כל זה מלמעלה למטה. באוצר הגדול של ספריו, שהכיל ספרי ש"ס ופוסקים ושו"ת, תפסו מקום צנוע מאד על האצטבא העליונה של ארון־הספרים ספרי קבלה ו„מוסר" קטנים בצורתם, שרק לעתים רחוקות מאד היה נוגע בהם לשם עיון. הוא היה בעל־הלכה גמור וכל דברי אגדה נראו בעיניו ראויים רק להמון העם... כל היום היה יושב בחדרו ועוסק בתורה והיה יוצא משם לחוץ רק לתפלת שחרית ולתפלות מנחה ומעריב בבית הכנסת. פעמים שהיו באים אליו ראשי הקהילה או אנשים פרטיים לשאול מפיו עצה, ואותה שעה נשמעו קולות מדברים

מחדרו הנעול, שהיתה שוררת שם כרגיל דממה או נשמע הניגון החשאי של סבא בשעת למוד הגמרא.

בתפלת סבא לא היה כלום מן ההתלהבות הרועשת של חסידים. הוא היה רואה מעין התהוללות לפני המקום כל אותם הכרכורים והנדנודים והצווחות בשעת התפלה. היה עומד זקוף קומה ופניו לכותל המזרח ומוציא מפיו בנחת ומתוך התרכזות כל מלה מתוך התפלה, ורק מזמן לזמן היה מרכין ראשו מעט ומרימו שוב. אבל התלהבות פנימית, הצפונה בתוך הלב, היתה מורגשת בכל הויתו. היא נגלתה לעין ברגעים מסוימים, בשעה שהיה עובר לפני התיבה כ„שליח־צבור", במקום החזן הרגיל, בימי חגים ומועדים. זוכרני, איך ביום הכפורים היה קורא את סדר „העבודה" בבית־הכנסת המלא מפה לפה. הנה הוא עומד לפני העמוד בכל הדרת פניו, זקן הכסף שלו יורד לו על־פי מדותיו, עטוף בטלית המופשלה מעל לראשו ותחתיה „קיטל" לבן, וכפרקליט הלבוש תגא בבית־הדין הוא נושא נאום הסניגוריה לפני אלהים. הנה נגמר סדר „העבודה" עם הכריעות, הנה כבר נשמע המזמור המלא־הוד של בן־סירא על מראה כהן גדול („כאהל הנמתח בדרי מעלה" וכו') בצאתו מבית קודש הקדשים, ומתחילות הסליחות הנוגות המתארות את הגדולה והתפארת בימי קדם לעומת העינויים בימי הרעה. סבא קורא את הקינה הנפלאה על מות עשרה הרוגי מלכות בתקופת בר־כוכבא. הקינה מתארת את מותו הנורא של רבי ישמעאל כהן גדול, איך שהתלין הפשיט עורו מעל פניו, וכשצעקו שרפי מעלה: „זו תורה וזו שכרה!" ענתה בת־קול משמים: „אם אשמע קול אחר אהפוך את העולם למים. גזרה היא מלפני, קבלוה באהבה!" ידו של סבא המורמה למעלה יורדת מתוך רוח יאוש גמור, קולו רועד, כל בית־הכנסת מתיפח. ואני, ילד רך, עומד לרגלי סבא, עיני נעוצות בפני הזקן המפיקים הוד, המגיש לפני אלהים את מחאת עם דל ואומלל, ובלבי עולה שאלה עמומה: על מה? על קול תלונה בהכנעה, על תרעומת מעונים על קידוש השם בא איום להביא מבול ולהחריב את כל העולם!... וכעבור עוד שלש שעות, בשעת הדמדומים של תפלת „נעילה", נשמע שוב קול תחנוניו של שליח־הצבור שכבר תש כחו בצום: „פתח לנו שער, בעת נעילת שער, כי פנה יום!"... כמה פעמים בזמנים שבאו אחרי כן, ואני רחוק מבית הכנסת, הייתי חוזר על המלים האלה בלוית ניגונן המעורר

לב; כמה פעמים הייתי נזכר תארו הנהדר של שליח־הצבור הפושט ידו למרום ותובע עלבונה וצערה של האומה!

עמדתי בפרטות על תיאור פרצופו של סבא, מפני שימי ילדותי עברו בצלו של איש הרוח הכביר הזה, והם שהשאירו בלבי עקבות עמוקים גם לאחר שדרכינו נפרדו ונתרחקו זו מזו.

פרק שלישי

בית הורי

חליפות של אנשי־קודש ואנשי־חול במשפחתנו. — אבי, סוחר־יערות נודד. — רפסודות על פני הדניפר מצפון לדרום. — גורלו המר של נע־ונד, מחלה ומות בדמי ימיו. — אמי: מזלה של האשה העלובה, העמלה כל ימיה. — אחי ואחיותי...

במשפחת דובנוב יש לראות כעין חליפות־כסדרן של הדורות בתכונתם ונטיתם של ראשיה. באים בזה אחרי זה אנשי־קודש ואנשי־חול, תורנים וסוחרים. הנה אחרי הפרוש מדובנא, ר' יוסף, בא בדור הרביעי (הדורות שביניהם אינם ידועים לי) בעל־האחוזה והסוחר במסטיסלב, בנציון הראשון הנזכר למעלה. בנו של „הקצין" הזה, ר' וואלף, ראש־ישיבה, ובנו של זה, אביגדור, נוסע למוסקבה למכור סחורה. זקני בנציון השני שוב מקדיש חייו לתורה, ובנו היחיד, הוא אבי מאיר יעקב (נולד בשנת 1833 ונפטר בשנת 1887), הולך בדרך הסלולה של סוחר. ברם, לא היתה לו ברירה אחרת: כעבור שנים אחדות לאחר שנשא אבי אשה ונולדו לו בנים, ירד סבא מנכסיו על ידי השריפות, המשפחה נאלצה להטלטל מדירה לדירה והיה צורך לדאוג לפרנסה. לאחר כמה עסקים שלא עלו יפה, קבל אבי משרה אצל חותנו, סוחר־יערות עשיר מיכל הייליקמאן, שישב בעיירה אוברוביצי הסמוכה להומל.

סבא זה שלי, תושב פוליסיה, היה אחד מחלוצי המסחר בעצים, שהתפתח והתרחב בנהר דניפר באמצע המאה התשע־עשרה, בעיקר על ידי חריצות היהודים ברוסיה הלבנה. האחים הייליקמאן (סבא מיכל עשה שותפות במסחר זה עם אחיו יונה, זקנו של הסופר העברי ש"י הורוויץ), שנתעשרו מעסק זה, היו קונים מבעלי־האחוזות הרוסים יערים, שוכרים אכרים לכרות את העצים ולשלחם דוברות על פני הדניפר ופלגיו אל הדרום, ארץ הערבה,

לערים ייקטרינוסלאב, חרסון, אודיסה. בנוהג שבעולם היו כורתים את העצים בימות החורף ואת הגזעים הכרותים, הקורות, היו מובילים בעגלות־חורף אל חוף הנהר הסמוך; שם היו קושרים את העצים בעבותות לרפסודות, ז. א. לשורות של קורות, כמה עשרות בכל אחת, ומיד לאחר התגברות המים באביב היו שולחים אותן במורד עם זרם הנהר „לשוט בעצמן". האכרים מנהלי הרפסודות, שהיו גרים באהלים על פני הרפסודה, היו מזיזים אותה מן החוף במשוטים ארוכים ומטים על פני המים את כל גוש־העצים כאחת הסירות. ברפסודות היו מובילים עצי בנין גדולים; אולם קטני עצים: קרשים נסורים ועצים להסקה היו מטעינים בסירות גדולות או „ארבות", שהיו שטות באותה הדרך במים בהנהלתו של ספן.

אבי היה הממונה על כל היער הזה שעל פני המים ושפת הנהר. בימות החורף בכל שנה, עם קביעת הדרך בעגלות־חורף, היה נוסע למקום המיועד לכרות עצים, כדי להשגיח על העבודה, לשכור חוטבים ומטעינים. כל ימות החורף היה יושב בנמל, על פי רוב על שפת הנהר סוז', העובר בפלך מוהליב, והוא פלג גדול של הדניפר; פעמים שעליו היה לדור בצריף שהוקם ביער, ששם היה המשרד של העסק. בתחלת האביב, עם בקיעת הנהר והפסקת השטף הראשון, היה יוצא לדרך עם כל צבא אנשי־הרפסודה דרומה, אך רגיל היה לנסוע לא על הרפסודה עצמה או בארבה, אלא בספינת־קיטור מקבילה ההולכת על פני הנהר או ברכבת. מסע הצי הקטן למורך הדניפר היה נמשך כחודש ימים. בדרך אירעו הרפתקאות: במקומות שהאפיק נעשה צר היתה הרפסודה מתפרקת והקורות היו מתפזרות על פני כל הנהר, עד שאנשי הרפסודה היו מוכרחים לצודן ולאספן שוב. הרגע המסוכן ביותר של המסע בנהר היה המעבר דרך „אשדות" הדניפר סמוך לייקטרינוסלאב: היה צורך להוליך את הספינה או את הרפסודות דרך מעבר צר בין סלעי אימה בחריצות יתירה, שלא יתפרקו. עם כל תחבולות הזהירות היה האסון בא בכל זאת לעתים לא רחוקות, ואז היה אבא מתעסק זמן רב בשכירת פועלים לשם כינוס הספינות שנתפרקו. מקומות הסוף של המסע היו ייקטרינוסלאב וחרסון, וכאן היה אבא יושב בחדשי הקיץ ומוכר את העצים בסיטונות לפירמות גדולות העוסקות בבנינים או לבעלי מחסנים של עצים. לחג הסוכות בא גמר המכירה והחשבונות עם הקונים, ואבא היה חוזר לימי החגים הביתה, למסטיסלב.

הנה כן היינו רואים את אבא בבית רק בחדשי הסתו, בין מסע־הקיץ ומסע־החורף. עיף ויגע מטלטולים במשך תשעה חדשים, היה העובד העלוב מבקש מרגוע ותענוג בקרב בני ביתו. המצא את אשר בקש? משפחה גדולה בת עשר נפשות, צפופה בדירה שכורה של שלשה חדרים, היתה צריכה להתפרנס ממשכורת זעומה של 50—75 רובל לחודש, שהיה משלם לאבי חותנו העשיר והקמצן מאד. אמא שקועה כל הימים בדאגות הבית, הבנים והבנות ההולכים וגדלים כל אחד עם צרכיו, ההכרח המר לעבוד על פת לחם הרחק מבני ביתו — כל זה לא יכול להביא קורת רוח. ולעתים רחוקות ראיתי את אבי עליז ופניו מסבירות; על־פי רוב אני זוכר אותו קודר, שרוי בדאגה, ועתים זועם. רם־קומה, צנום, פני צעיר, בעל זקן לא־גדול שחור או בסימני שיבה, לבוש תמיד כהוגן, במעיל ארוך עם צווארון ועניבה, אוהב נקיון וסדר — כזה הוא אבי בזכרונותי. אחרי כן נוסף בזכרוני לקלסתר הזה מראה חולני ושיעול מחניק. ישיבתו תמיד ביער בימות החורף, בבנינים לא מתוקנים כהלכה על חופי הנהרות או בארבות ורפסודות, — העניקה את אבי מחלת הצטננות, שעברה לידי ברונכיט תמידי. כולנו, אמא והילדים, היינו מטים אוזן מתוך צער להתקפות של השיעול המחניק, שהיה מקלקל לו ולנו את שמחת הפגישות הקצרות. לעתים קרובות היינו מתמרמרים על „הסבא השני" הקמצן, שהיה מנצל בלי חמלה כל־כך את עבודת אבא. נגמר כל הענין ברע מאד. אחרי עמל למעלה מכחו במשך עשרות שנים נתפטר אבי ממשמרתו; סבא מיכל הפסיק את עסקיו ונתן לחתנו סכום לא־גדול לבנות לו בית. עוד לא נגמר בנין הבית ואבי שכב על ערש דוי ומת, והוא רק בן 54 שנה.

בהיותו אורח ארעי בביתו, לא יכלה השפעתו על התפתחותי הרוחנית להיות גדולה כזו של סבא בנציון. זכרון אבי קשור בלבי עם עוד אפיזודות עגומות אחדות מתקופת המעבר של ימי נעורי, שעליהן אספר להלן.

אמי, שיינה, היתה אשה יהודיה טפוסית מן הדור הישן. הגורל הטיל עליה משא כבד של דאגות למשפחה גדולה, שראשה היה על פי רוב מחוץ לבית. היא ילדה חמשה בנים וחמש בנות, שמהם רק בן אחד מת בילדותו. את שאר הילדים היניקה וגדלה, דאגה ללימוד הבנים ב„חדר" וחינוך הבנות בעבודת הבית. באבוד לה ביתה אחרי הדליקה, הוכרחה אמא לדור עם הפעוטות בדירות שכורות בבתים זרים, שעם רבוי המשפחה היה צורך

להחליפן לעתים קרובות. משכורתו הזעומה של אבא לא הספיקה לפרנס את הבית שהוצאותיו מרובות, ואמא צריכה היתה למצוא פרנסת־עזר: היא פתחה חנות לממכר כלי זכוכית וחרסינה. זוכר אני יפה ימי העמל של אשה זו העובדת במסירות נפש. בהשכמת הבוקר, בשעה שהילדים עודם ישנים, היא רצה לשוק לקנות צרכי מזון, פותחת את ה„מרכולת" בחנות הכלים שלה, שרק לעתים רחוקות מציץ לשם קונה, אחרי־כן היא עוזבת את החנות על בתה, אחותי הבכירה, וממהרת הביתה, כדי להאכיל את התינוקות, להעניק מזון ולשלוח אל ה„חדר" את הבנים, להכין סעודת צהרים בסיועה של משרתת קטנה. אחרי לגימה קטנה על רגל אחת היא רצה שוב לחנות: אולי יזמין הקדוש־ברוך־הוא קונים, ביחוד ביום ה„ירי"ד. גם ביום של פדיון מרובה היתה מביאה הביתה צבור של פרוטות נחושת ומתחילה לחשוב חשבונות, איך לכלכל את ההוצאות של השבוע. עליה היה לקנות כל דבר בהקפה ולפרוע את החובות פעם בחודש או בחדשים, בזמן שהיתה מתקבלת מאת אבא המשכורת על־ידי הדואר. באותם הימים היו באים הנושים: למלמדים יש לשלם שכר לימוד הנערים ב„חדר", לחייט וסנדלר בעד תיקון הבגדים והנעלים לילדים, לבעל־הבית שכר דירה, וכאן עוד יש צורך לקנות סחורה בשביל החנות במחסן הסיטוני ליד בית־החרושת בעיר אחרת. הכסף הולך ונמס, ושוב מכרסמת הדאגה, כיצד להתפרנס עוד חודש ימים בריוח של פרוטות הבא מן החנות, עד מועד קבלת הכסף על־ידי הדואר. ידעתי את העוני הזה. ראיתי את דמעותיה החשאיות של אמא, היורדות על לחייה הצנומות ונופלות על דפי „קרבן מנחה" בשעת עלות השחר, בזמן שהייתי אגב נמנום שומע את לחש תפלתה ליד מטתי ופוקח את עיני. כך נחקק בזכרוני פרצופה של בריה צנועה זו בעלת העינים השחורות והעגומות. בה הייתי מהרהר עוד בימי נעורי, בשעה שהייתי מדקלם את דברו של ניקראסוב אל אמו בשירו „האביר לשעה":

כָּל יָמַיִךְ חָיִית וְלֹא לָךְ,
בִּבְלִי חָת טוֹל סוּפַת הַיָּמִים;
כָּל חַיַּיִךְ בְּסַעַר־אֵימִים
בָּחָנַךְ כָּמָנוֹן אַתְּ נִצַּבְתְּ
כִּי־כָנַיִךְ אֲשֶׁר כֹּה אָהַבְתְּ

משלשת אחי פרצופו של הבכור, יצחק, קשור בזכרונות אביב ילדותי.

הוא היה מופלג בתורה, תלמידו המובהק של הסבא בנציון, שומע שיעוריו ומשננם כל הימים בבית־המדרש הגדול. על פי התור במשפחתנו, היה עליו לקבל את הירושה הרוחנית מאת הסב, אך החיים דחפו אותו לדרך אחרת. לאחר שנשא אשה בצעירותו ונסע לעיר אחרת, נטרד עד מהרה בטרדות החיים, טולטל מעיר לעיר לבקש פרנסה עד שנתגלגל ובא למוסקבה, אבל כחו תש במלחמת הקיום, שלא היתה לפי תכונתו הנוטה לעולם רוחני, חלה ומת בדמי ימיו (1890). בן־לויתי בדרך חיי בימי נעורי היה אחי השני זאב (וולאדימיר), שהיה גדול ממני רק בשנה ומחצה. הוא הקדימני בלימודים ב„חדר", אך אחרי כן צעדנו בדרך אחת: יחדו שאפנו להשכלה כללית, יחדו היינו פוסעים את הפסיעות הראשונות בדרך הקוצים של „מחדשים", ועליו עוד יבוא לידי לספר הרבה בפרקים הבאים. — מאחיותי נשארה בזכרוני בקשר עם זכרונות ילדותי הבכירה ר י ש ה, ברוניטית יפה עם נטיות רומנטיות עד כמה שהיה להן מקום בסדר הפאטריארכלי בעולם היהודי, ובחיים המעשיים — עוזרת לאמא במשק הבית ו„המסחר".

פרק רביעי

ימי הילדות ושנות הלמוד הראשונות

מקערקע הזכרון: לֵהב השריפה בשחר חיי. — עיר מולדתי: הטבע והאנשים. — טלטולי המשפחה בדירות שכורות. — ה„חדר" הראשון ו„הרבי" העליז. — הקריאה העברית, ספר בראשית וחלומות המזרח העתיק בלב הילד. — פוגרום בוזיר אנפין. — ימי טובה בין פורים לפסח. — המורה־לגמרא הזועם ותמיהת הילד בשל ביצה שנולדה ביום־טוב, גרעין המרד שעלה אחרי כן. — נאות־דשא של האגדה כמדבר החלכה. — ספרי ההיסטוריה של כתבי הקודש. — „המניולות"; הפילוסופיה הקודרת של קהלת בסוכה של ימות הגשמים. — הטרגדיה של הלקוחים לצבא. — ספר „יוסיפון" ביסוד ידיעותי ההיסטוריות.

נולדתי בעיר מסטיסלב (אמצ'יסלב) ביום שני של ראש השנה התרכ"א ונרשמתי בספרי הילודים בעשירי לספטמבר שנת 1860 למנין הישן של הנוצרים. על קרקע זכרוני נשארו עקבות לא ברורים של רשמי הראשונים, הקשורים עם אותה הדליקה, שהחריבה את ביתנו והרסה את מעמד משפחתנו. בדמיוני עולה ציור, שבו אולי התערבו אחרי כן עם הרושם הישר של ילד קטן כמה מספורי בני נשפחתי. יום אביב בשנת המרד הפולני. הבית הגדול של שתי קומות ממול גן העיר כולו אחוז אש. מצלצלים פעמוני בית־היראה בקול מחריד משמיע על השריפה, בני אדם צועקים ורצים הנה והנה, ברעש נופלות תקרות העץ הבוערות בתוך בית־החומה, לשונות להבה ארוכות פורצות דרך החלונות השבורים בתוך משאות העשן. אנו הקטנים, ילדים ונערים, ישובים ושוכבים בין המטלטלים הפזורים על פני העשב בגן העיר, שתרזותיו העתיקות מגינות עלינו מפני האש האיתן מנגד. אחרי כן מוליכים אותנו לאיזה בית זר, ומן הרגע הזה מתחילים טלטולי משפחתנו. באבוד לנו ביתנו, אנו מבקשים מקלט בדירות שכורות ומחליפים אותן

לעתים קרובות. זכרונות ילדותי ובחרותי קשורים איפוא בחלקים שונים של עירנו ובקבוצות שונות של אוכלוסיה. עלי לתת כאן תיאור קצר של פנה מופלאה זו.

עיר עתיקה ברוסיה הלבנה, על גבול מוסקוביה ופולין, היתה מסטיסלב, כמו סמולנסק הסמוכה לה, בדורות רחוקים זירה להתאבקות בין שתי הממלכות. לאחר שעברה מפולין לרוסיה, בשנת 1772, עדיין שמרה העיר בקרבתה את תכונתה הכפולה הרוסית־פולנית. ובדורותינו הכריעה התרבות הרוסית, מפני שגרעין האוכלוסיה היה פרבוסלבי והיסודות הפולניים התרוססו בשקידה על ידי הממשלה אחרי המרידות הפולניות שלא הצליחו. המחצית היהודית של האוכלוסיה בת עשרת אלפים שבעיר היה לה מבנה סוציאלי וכלכלי מיוחד במינו. במרכז העיר, מסביב לככר הגן וברחובות הסמוכים לו, ישבו הסוחרים היהודים האמידים והפקידים הרוסים, עמדו החנויות המובחרות (על־פי רוב, לממכר אריג), בתי־היראה ובתי־כנסת אחדים. הלאה השתרעה השכונה היהודית „שול־הוף", שבמרכזה עמד „בית־כנסת־הקהילה" הגדול, ומן הצד השני, קרוב יותר לשוק, נמשכו רחובות של בעלי בתים פחותים — בעלי־מלאכה יהודים, חנוונים זעירים, מוזגים, עגלונים ואנשים „בלי עסק מסוים". בפרוורים ישבו העירונים הרוסים, שעסקו בעיקר בגני־ירקות ובגני־פירות ואת תוצרתם היו מוכרים בשוק העיר. רק פרוור אחד, „פורשטט", שהשתרע ליד דרך המלך ההולכת לעיר הפלך מוהליב, היה נושב כולו מיהודים. האמידים שבהם היו בעלי פונדקאות עם בתי־מרזח בשביל האכרים הבאים לעיר, היו מוכרים להם יי"ש וכלי־עבודה הדרושים במשק הכפר בחליפין של דגן ושאר תוצרת הכפר. כאן היה נוהג במדה רחבה עסק „הרבית בדגן": היהודי היה מלוה כסף לאכר דחוק על המשכון של יבולו העתיד לבוא, ולעתים קרובות היה מקבל אחרי האסיף חלק הגון ממנו במחיר נמוך. על אנשים כאלה היו אומרים: „הוא מתפרנס מן הגוי". מ„כלי־הקודש", היה רק רב העיר מקבל שכירות קבועה מאת הקהילה, אולם שאר המשמשים בקודש היו מתפרנסים בדוחק. ויותר מכולם חיו המלמדים חיי דלות.

מכל ערי פלך מוהליב היתה מסטיסלב היפה והשוקטת שבהן. בעמדה על רמה בין יערים של עצי אורן ולבנה, במרחק של ששים וירסטאות מרשת מסילת הברזל, היתה טפוס של עיר פרובינציאלית, שבמאה התשע־עשרה

לא נשתנתה צורתה מכמו שהיתה במאה שלפניה. הריבוע היפה מסביב לגן העיר הישן, ה„בולבר", היה מוקף משלשת עבריו בתי־יראה פרבוסלביים עם כיפות ירוקות או כחולות. ה„סובור" (בית־הכנסיה) הפרובוסלבי עם הבנינים הסמוכים לו של הסימינריון לפרחי כהונה ושל הדירות לכהנים, היה לו מראה של עיר מיוחדת לכנסיה, המוקפה גדר־אבנים גבוהה עם מצפות יפות בפינות. סמוך לו, על ה„שולהויף" התנוסס בנין בית־כנסת הקהילה הגדול, המוקף חבר בתי תפלה קטנים, והלאה משם התנשאה על מדרון תלול כנסת פולנית עתיקה עם גן־עבות. כל החלק הזה של העיר היה מוקף תלים וסוללות גבוהות מימי מלחמת השווידים, ועל שיאם היו מוריקים הגנים של העירתנים הרוסים. בקצה העיר התפתל הנהר וויחרה עם הגשר המטולטל („מעברה") בין יערים עבותים, כרים ושדות רחבים, שחברו את העיר עם הכפרים הסמוכים. במרחקי האופק, במקום שהשמים כאילו משפילים לראות בארץ, נראה לי בילדותי „סוף העולם". דומיה זו של היערים והשדות נכנסה עמוק לתוך נפשי, ובשנים שבאו אחרי־כן הייתי לעתים קרובות מאד מבקש לי בה מפלט מסערות החיים.

אולם זכרוני הראשון אינו מעלה לפני סביבה אידילית. מקן המולדת שנשרף עברה משפחתנו לדור בבית קטן בשכונת „שולהויף", אגף בחצר של בית־מרזח יהודי, שהיה משמש גם מלון־אורחים לבעלי האחוזות הבאים אל העיר. בימים שהאורחים היו באים, רב היה השאון בחצר; עגלונים עם סוסיהם ועגלותיהם, יהודים־סרסורים שחזרו אחרי ה„פריצים" והציעו להם את שרותם במכירת תוצרת הכפר או בקבלת הלואה ברבית, צעקות וחרפות של אכרים השותים יי"ש בבית־המרזח. בגיהנם זו, שריח יין־שרף וגללי סוסים היה נודף משם, עברו עלי השנה הרביעית והחמישית מימי ילדותי. רק בשנה הששית עברה משפחתנו לגור בבית אחר, מרווח יותר ונקי יותר, על גבול ה„שולהויף" והמרכז. שם היינו דרים יחד עם הסבא בנציון, שנתאלמן אז, באטמוספירה אחרת, רוחנית. בשבתו כל הימים על הגמרא, לא יכול סבא נשוא את רעש הילדים. יש אשר אנו התינוקות, היינו משתובבים בקול ואז היה מופיע בפתח החדר הסגור תארו הרם של סבא ונשמע קולו המתון הספוג תוכחה: „הסו, שקצים"! — ואנו משתתקים, ובימים החמים של השנה היינו מתרחקים אל החצר.

עד מהרה חדלה גם הוללות ילדותי להטריד את הסבא. הוא החליט

למסרני ל„חדר". בחירת מלמד נעשתה חיש: בבית־הספר לקטנים, שבו למדו קרוא עברית וחומש, היה לנו מורה מוסמך, שהיה בזמנם מלמד לאחי הגדולים. השכן הקרוב לנו קולה (שם מקוצר מיאנקולה, יעקב) יהודי אדמוני באמצע שנותיו, כאילו נוצר להיות „מלמד דרדקי": איש עליז ונוח, שהיה מתבדח עם התינוקות, לא היה דומה לאותו ה„רבי" האיום, שבה היו האמהות רגילות להפחיד את ילדיהן השובבים. הכניסה אל „החדר" נעשתה בלי הטקס הנהוג: הורי לא רצו לחזור על הסדר שנעשה לפני שנה ויותר בשעת כניסת אחי הגדולים. אולם זוכר אני אותו יום אביב מזהיר, כמדומני שלישי בשבוע ראשון אחרי הפסח (סימן: יום שלישי — שהוכפל בו „כי טוב"). אמי הביאה אותי אל ה„חדר", שנמצא בדירה שכורה בבית הסמוך, ותחבה לתוך כיסי דובשניות וסוכריות. שם כבר ישב המלמד קולה עם חמשה תלמידים, טירונים כמוני; עם אחדים מהם באו הוריהם. המורה ישב עם הילד כפוף על־גבי לוח האלף־בית באותיות גדולות, התלמיד חזר אחריו על השם של האות או ענה על שאלתו; אם השיב כהלכה, היתה נופלת מלמעלה על הלוח דובשנית, שזרקה האב שעמד מאחור, והילד היה חוטף בשמחה „מתנת שמים" זו, מפני שאמרו לו, כי המלאך משמים זורק לו ממתקים. זו היתה המתקת השורש המר של הלימוד ב„חדר". לי לא זרק המלאך כלום, אולם נמלאתי גאוה, כשאמר המורה, כי „רבי בנציונקה" (שם חבה לסבא שלי בעיר) בכבודו ובעצמו מסר לו את נכדו ללמדו תורה. ובדברו זאת טפח לי על שכמי ואמר בעליזות: „ובכן קונדס, הבה נלמד!".

התחיל פרק חדש בחיי. בבוקר לאחר התפלה ופת־שחרית (פעמים הייתי נוטל עמי פת־שחרית) אני הולך אל ה„חדר", לומד שם עד שתי שעות, אחרי־כן אני חוזר הביתה לסעודת הצהרים (סעודה זו היתה מפרוסת לחם וצלחת מרק גריסין בחלב „קרופניק" בלע"ז), ולאחר הפסקה של שעה הייתי חוזר אל ה„חדר" להמשיך תלמודי עד הערב. יום קיץ, החלונות פתוחים לרחוב „שולהויף", שבו הולכים אנשים אנה ואנה, והרחק עולים הקולות המעורבים של הרב והתלמידים, הקוראים בקול רם הברות הברות: קמץ־אלף — אָ, פתח בית — בַ וכו'. הרבי מזרז את הנחשלים: נו, אמור נא, שקץ, קונדס!" ובשעה שהילד טועה בקריאה, הרבי גוער בו בכעס מעושה! „הוי, צפיחית תאכל!"

בזמן קצר רכשתי לי ידיעת הקריאה בעברית עם ניקוד, והתרגלנו

בעיקר בקריאת התפלות של בית־הכנסת הידועות לנו בעל־פה. אחרי־כן באנו ללמוד חומש על פי השיטה הישנה: כל מלה ומלה שבספר היתה מתורגמת בסיועו של המורה בו במקום ללשון המדוברת, ל„אידית". פתחנו בספר „בראשית", שהקסים אותי. הספור על גירוש אדם וחוה מגן־העדן יצר בדמיוני הילדותי תמונה חיה: הדבר אירע ודאי בגן נהדר כאותו גן־הפירות ליד בית הכנסיה הקתולי בעירנו, אשר שם מעל לגדר האבנים הגבוהה היו תלויים תפוחים אדומים ואגסים, שאנו הילדים חלמנו לקטפם, אך לא הרהבנו עוז מפחד השומר האיום. אולם הנה חוה העיזה, קטפה ואכלה ותתן גם לאדם, ואדם אחרי אשר חטא התחבא בשיח־העצים, והשומר האיום בצורת אלהים ראה את מעשה הגנבה ועבר בגן בקול גערה: אדם, איכה?... ברבות הימים ירדתי לעומקם של ספורי התנ"ך וחדרתי אל תוך הגוון של המזרח המלא חידה וקסם. דמיוני תעה על פני ארם, כנען, מצרים, באהלי אברהם, בשדות־המרעה ליעקב; הוא עף אחרי יוסף למצרים, אחרי משה למדבר סיני. חי הייתי בעולם רחוק מן העין אך קרוב ללב: הן אנכי נין ונכד לגבורים האלה, עמודי העולם, אשר באו בדברים עם האלהים בעצמו. היוכל ילד לא־יהודי להגות רגש כזה?

שקוע בחלומות ודמיונות אלה הלכתי פעם אחת ברחובנו ובידי מקל של קנה־סוף, שקנתה לי אמי זה עתה. פתאם התפרצו נערים אחדים מבית־הספר הסמוך של הכנסיה, ואחד מהם חטף מידי את המקל ובקול צהלה נשא את רגליו וברח. בבכי חזרתי הביתה. אמי הלכה אל הכומר ובקשה שישיבו לי את הגזלה, אך כנראה, לא עלה בידה כלום. המקל אבד לעולמים ובלבי נשארה הכרה מרה של אין־אונים לעומת הגבורים של הפוגרום הראשון שעבר עלי.

בדרך כלל השאיר בלבי מורי הראשון זכרון נעים. ביחוד הכירו לו תודה תלמידיו על אשר פטר אותם מלמודים בחודש האביב שבין פורים לפסח. בזמן ההוא היה קולה טרוד בעסק גדול של העונה: היה מסדר בביתו הקטן מאפיה של מצות לפסח בשביל תושבי העיר לפי הזמנה. זה היה לו עסק מן הצד, שהשלים בכמה רובלים את פרנסתו העלובה שהכניסה לו המלמדות. בשבועות שלפני הפסח היה הרבי משוטט אנה ואנה, רץ לקבל הזמנות או למסרן, עוזר לאשתו במפקד הצבא הקטן של העובדות ב„מאפיה". ולנו, לתינוקות, היו השבועות האלה ימי ברכה: הרבי היה בא אל ה„חדר" רק

לשעות מועטות ביום או שלא בא כלל. בראש חודש ניסן באו ימי־החופש החוקיים: „בין הזמנים", בזמן שהמלמדים מבקשים תלמידים חדשים במקום אלה שיצאו לדרגות עליונות. בימים אלו היינו, יחד עם פלגי האביב, מתפשטים בהמון שוקק על פני הרחובות, נכנסים דרך ארעי לבית־המדרש להשתובב עם בחורי־הישיבה, למאפיה, כדי להתבונן כיצד עושים בגלגלי־חרוץ נקבים בעיגול הבצק הפרוש וכיצד העיגול הזה נאפה בתנור המלובן ונהפך למצה לבנה. מרגע לרגע היינו נכנסים הביתה, כדי להגביר שם את ההתלבטות שלפני החג בפינוי החדרים וגיעול הכלים. בימי שמש, בימי חורב, היינו משחקים בחוץ באגוזים, מגלגלים אותם לתוך גומה שחפרנו באדמה. מרץ העלומים, שהיה כבוש בכל ימות החורף, פרץ כנחל שוקק בחג זה של יציאת ה„חדר", בפרוס החג של יציאת מצרים.

כי ה„חדר" עצמו יכול להיות מעין מצרים עם השעבוד והמכות, בזה נוכחתי מקץ שלשה „זמנים" ללמודי אצל המלמד קולה, לאחר שהעבירו אותי ל„חדר" אחר, ששם התחלתי ללמוד גמרא. הרבי החדש, איצי פיפלר, היה ממש ההפך מזה שקדם לו. קטן קומה, בעל חוטם גס מתחת לעינים קצרות־ראי, היה האיש הזה זועם תמיד ולא יצא מפיו דבור של חבה לתלמידיו. מתשע שעות בבקר עד שמונה בערב, בהפסקה של שעה אחת לסעודת צהרים, כלא אותנו, ילדים בני שמונה־תשע, בקיץ ובחורף, בחדר קטן וצר ועינה את מוחנו בחכמה רבה, שודאי לא היתה לפי השגתנו. הוא התחיל ללמד אותנו תלמוד, בבת אחת משנה וגמרא. אם המאמרים הקצרים של המשנה, הקרובים בלשונם אל הצורות של התנ"ך, עוד היו מובנים לנו, הנה השקלא־וטריא של הגמרא עם הלשון הקרובה לארמית והפלפולים החריפים היו עינוי ממש למוחו של הילד.

התחלנו ממסכת „ביצה", ועד היום שמור בזכרוני הרושם הקשה של העמוד הראשון ממסכת זו. הנה קוראים אנו במשנה על המחלוקת בין בית־שמאי ובית־הלל בענין ביצה שנולדה ביום־טוב וכו'. בית שמאי אומרים תאכל ובית הלל אומרים לא תאכל. הגמרא מתאמצת לנמק את הדעות הסותרות זו את זו ועושה הבדל בין תרנגולת שנועדה לאכילה ובין זו שעומדת להטיל ביצים, וכן בין דבר שאסור לנגוע בו מחמת מוקצה ובין זה שנולד ביום־טוב. באותו הענין מתנהל בין החכמים וכוח דק־מן־הדק, שעל ידו השאלה מסתבכת יותר. להלן באה עוד מחלוקת בין החכמים: יש אומרים, שבשבת

מגביהין מעל השלחן עצמות וקליפין וכו' ואין בזה משום מוקצה, ואחרים מתירים רק להרים את קרש השולחן ולזרוק את הפירורין ולא לנגוע בהם בידים. מוחי מבולבל מן הדברים המוזרים בגמרא, שהתלמידם קוראים בקול רם יחדו, מכל השקלא־והטריא הזאת והפלפולים הדקים, שהרבי תוקע לתוך מוחנו הילדותי בגערות, בנענועים, בגדופים כלפי הילדים קשי־ההבנה, ופעמים גם ברצועה על הגב או במכת־יד. שאלה עמומה, שלא הייתי מעיז גם להוציאה מפי בפני הרבי האיום, מתעוררת במוח הילד החוקר לכל דבר: מה טיבה של מחלוקת זו בין חכמי התלמוד? מה החטא, אם יאכל אדם ביצה שנולדה ביום טוב, אם יסלק בידיו מעל השולחן עצמות או קליפין, אם ירים בגן ויאכל תפוח שנשר מעל האילן? במסכת זו נאמר, שאם יתירו לאכול ביום טוב פירות הנושרין, יש חשש שמא יעלה ויתלוש מן העץ ויעבור על חוק עיקרי. בימים ההם עוד לא נועזתי להטיל ספק בחשיבותם של חוקים „עיקריים" אלו, אך בשנים שבאו אחרי כן הגעתי גם לכך. ויש להודות על האמת, כי היום הראשון ללמודי במסכת „ביצה" ב„חדר" הניח את היסוד לאותו המרד שנתעורר בקרבי אחרי כן נגד המסורת. על כל פנים, מלימוד התלמוד ב„חדר" באה לי בחילה עמוקה זו לכל מיני פלפולים והתגוששות שכלית, שהצילה אותי אחרי כן מהרבה תעיות בדרכי לבקש את האמת הדתית, המדעית או הפילוסופית.

במסכת „ביצה" שלמדתי ראשונה, שכולה כמעט „הלכה", נמצאו לצערי רק במדה מועטת מאד אלה נאות־הדשא הדתיים־הפיוטיים של „האגדה", המעודדים את רוח ההלך במדבר ציה של ההלכה. זכורני, כמה שקעתי במחשבה על דברי ריש־לקיש (ביצה, ט"ז): „נשמה יתירה נותן הקב"ה באדם ערב שבת ולמוצאי־שבת נוטלין אותה הימנו". אנכי הבינותי את הדבר פשוטו כמשמעו ובליל שבת בקשתי בקרבי עקבות נשמה זו של שבת. פעמים שנדמה לי, כי נשמה יתירה זו נכנסה בקרבי בערב שבת באותה שעה אחרי הצהרים, כאשר שחררו אותנו מן ה„חדר" הנמאס ליום וחצי; אולם במוצאי־שבת חשתי ביציאת הנשמה היתירה עם הרעיון, שמחר בבוקר עלי לשוב ולחדש את הלמודים ב„חדר". כאשר התרגלתי בלשון התלמוד, החלותי בעצמי לחפש קטעי אגדה במסכתות אחרות, וכאן מצאתי מזון עשיר ללבי, לב ילד, מזון, שהיו בו יסודות יפים וגם מזיקים לחינוך, כמו שאספר להלן.

אחרי יום שלם של למוד התלמוד מצאתי מרגוע לנפשי בשעות הערב,

שהיו מוקדשות ללמוד התנ"ך, „נביאים ראשונים". זוכר אני את ערבי החורף, בשעה שהיינו קוראים לאור כהה של נר חלב בניגון מיוחד במקהלה את קורות גדעון, את הטרגדיה של בת יפתח, את הספורים על שמשון הגבור, ואחרי־כן את דברי ימי המלכים. הרבי מחוסר־הכשרון לא הבין בבאורי להכניס רוח חיים בלמוד זה, אך אני בעצמי הרגשתי את גאות המחשבות למקרא התאורים הנפלאים מימי קדם, שבלבי נהפכו והיו לציורים חיים מימי התהו בזוהר מקסים האירו לעיני הפרצופים הקדומים על הקרקע הקודר של המציאות. יש שהייתי הולך ביום חורף בין הערבים אל אמי לחנות הכלים לבקש ממנה כסף לקנות ליטרא של נרות להאיר את ה„חדר" (כל אחד מששת התלמידים היה מחויב חליפות לקנות נרות כאלה); העלובה היתה מקבצת בעמל את שלשים הפרוטות הדרושות מן „הפדיון" של היום, אני ממהר לשוק, קונה את הנרות ומתוך הכרה שעשיתי חובתי אני חוזר אל ה„חדר", אל גבורי התנ"ך החביבים עלי. ככלות הלמודים, אנו, התלמידים, שבים בחבורה הביתה, ואיש איש נושא בידו פנס של ניר להאיר את חשכת הרחובות, ובליל קרח זשלג עולים קולות שירינו או קריאותינו, המחקות את קול השומרים הרוסים בלילות: הסכת, עמוד על המשמר!

זכרון אחד מן הימים ההם נחרת ביחוד עמוק בנפשי. מנהג היה ללמוד אחת מחמש המגלות (שיר־השירים, רות, איכה, קהלת, אסתר) לפני כל חג, שבו קוראים אותה בבית הכנסת. את שיר־השירים המלא זהר היינו לומדים בימי האורה של ערב פסח, את האידיליה הכפרית רות—בערב שבועות, קינת ירמיהו (איכה)—לפני תשעה באב, את הפילוסופיה הקודרת של קהלת — בחול המועד סוכות, מגלת אסתר — לפורים. זוכר אני יום עכור וקר בראשית החורף בביתו של הרבי, איצי פיפלר. אנו יושבים בסוכה המכוסה „סכך" ליד ביתו של המורה בקצה העיר על הגבעה היורדת תלולה עד בארות העיר. רוח קרה מיללת ומתפרצת לתוך הסוכה דרך הסדקים של הקרשים המחוברים חבור גרוע, ואנו יושבים אל השולחן וקוראים בניגון עצוב דברים מבהילים: „הבל הבלים, אמר קהלת... מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש?... ראיתי את כל המעשים שנעשו תחת השמש והנה הכל הבל ורעות רוח... כי מקרה בני האדם ומקרה הבהמה ומקרה אחד להם: כמות זה כן מות זה... מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה ורוח הבהמה היורדת היא למטה?"... כאילו גם עתה אני חש את רעד הקור

בגופי גם מרוח החורף וגם מן הדברים הנוראים האלה. פעמים רבות, בשעה שתקפני והקפיא את רוחי „הקרח הנורא" של מעשה בראשית, היו עולים בזכרוני אותו החורף הקודר ורעד הנער בן שמנה בפני התהום שנפתחה, גם אותו הספר הנפלא והנורא יחד, המכיל בקרבו תמצית הסקפטיציזם והפיסימיזם של כל הדורות, עיקר־העיקרים של כל „השאלות הארורות", המטרידות את האנושיות.

לתוך נפשו של הילד חדר גם צערה של המציאות המקיפה אותנו. זוכר אני את אימת התקופה של „החוטפים" לצבא, שאז הגיעו שנותיה האחרונות. „קנטוניסטים" קטנים חדלו כבר לחטוף, אך על „ריקורטים" (מיועדים לצבא) בוגרים הוסיפו לערוך ציד, כמו על חיות רעות. בחורים צעירים מבני המעמד העני (משפחות הסוחרים, גם הזעירים, היו פטורות מעבודת הצבא), שפחדו מפני „החוטפים" או „המורשים", מטעם הקהל היו מתחבאים בערים אחרות או בבתים של אזרחים מכובדים בעיר מולדתם, שבלשי הקהל לא היו מעיזים לחדור לשם. בביתנו היה מתחבא ימים רבים בנה של זקנה עניה אחת, המילדת יחנה. יואל בן־יחנה זה פעמים שהיה מתעלם, בהתחבאו בעירות או בכפרים הסמוכים, ופעמים שהיה מתגלה שוב בביתנו, על פי רוב, בליל אפל, וימים רבים לא היה יוצא מפתח הבית, ואנחנו כבר ידענו, שאסור לדבר על זה לאיש. עם דפיקה חשודה בדלת היה מותנה לתת סימן ליואל, שיספיק להטמן או לקפוץ דרך החלון. יואל היה רגיל לספר לנו, לילדים, על יסורי הבחורים היהודים הנמסרים לצבא למשך עשרים וחמש שנה, והיה שר את שירי־העם המעוררים לב בדבר גזירת המלכות, ועד היום אני זוכר עוד את הניגון של אחד השירים:

אב הרחמים, שוכן מרומים.
דו ביזט דאך אַ פאטער פון אלע יתומים,
גאָט, גאָט, קוק אראָפּ,
ווי אידישע יונים קומען אפּ 1).

בזכרוני נחרתו יפה ציורי „הלקיחה" של המיועדים לעבודת הצבא. באחד הבתים לא הרחק מבית הכנסת הקתולי שנקרא „בית הריקורטים",

---

1) „הלא אתה אבי כל היתומים, אלי, אלי, הבט משמים וראה עיננו החיילים היהודים.

נכלאו תחת משמר ה„ריקורטים" שנחטפו, עד שיבאו לבדיקת הרופאים והמוכשרים ימסרו לצבא. בבית ההוא ישבו גם „המתנדבים". הלא הם בחורים יהודים מבני עניים, שהסכימו לעבוד בצבא בשכר במקום איזה „ריקורט" שנפל עליו „הגורל". את אלה גם כן החזיקו כלואים על מסגר מפחד, שמא יתחרטו ויברחו. ל„ריקרוטים" היו שולחים יום יום מזון מבית הוריהם או מבתי יהודים אמידים לפי התור, אולם „המתנדבים" היו מקבלים מזון מאת שוכריהם, שפטמו אותם יפה, כדי שהרופאים הבודקים לא יפסלו אותם. „הריקרוטים" היו בכונה ממעטים באכילה, כדי שבזמן בדיקת הרופאים ימצאו אותם בלי מוכשרים לצבא מחמת חולשתם, אולם המתנדבים, להפך, היו אוכלים ומתפטמים על חשבון שוכריהם ותובעים מהם מזון מן המובחר, כדי לאסוף כח ואון לפני כניסתם לקסרקטין; והשוכרים היו מוכרחים למלאות כל שגעונותיו של „המתנדב" מתוך פחד שמא יסתלק מן החוזה, ולפיכך היה למשל במקומותינו: „הוא מתפנק או משתגע כמתנדב".

אך הנה באים ימי „הלקיחה", ימות הגשמים אחרי חג הסוכות. על פני הככר לפני בנין בית העיריה או מפקד המשטרה, ששם יושבים הפקידים הממונים מטעם הצבא, נקהלו המונים, אנשים ונשים, פניהם נפחדים ועיניהם רטובות מבכי. מביאים מבית־הריקרוטים קבוצה של צעירים ומכניסים אותם לאולם הפקידות. הקרובים העומדים בחוץ מחכים בהתרגשות לפסק־הדין. עוברת שעה ואחריה עוד אחת. הנה מוליכים מתוך הבית, שבו יוטל הגורל, איש צעיר וחוור, מתנודד, שזה עתה גזזו את שער ראשו, והפאות עם הזקן נספו. נשמעים קולות: מצאו אותו מוכשר, עשו לו תספורת!" — ולעומתם קולות יללה של הקרובים. בוכים האב והאם של „האבוד", ולפעמים אשה צעירה עם תינוק על זרועותיה, שנפרדים מאת ההולך ולא ישוב שנים רבות, רבות...

עד כמה שאני יכול להעלות בזכרוני, כבר בעת ההיא, בשנה התשיעית לימי חיי, קראתי ספר, שבפעם הראשונה עורר בלבי את האהבה לדברי הימים. בספריה של סבא מצאתי חבור עברי מימי הבינים, קיצור מספריו של יוסף פלביוס, הוא החבור העממי „יוסיפון". הספר הזה פתח לפני עולם חדש, הן הוא מתחיל במקום, שבו מסתיימים הספרים ההיסטוריים של התנ"ך, הידועים לי כבר. פתאם ראיתי לפני את כובש המזרח, אלכסנדר מוקדון,

המלכים מבית תלמי וסיליקוס, יונים, רומאים, חשמונאים, הגבורים והלוחמים של „ארץ יהודה השניה" עד חורבן הבית השני בירושלים. לנגד עיני הילד התגוללה תמונה של העולם העתיק וארץ יהודה במרכז, דבר שלא נודע לחברי וגם לרבותי. בהיותי עסוק כל היום ב„חדר", רגיל הייתי בלילות החורף לפני עלותי על משכבי להתעמק בקריאת „יוסיפון", קורא הייתי לאור מנורה של שמן־קנבוס, שפתילה של צמר גפן תחובה בה. הדמיון עולה וטס לדורות הגבורים, אין חפץ לישון גם אחרי יום עמל ב„חדר". אמא צועקת אלי מחדר המטות: „שמעון, רב לך לבעור את המנורה, הגיעה השעה לישון!", ואני עונה: „תיכף, תיכף!" ומוסיף לקרוא, עד אשר הליאות סוגרת את אשמורות עיני או עד אשר אמא תרד מעל המטה ותכבה את הנר. כמה פעמים קראתי את הספר החביב הזה, ספר ההיסטוריה הראשון ממקור הספרות היהודית־יונית, שהניח את היסוד לידיעותי בתורת ההיסטוריה. זה היה תקון הגון וחשוב להשכלתי החד־צדדית והדוגמטית, ביחוד לסכולסטיקה התלמודית.

פרק חמישי

למודי ה„חדר" והשקפת־עולם של ילד

רבי זליג, חיי הסגופים שלו ופרקי מוסר. — מחלקת לתורת המשפטים לילדים בני עשר ופרקי אגדה. — למוד הנביאים והתפעלותי מישעיה. — אני חוזר תנ"ך עם חברים. — תשעה באב, מדרש איכה. תשוקה לאגדה וספרי מוסר; תאוריהם האיומים של המות והחיים בעולם הבא. — קרבן הרמיון החולה. — הרהורים על המות בשחר החיים. — המגיד מקלם: סבונרולה היהודי. — בין המצבות והכתבות. —

כשמלאו לי תשע שנים, נכנסתי ל„חדר" שלישי, התופס מקום מרכזי בחנוכי המסורתי. רבי החדש, זליג, עלה הרבה על זה שקדם לו. הזקן הזה, רם הקומה וכפוף הגב, עם זקנו הארוך והפרוע, היה זועף למראית עין, אך איש טוב־לב עד מאד. הוא ישב בבית קטן הרחק בקצה העיר סמוך לבית־העלמין. בכל בקר היה בא משם אל ה„שולהויף", מתפלל ושומע שיעור הבקר מפי סבא שלי בבית המדרש ובא אל ה„חדר" לאחר שכבר הספקנו מתוך המתנה לרב להשתובב במדה רבה. כל היום, עד שעה מאוחרת בערב, היה שוהה ב„חדר": היה מלמד אותנו ושוכב לנוח על ספסל קשה, בשעת ההפסקה של סעודת צהרים. פעמים שאשתו היתה מביאה לו מן הבית קדרה קטנה עם גריסין, אך על־פי רוב היה מתכלכל מן המזון השמור ב„חדר" עצמו. שם תחת הספסל היה מונח לחם מיוחד במינו: פת גדולה ועבה של סובים, שהוא אופים אותה מזרעוני קנבוס והיתה משמשת על־פי רוב מאכל לבהמות או לאכרים בשנות רעב. מ„לחם עוני" זה היה ר' זליג פורס פרוסה, אוכלה וקונח סעודתו בלגימת משקה מיוחד של אכרים „מי־לבנה", מים מתוקים קצת, הנוזלים מחריצים בגזע הלבנה בראשית האביב והאכרים אוצרים אותם בדליים. ר' זליג היה אומר לנו, כי בימות החול

הוא אוכל מזון רק מן הצומח ולא דבר מן החי, כגון: ביצים, חלב, חמאה, ואין צריך לומר בשר או דגים. אולם מימיו לא התאונן על גורלו, להפך, היה אומר לנו, כי שמח הוא בעניותו וטוב לו שאינו נהנה מתענוגי „העולם הזה", שאינם כדאים לעומת רב טוב הצפון ב„עולם הבא". שזוכים לו רק על־ידי תלמוד תורה ומדות טובות. ר' זליג היה מטיף לנו מוסר בהלכות מדות. שעות שלמות היה מוכיח תלמיד שסרח, בהתאמצו להראות לנו על פיו את כל הרע של חטא זה או זה: שקר, עצלות, מרי וכדומה. „הנה — היה אומר לתלמיד החוטא שעמד לפניו — אביך העני מכלה כחו להאכילך, להלבישך ולהנעילך ולשלם לי שכר־לימוד; פעמים שבמשך יום שלם של מסחר בחנות אינו מרויח פרוטות אלו שהוא מוציא לכלכלתך; יש אשר אין לו רובל לשלם לי שכר־לימוד בעד חודש. ואמך, כמה היא עמלה ויגעה בעבודת הבית ובדאגה לילדיה, לך, כדי שתגדל ותהיה ליהודי כשר, בן תורה! ואתה מה הנך עושה?! משוטט ברחובות, עוסק במשחקים בטלים, תגדל ותהיה ריקן ותגרום רק צער להוריך". התלמיד הנסער עומד ועיניו המושפלות מביעות חרטה, ופרק המוסר נגמר במתן סליחה לשב מחטאו.

פרקי מוסר היה שונה לנו ר' זליג גם בשעת באור קטעי האגדה שבתלמוד. דבריו שיצאו מן הלב נכנסו אל לבנו, ואנו היינו חוזרים אחריו בתענוג על אגדות הדורות בניגון המקובל. לעתים קרובות היה בכלל מספר לנו „מעשיות" מספרות האגדה והמדרש, ואני לא שבעתי משמוע את דבריו שעות שלמות, אך לצערי היה פתאם מפסיק את פרקו המלא ענין בדבור: בכן, רב לנו שעשועים, עת לעשות! ו„מעשה" — פירושו לימוד הסכולסטיקה היבשה של ההלכה, הויות דאביי ורבא, דינים שונים בהלכות מציאות, פקדונות, הונאה במקח וממכר, נשך ורבית ולפעמים גם בשאלות נשים: אירוסין, נשואין, גטין וכדומה. לסטודנטים בני עשר של המחלקה היורידית שלנו נתן המזון הרוחני הזה אבן במקום לחם, ורעבוני הרוחני, שלא נשבר, דחף אותי לבקש מחיה במקצועות אחרים.

בקשתי ומצאתי. אצל ר' זליג עברנו לקורס עליון בלמוד התנ"ך: אל ספרי הנביאים. ללמוד זה הוקדשו השעות האחרונות של יום ה„חדר", השעות הקרובות לבין־השמשות בימי הקיץ ולילה בימי החרף. הקריאה בספר ישעיהו הדהימה אותי בכח הרעיון ובפתוס של המלה. ב„חדר"

היינו קוראים במקהלה בניגון עצוב את הנאומים הנפלאים בתרגום לאידית, ואת המקומות הקשים היה הרבי מבאר לנו על יסוד הפירוש „מצודות" שבספר התנ"ך. אולם אני לא הייתי מסתפק בבאורי הרב והייתי מעיין במפרשים אחרים, המרחיבים יותר, ובתוכם גם ב„באור" של מנדלסון, שהיה אסור ב„חדר". כאן נפקחו עיני לראות את היופי של התנ"ך. אני נטלתי על עצמי תפקיד של חוזר בספר ישעיהו לחברים. בשעת בין־השמשות ביום קיץ, בין מנחה למעריב, היה הנער בן תשע יושב עם חמשת חבריו לפני השלחן הארוך בבית־המדרש, וקורא בהתלהבות את תוכחתו העזה של הנביא לחוטאים בציון ואת חזון הנביא ל„אחרית הימים", בעת אשר העמים יעלו כולם על הר ציון ויתנו זה לזה נדר לבל יוסיפו להלחם. מסביב לנו עומדים יהודים זקנים ובחורי ישיבה, מתענגים למראה שקידתה של הקבוצה מן ה„חדר" עם מנהיגה הקטן. מן העת ההיא הייתי תמיד מקדים את חברי בלמוד התנ"ך, וברבות הימים עברתי בעצמי על כל התנ"ך, בעוד אשר ב„חדר" היו לומדים מתוכו קטעים קטעים.

בסערת נפש מעלה אני בזכרוני כמה רגעים נעלים מחיי ב„חדר" של הימים ההם. לפני צום תשעה־באב היינו לומדים שם מגלת „איכה". ביום קיץ, בחודש אב, מתפשט על פני רחוב „שולהויף", דרך החלונות הפתוחים לרוחה, הניגון העצוב של קינות ירמיהו. עם פסוקים בודדים מספר לנו הרבי את האגדות של מדרש איכה השייכות להם. כאן אנו קוראים שורה שלמה של ספורים במסכת גיטין (דף נ"ה—נ"ח) על שני החורבנות של ירושלים בידי הבבלים והרומאים ועל דכוי המרד של בר־כוכבא. בשבת חזון, אחרי המנוחה של צהרים, אנו מתאספים בביתו הקטן של הרבי לשם קריאה ב„מדרש איכה". הרבי קורא את האגדות המעוררות לב על הנוראות של מצור ירושלים וביתר, על אבדן הילדים, שהפליאו בחכמתם „סבי דבי אתונא", על הטרגדיה של „בר כוכבא" שנהפך ל„בר כוזיבא"... קולו של הרבי רועד ונפסק מפני בכיה עצורה; בעינים מלאות דמעות אני יוצא בחפזון אל האכסדרה, ממתין עד שארגע. לפני, מעבר למדרון, המפריד את חצר הרב מן היער אשר על הגבעה מנגד, מתנוססות הכפות של המנזר הפרבוסלבי עם צלבי הזהב הנוצצים לאור השמש. פה — בית־המקדש שחרב עם בני הגולים המבכים אותו, ושם — היכל הגג אשר

לניני המחריבים ההם... בשעה זו, שאני כותב את הטורים האלה, מונח לפני אותו „מדרש איכה", אחת מן המרגליות היקרות של הספרות המדרשית, ונדמה לי, כי צער האומה המנשב מתוך שורותיו נשרש בלבי לעולם ביום הקיץ ההוא; לא יכלה לעקרו גם סערת הקוסמופוליטיזם, אשר חלפה עלי בזמן מאוחר.

אולם לא הכל באגדה, החביבה עלי, עורר בלבי רגשות נעלים כאלה. בימים ההם הייתי בולע מנות גדולות מחלק האגדה שבתלמוד ומספרי המוסר. בימי השבת בבקר בבית־הכנסת, בשעת קריאת התורה, יש שהייתי עומד לפני ארון הספרים, מוציא משם ספרים בזה אחרי זה וקורא בשקידה את כל מה שעדיין לא ניתן לקרוא ב„חדר". יחד עם מאמרים נאים ואגדות היסטוריות הייתי מוצא שם דברים מעוררים רגש מר, ביחוד בספורים על המות ועל החיים בעולם ההוא. במסכת „ברכות" האהובה עלי (אהבתיה, משום שהאגדה שם מרובה על ההלכה) קראתי: „קשה רימה למת כמחט בבשר החי" (בר' י"ח ע"ב). במסכת אחרת (ע"ז, כ' ע"ב) קראתי תאור נורא של המות או „יציאת הנשמה מן הגוף": „אמרו עליו על מלאך המות שהוא מלא עינים ובשעת פטירתו של חולה הוא עומד למראשותיו וחרבו שלופה בידו וטיפה של מרה תלויה בקצה. למראהו החולה מזדעזע ומתוך פחד פותח פיו, מלאך המות מטפטף לתוך פיו טיפה של מרה, וממנה האדם מת, ממנה גופו מרקיב, ממנה פניו מוריקות". ידעתי יפה גם את אמונת העם, כי מלאך המות חותך את גרונו של הגוסס ב„חלף", וכשהוא הולך, שוטף הוא סכינו בחביות של המים העומדות בביתו של המת ובבתים הסמוכים; לפיכך דין הוא שביום המיתה שופכים את כל המים מתוך החביות של הבתים האלה — מנהג, שבעצמי ראיתיו ואחרי כן מצאתיו בספרי הדינים של הרבנים.

כיצד פעלו באמת אמונות כאלה על ילדים בעלי רגש, יכול להוכיח מקרה זה. אחד ממיודעי, נער יתום, למד ב„תלמוד תורה", שחניכיו היו מחויבים בהלוית יהודים נכבדים ללכת בתהלוכה לפני מטת המת ולקרוא בקול פסוקי תהלים. פעם אחת בין־הערבים, ביום חורף, חזר הנער הזה עם חבריו מבית־העלמין, שזה עתה קברו שם מת; בדרך נפרדו החברים והלכו לצדדים שונים, והנער הזה נשאר יחידי בשדה שומם שעלו בו עשבים, שהשתרע מאחורי ביתנו. ופה נדמה לו, כי לנגדו עומד מלאך המות מלא עינים וסכין בידו. הנער נפל מפחד על הארץ, אחרי כן קם, רץ והגיע עד חנות

סגורה קרובה ושם נפל שוב מתעלף. רפאו אותו אחרי כן ימים רבים בבית החולים. לאחר שהבריא הופיע שוב בבית־הכנסת וספר את חזיונו הנורא1).

הנה כי כן בשחר חיי העסיקו אותי רעיונות על המות ועל היסורים לאחר הפטירה, כאילו לקיים את צוואת אבי אבות מדובנא. בהתרגשות קראתי את ספרו בפלאגיאט הנזכר „קב הישר", שגם אמי קראה בו בתרגומו לאידית. בין ספרים רבים כאלה, שהייתי בולע באוצר הספרים של בית־המדרש, הטיל עלי אימה רבה ספרו הקודר של הסגפן מאיזמיר ר' אליהו: „שבט מוסר", שבו מתוארים בפרטי פרטים כל היסורים לאחר המיתה, המיועדים לרשעים בגיהנם. אנו, ילדי החדר, ידענו בודאות, כי שוכני הגיהנם יוצאים לחפשי רק ללילה ויום במשך השבוע, מליל שבת ועד מוצאי שבת; ידענו, כי מי שיטה אזנו במוצאי שבת אל מזוזת הפתח של בית־הכנסת, ישמע קול קורא: „ישובו רשעים לשאולה!". יש אשר בשבת בין־השמשות הייתי עומד על רחבת בית־הכנסת הגדול, מביט על השקיעה האדומה כאש ושומע מפי חברי באמרו: „הרי זה מסיקים בשמים את התנורים הכבירים, כדי לצלות שם את הרשעים". מסביב לנו היינו שומעים איומים: „אכן, צלה יצלו אתכם בעולם ההוא על גבי מחבת, ילקו אתכם בשוטי־ברזל מלובנים!" כך היו מדברים בדרשותיהם „המגידים" הנודדים, שהיו קוראים לתשובה לפני „הימים הנוראים".

מתוך הערפל אני זוכר דרשתו של אחד המגידים המפורסמים ביותר של הזמן ההוא, שעל אדותיו הרבו לדבר מסביב, עד כי לרשמים הבלתי־אמצעיים שלי אפשר שנתערבו ספורים מפי אחרים. לעירנו בא ה מ ג י ד מקלם, שמשנות הששים למאה שעברה נסע בערי ליטא ורוסיה הלבנה ודרש את דרשותיו החוצבות להבות אש נגד הרעיונות של ה„השכלה" ונגד הזלזול במצוות. זה היה סבונרולה יהודי ממש בשחר הריניסאנס היהודי. בנאומיו הנמלצים כבש את לב השומעים ועורר התפעלות בקרב הקהל שהיה ממלא את בתי־הכנסיות. רגיל היה לנאום בניגון עגום מיוחד, שהיה שופע ממנו על קהל השומעים רוח של עצבות. „כאשר תבוא לעולם ההוא — היה

---

1) על המקרה הזה ספרתי באחד ממאמרי הראשונים: „אמונות ההמון של עם ישראל" („וואסכוד", 1886, חוב' 1, עמ' 117.)

אומר — והשופט העליון ישאלך: מדוע אינו עולה אלי קול ה„קדיש" מפי בנך — מה תאמר ומה תענה? תאמר: נתתי רשות לבני ללמוד בבתי־הספר של „הגויים", בזמן תפלת שחרית לא היה בבית־הכנסת, אלא בגימנסיה... וקול גדול ישָמע: אוי לך, אמלל! את נשמת בנך השמדת ואין לך מי שיתפלל לעילוי נשמתך. לך אל הגיהנום!"... יללות בקול רם נשמעות בבית־הכנסת. עוד זמן רב אחרי שהותו של המגיד מקלם בעירנו שמעתי את ניגוניו העצובים, המזעזעים את הלב, בקולות בחורי הישיבה בבית־המדרש, בשבתם על יד הגמרות ובהתאימם אל הסוגיות של התלמוד את הניגון מעולם האמת.

הבית, שבו ישבנו יחדו עם הסבא, היתה לו חצר משותפת עם הבית הסמוך, ביתו של נגר. החצר היתה מלאה קרשים וכלי־בית מוכנים. פה עוררו תשומת־לבי מצבות שעל גבי הקברים: קרשי־עץ עבים עם ראשים מעוגלים, ועליהם חרותים השמות והכנויים של הנפטרים לפני זמן מועט, כדי להציבם על הקברים. יש אשר ביום קיץ אני בא הביתה מן „החדר" בשעת הפסקת הצהרים, אוכל אני בחפזון את ה„קרופניק" (תבשיל גריסין) שלי ויוצא אל החצר. פה יושב רכוב על קרש עבה, המונח באלכסון על שני סדנים, השמש של בית־הכנסת הגדול ראובן, משרתו של הסבא וידיד ביתנו, והוא חורת על גבי הקרש אותיות עבריות בסיוע של מפסלת ופטיש. הנה על הראש העגול של הקרש כבר חרותות שתי אותיות גדולות: פ. נ. (פה נקבר), אחרי כן באות שורות קצרות עם השם והתארים של המנוח, היום והשנה של פטירתו, ובשורה האחרונה המלים, ת. נ. צ. ב. ה. („תהי נפשו צרורה בצרור החיים"). שעות שלמות הייתי עומד ליד האיש ראובן, הכפוף על הקרש, ומתבונן, איך הוא חורת מתוך התרכזות אות אחרי אות, ולפניו נוסח המצבה כתוב על פסת ניר. קודרים ועצובים היו פניו: הן הוא, כשמש העיר, ידע את כל בני הקהלה, והרי זה לא כבר דבר עם אותו הנפטר או אותה הנפטרת, שאת שמותיהם הוא חוקק עתה לזכרון עולם! לאחר שהכתובת היתה מובנה, היה ראובן מושח את הפיתוחים בצבע־שמן ירוק, כדי שהאותיות תהיינה ניכרות יפה על הרקע של הקרש הלבן ומעמיד את המצבות המוכנות בדרך זו ליד הגדר לשם יבוש, קודם שיובילו אותן לבית־העלמין — להציבן על הקברים שלהם נועדו. יש אשר בערבים אפלים אני יוצא לחצר המשותפת ומביט אל המצבות האלה עם הראשים

המעוגלים: כולן נראות לי עטופות בתכריכים לבנים של מתים, שיצאו מקברותיהם לשם תפלת ערבית. הן שמוע שמעתי ספורים רבים על המתים, המתאספים בלילות בעזרת־נשים הריקה של בית־הכנסת, כדי להתפלל בצבור ולקרוא בתורה; פעמים שהם קוראים „לעלות לתורה" איש אחד מחברי הקהלה החיים, ואז מובטח לו לנקרא, שבקרוב יקראוהו לעולם ההוא. על אמונה זו מיוסדת אחת מ„מעשיות הגיטו" הנחמדות של קומפרט, שתרגמתיו זמן רב אחרי־כן ללשון הרוסית.

פרק ששי

ספרות ההשכלה והמרד הראשון של הנער (1870–72)

נשואי אחי וארוסין שלי עם הספר הראשון של ההשכלה. — מה מצאתי בקריאתי את „שולמית" לקלמן שולמאן. — הקורס העליון ב„חדר": מסכת בבא־קמא החמורה על השלחן, ספר חיצוני תחת השלחן ופרס בצורת סטירת לחי מידי המורה. — „מסתרי פאריז" בלבוש עברי. — קסמי הרומנים של מאפו: „אשמת שומרון", „אהבת ציון". — כיצד קניתי את הרומן „עיט צבוע" למאפו ומה מצאתי בו. — מחאתי הראשונה נגד מורדי האור וישיר תהלה ל„שפת הקדש". — משבר דתי: רגש דתי לעומת מנהגים דתיים. — סידור־תפלה שלי. — רגעי־קודש של תפלה בצבור: קבלת שבת ותוגת הפרידה מיום השבת. — מראה העוני. — תפקידי ככותב אגרות של המשפחה.

הנפש הרכה לא יכלה עוד זמן רב להיות ניזונת מסעודת „העולם הבא". היא שאפה לרשמים חדשים של ההויה, המתאימים יותר לגילה, והיא בקשה אותם שוב בתוך הספרים, כי הסביבה המקיפה יכלה לתת לה מן השמחה רק מעט. בשנה העשירית לימי חיי בא לדי בפעם הראשונה ספר מספרות ההשכלה החדשה, זו ההשכלה האסורה, שכנגדה הרעים בקולו סבונרולה היהודי. מקרה זה קשור בזכרוני עם אחד המאורעות המשפחתיים.

אחי הגדול יצחק, שהיה קורא בסתר ספרים חצונים, נעשה חתן ועליו היה אחרי חתונתו לגור בעיר הקרובה חיסלביץ בביתו של חותנו, חסיד נלהב. הסבא שלנו, בנציון, לא היה שבע־רצון מזה שנכדו החביב ותלמידו עומד להכנס למשפחה של חסידים, אך מוכרח היה להסכים לשידוך זה. אחי, בטרם עמד לעבור למקומו החדש, גמר בלבו לטהר עצמו מעוון של גניזת ספרים חצונים, שבביתו של חסיד היו עלולים להביא עליו צרה. והנה לפני נסיעתו נתן לי במתנה אחד מן הספרים החצונים הללו: „שולמית" מאת הסופר המפורסם קלמן שולמאן, המכיל תאורי מסע בארץ־

ישראל והארצות הסמוכות לה. בשל הספר הזה הבאתי קרבן קשה: כל בני ביתנו הכינו עצמם לנסוע לחיסלביץ לחג החתונה, שעתיד היה להמשך שבעה ימים. כמובן, חפצתי גם אני לנסוע, אך הגדולים התחילו לדבר על לבי, שאשאר לשבת בבית, וכתגמול הבטיחוני הורי חופש מן ה„חדר" במשך שבוע ימים, ואחי הגיש לי למנחה את הספר האמור. הפיצוי הזה השלים אותי עם הרעיון, כי לא אראה את העיר החדשה ולא אשמח ב„שבעת ימי המשתה". ואמנם ערכתי לי שבעת ימי משתה רוחני: התארסתי עם „ההשכלה, בת השמים", כפי שהמליצו אז. בהיותי בן חורין משעבוד ה„חדר", קראתי כל היום את הספר הקרוב ללבי. בתענוג קראתי וחזרתי וקראתי את התיאורים הליריים, הכתובים בשפה נמלצה של כתבי הקדש, את ספורי הנוסעים על תפארת הטבע בארץ ישראל, על דבר חרבות המקומות הידועים לי מתוך התנ"ך, על סוריה ומצרים. ביחוד לקחו את לבי התאורים ההיסטוריים של המזרח אחרי אותה התקופה, שבה מסתיים ספורו של יוסף פלביוס: נודע לי דבר מסעי הצלב, שלטון הערבים והטורקים... הספר הקטן, שנדפס בווילנה בשנת 1855, מונח עתה לפני: חבור תמים, מלא התפעלות ילדותית ורעיונות של תייר ירא שמים על הבלי העולם הזה, על תפארת העבר שנהפך לשממה —איך לקח שבי את נפשי הרכה! תעבורנה עוד עשר שנים — ונפשו של העלם תפול בשבי אחר: הספר החביב עלי יהיה „הריסות" מאת הפילוסוף הצרפתי מן המאה השמונה־עשרה וולניי, שמסעותיו בארצות המזרח הביאו אותו לידי מסקנות, שאין להן דמיון כלל אל רעיונותיו של הסופר הווילנאי התמים.

בשנת האחת־עשרה לחיי באתי ללמוד ב„חדר" הרביעי והאחרון, ששם עתיד הייתי לגמור את תורתי התלמודית. המורה החדש, אברהם יואל, זקן זועם וזועף, הזכיר לי את השנים הרעות של ה„חדר" השני. עוד הפעם צללנו בים ההלכה וירדנו למעמקים: עברנו על המסכת החמורה ביותר בבא־קמא, העוסקת באבות ותולדות נזיקין. מה רב היה העינוי למוחות של ילדים! זורחת באור בהיר שמש האביב אחרי חופש חג הפסח, הלב נמשך אחרי החוץ ההומה מאדם, אל גן הטיול המוריק, וכאן עליך לשבת ולהוגיע את מוחך בפלפולים אלה: „ארבעה אבות נזיקין: השור, הבור, המבעה וההבער". לא הרי השור כהרי המבעה, ולא הרי המבעה כהרי השור, ולא זה וזה שיש בהם רוח חיים כהרי האש, שאין בו רוח

חיים. ולא זה וזה שדרכן לילך ולהזיק, כהרי הבור, שאין דרכו לילך ולהזיק; הצד השוה שבהן שדרכן להזיק ושמירתן עליך, וכשהזיק חב המזיק לשלם תשלומי נזק." זהו רק הענין בלשון קצרה של המשנה, שנוח להבין בערך, אך אחרי הדברים האלה נמשכים בעשרה עמודים דברי הגמרא, שבהם באים פלפולים וחלוקים דקים בין ארבעה אבות נזיקין ותולדותיהם ותולדות תולדותיהם, עד שמוחו של התלמיד מתפוצץ מהתאמצות. ששה גרונות של ילדים משמיעים בקול יחדו את הפנים של הגמרא; לעתים קרובות הרבי מפסיק את המקהלה ושואל את מי־שהוא קושיא, התלמיד משיב שלא כהלכה, והיד הגרמית של הרבי עם הקורטוב של טבק־להרחה בין שתי האצבעות כבר נחתה על לחיו של הנשאל, ופעמים שאבק־הטבק המר נזרה בעיניו. אותי קרו מקרים כאלה מפני סבה מיוחדת: מתוך שעמום של הפלפול בהלכה, הייתי מוציא מכיסי בחשאי ספר חיצוני, מניחו על ברכי תחת השלחן ומעיין בו בשעה שהרבי היה שואל ובוחן מי שהוא מחברי; אולם כאן נוקשתי, כי לאחר שהרבי לא קבל תשובה כהלכה מפי תלמיד אחד, היה פונה באותה שאלה לשני, על פי רוב אלי, בהיותי נכדו של מופלג בתורה, ואני — לבי ומוחי אי־שם בקצה תבל ותשובה יוצאת מפי כזו, שמתן שכרה היא סטירת־לחי בצרוף קורטוב של טבק מסמא את עיני, על חוסר הקשבה בלמודי.

עד מהרה פרקתי לגמרי עול תורה. מחוץ ל„חדר" לא השגיח עלי איש. אבא נמצא תמיד במסעות, אמא טרודה בעסקי הבית, הסבא בנציון נשא אז אשה שניה, כדי שתהא לו בעלת־בית, ובכן, לא דר עוד אתנו יחדו. אני ואחי זאב יכלנו להתיר לעצמנו את התענוג הרב לקרוא בבית ספרי השכלה. שאמא בתחלה לא הבדילה ביניהם ובין ספרי הדת, מפני שאלה ואלה נדפסו ב„לשון הקודש". משפחתנו שגדלה גרה אז בבית גדול ב„שולהויף", ליד בית־הכנסת הגדול, ובמשך „זמן" אחד או שנים היינו משכירים חדר אחד לשם „חדר", שבו היה שורר אברהם־יואל. עלי היה רק להצפין מפני עין־הרע את ספרי האסורים בארגז הארון שבחדר השני, בעוד אשר על השלחן ב„חדר" היו מונחים ספרי הגמרא. בימים ההם — ואני כבר עומד בשנת השתים־עשרה לחיי — והספר אשר הקסים את לבי היה הרומן הצרפתי הידוע של איג'ן סיו, „מסתרי פאריז", שתורגם לעברית בידי קלמן שולמאן („מסתרי פאריז", ארבעה חלקים, ווילנא 60—1857). בפעם הראשונה עמדו

לפני החיים של דלת העם בפאריז והנגעים הסוציאליים של כרך גדול. ספר אחרי ספר מן הרומן הזה הייתי שואל מאת מודע אחד, וקורא הייתי כל אחד מהם כמה פעמים, וכשהגיעה השעה להחזיר את הספר, קשה היתה עלי פרידתו. ופעם אחת נטלתי על עצמי לעשות מעשה גבורה: להעתיק את כל הספר קודם שאחזירו לבעליו. אני ואחי העתקנו את הספר בשעות הערב, פעמים עד חצות הלילה, עשינו מלאכתנו בחפזון, אבל הספקנו להעתיק רק את הראשון מארבעת הכרכים והרגשנו, כי אין בנו כח להוסיף עוד. מתוך עצבות החזרנו את הספר לבעליו ונחמנו את נפשנו בזה, כי לפחות יש בידנו העתקה של חלק אחד ומזמן לזמן נוכל להתענג על תפארת המליצה העברית. אוי ואבוי! כעבור שתים־שלש שנים וההעתקה היקרה, שעלתה לנו בהרבה לילות ללא־שינה, נגזרה לרצועות, אשר שמשו לסתום את הסדקים בחלונות של חדרנו בצנת החורף. כך מושלכים לארץ אלילים...

לא היו ימים מועטים ואליל ספרותי אחר כבש את לבי: הרומניסטן הקובנאי אברהם מאפו. במקרה נפל לידי ספורו ההיסטורי בשני חלקים „אשמת שומרון", ציור מימי הנביא ישעיה ומפלת שומרון, ועלי ירד זרם השמש הלוהטת של המולדת העתיקה. ציורי הטבע ופרצופי אבותינו הקדומים נתנו כאן אילוסיה שלמה של מציאות, כי על כן נעשו באמנות המוזאיקה של פסוקי התנ"ך, לקוחים כלם מישעיה, הושע ויתר הנביאים של הימים ההם. ואני, אשר ידעתי כמעט על־פה רוב ספרי הנביאים, נדמה לי, כאילו קמו מקברותיהם גבורי הימים ההם וידברו בלשונם האדירה, קמו לתחיה „שכורי אפרים" העליזים „וציץ נובל אשר על ראש הלומי יין", ובנות ציון היפות אם גם חוטאות, המקושטות בכל מיני קישוטין, המנויים אצל הנביא ישעיה. באזני צלצלה שירת הימים הנשגבים, אשר עלתה מחורבות שומרון וירושלים...

עד מהרה נזדמן לי לקרא גם את הרומן השני ממין זה של מאפו: „אהבת ציון", שעליו אמרו בני דורי פה אחד, כי מי שהתחיל קורא בו, לא יעצר כח להנתק ממנו עד סופו. גם אני טעמתי טעם קסם זה של האידיליה הרומנית ובהתלהבות דקלמתי את שירות הרועה אמנון אחוז האהבה: „אך שלוה אך שקט באהל רועה!", או: „שדות בית לחם, מקום שעשועי עלומיי" כאן נוספה תערובת ריח הפיוט של „שיר השירים", אשר קראתיו עוד בילדותי בימי השמש בפסח, וקמו רגשות עמומים של „יקיצת האביב" בנפש העלם...

מאפו היה בימים ההם השליט בהרהורי, ואחד מחבוריו גרם למעשה גבורה בחיי נעורי.

נודע לי, כי יש עוד חבור אחד מאת מאפו, רומן מחיי הזמן הזה בחמשה חלקים ושמו „עיט צבוע". את החלק הראשון עלה בידי למצוא בעירנו וקראתיו, ולפני עמדה תמונה אחרת לגמרי: פרצופי צבועים וקנאים, חמסני הקהל ומבלי עולם, וכנגדם — דמויות אור של „אנשים חדשים", אוהבי השכלה, עלם יפה ועלמה עוד יפה ממנו, השואפים זה אל זה דרך אלפי מכשולים. נפשי חשקה מאד לדעת, מה יהא על הגבורים האלה, השנואים והאהובים, ואת יתר חלקי הרומן אי אפשר היה למצוא בשום מקום. ואז באתי לידי החלטה של גבורה: לקנות את כל חלקי הספר בווארשה על ידי מוכר־הספרים המקומי, שהיה סוחר בסדורים ושאר ספרי קדש. המפעל היה כרוך בסכנה: ראשית, כיצד להזמין ספר אפיקורסי, המכוון נגד מורדי־האור, על ידי אחד מהם? שנית, מאין אקח כסף לקנות חמשה כרכים, העולים לשלשה רובלים בערך — הון עצום בשבילי? באתי לעשות חשבון הכנסותי: בכל יום נותנים לי שתי קופיקות לקנות פת שחרית, שתי עוגות; אם אחסר נפשי מפת שחרית שלוש פעמים בשבוע, אצבור את הסכום הדרוש במשך שנה שלימה. בלב דופק עמדתי לפני מוכר־הספרים. לאחר ששמע את הצעתי, הביט עלי בעין בוחנת ואמר, שנכון הוא להזמין את הספר, אם יתנו לו מיד דמי־קדימה בשעור חצי מחירו. הלכתי אל חבר אחד ב„חדר", נער יתום, שהיה לו כסף ירושה אצל קרובים, ואחרי עתרת דברים קבלתי מידו את הסכום הדרוש לדמי־קדימה.

דמי־הקדימה נמסרו למוכר הספרים וזה הבטיח להזמין את הספר מווארשה, אך הקדים והודיע, כי הספר לא יתקבל אלא כעבור חודש או חדשיים. בכליון עינים חכיתי לבוא „העיט הצבוע". המועד עבר, הלכתי לחקור ולשאול, אך קבלתי מענה זועף: הספר אינו עוד, תמתין! סוף סוף, אחרי כמה חדשים של צפיה, בא היום המקוה. באתי אל מוכר הספרים, והוא כאילו בלי חמדה נטל מעל האיצטבא חמשה כרכים קטנים במעטפות צבעונין, הראה אותם לי, ועד שלא הספקתי לעיין בתוכם, חטף אותם מידי והחזירם למקומם. כאשר נדהמתי מן הדבר שלא חכיתי לו ושאלתי: אימתי תמסור לידי את הספרים? — קבלתי מענה: לאחר שתסלק את כל הכסף. אחרי הפצרות רבות הסכים התגר למסור לי על חשבון דמי־הקדימה

שני חלקים של הספר ויתר שלשת החלקים לתת לי לפי תשלום יתר הסכום.

בשמחה עצומה נשאתי הביתה את שני הספרים בעטיפות של צבעים שונים ותיכף התנפלתי על קריאת החלק השני החדש לי. אך לאחר גמר הקריאה גברה עוד יותר תשוקתי לקרוא את ההמשך, כדי לדעת את גורל הגבורים ושאיפותיהם הרוחניות. יסורי טנטל היו לי: הספרים הם כל־כך קרובים וכסף אין לפדותם. בקשתי כל מיני תחבולות להשיג כסף. לאשרי, הגיעו ימי הפסח. בחנות הכלים אשר לאמי היה הפדיון העיקרי בפרוס הפסח, בזמן שהיהודים קונים כלים חדשים לפסח. החנות בימים האלה היתה מלאה קונים מפה לפה, אמי ואחותי לא יכלו לשמש את כלם ובאני לעזרה אנחנו, אני ואחי זאב, שהוטל עלינו תפקיד גזברים וגם לרשום את הסחורה שנמכרה בהקפה. מטבעות־הנחשת הכבדות ירדו אלינו מלא חפנים ועם זה נפל גם בחלקנו משהו. אין רע, אם עשר אגורות עברו לתוך כיסינו בלי ידיעת אמא: הרי בכסף הזה נעשה מצוה רבה, פדיון ספרים שבוים. ואמנם הספרים נפדו בהדרגה. שעות שלמות הייתי יושב ליד „ארון הברית", שבו היתה גנוזה הספריה האסורה שלי ומשקיע עצמי בקריאת השיחות בין בני הדור הישן והדור החדש, בבקשי שם פתרון השאלות העמומות שהטרידו את מוחי הרך ובהרגישי ברוחות חדשות מנשבות...

רעיון אחד כבש את לבי בהשפעת קריאה זו: ההכרה העמוקה בחנוכנו שאינו מתוקן, שאת לחצו חזיתי מבשרי, ושאיפה נתעוררה בי לעזוב את מחנה מורדי האור ולעבור אל מחנה האנשים החדשים, „המשכילים". תחת השפעה זו כתבתי בראשית שנת 1873 בשפה תנכי"ת נמלצת מאמר פולמס בשם: „חזון שפת הקודש", שבו יסרתי את הצבועים יהחשוכים, המחזיקים רק בלמוד התלמוד ומזלזלים בלמוד התנ"ך והוגים שנאה אל ספרות „ההשכלה". את תלונותי שמתי בפי יציר אליגורי, „שפת הקודש", ככלי שרת של התחיה. חבורי נעתק על ידי חובבי „מליצה" ונתפשט בעיר בכמה העתקות, בעוררו רוגז מצד אחד והתלהבות מצד השני. חבורי „הספרותי" זה הראשון לא נשמר אפילו בארכיוני, אך על פי הדוגמאות שנשארו מכתיבתי בשנים שלאחר כך אני רואה, כי זה היה אוסף של פסוקים מפוצצים מכתבי הקדש ברוח מאפו ושולמאן, שיר מזמור ל„שפה היפה, השרידה היחידה", כדרך שהיו כותבים בנועם „המשכילים" בימים ההם. אולם לפי התוכן, הרי יציאתי זו הראשונה ב„צבור" היתה

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

סימן לבאות: יחד עם דברים של אחרים, שבאו אלי מן החוץ, היה במחאתי, מחאת נער, משהו מזה שעבר על נפשי ונגמל לאט לאט בתוך לבי.

האם התמוטטה אז גם אמונתי הדתית? רגש הערצה אל מנהגי הדת אין ספק שנתמעט בלבי, אך הרגש הדתי נתעמק. נכנס בי ניצוץ של בקורת אל המסורת ונתעוררה שאיפה להיות דתי לפי דרכי. נפשי לא מצאה, למשל, כבר אז ספוק בסדר התפלות בבית־הכנסת: על שורה ארוכה של תפלות, התופסות כשבעים עמודים של דפוס ב„סידור" הגדול, היו עוברים במשך חצי שעה, כי האנשים נחפזו ללכת לחנות, לשוק או לשלחן־המלאכה; בהפסקות בין תפלת לתפלה היו יהודים, עטופים טלית ותפלין, מהלכים על פני בית־הכנסת ועוסקים בשיחות חולין עם מיודעים. ורק אנשי כהונה, כגון רב העיר או זקני, היו מתפללים ארוכות ובכונה, על פי רוב, פניהם מכוונים לכותל המזרח. לא הניח את דעתי גם התוכן של כמה תפלות. ולפיכך בחרתי לי מתוך ה„סידור" את פרקי התהלים המעוררים לב ביותר והייתי קורא בהם בלחש ובכונה; ולא עוד אלא שגם נטיתי מזמן התפלה: בשעות הקבועות לתפלה בצבור הייתי רק עומד בבית־הכנסת, אבל מתפלל הייתי „ברגעי החיים הקשים" באיזו פנה בודדת, בבחרי לי פרקי תהלים המתאימים למצב רוחי, (ביחוד את הפרקים ג', י"ג, כ"ב, ס"ט, ק"ב) ובשפכי דמעות באותם המקומות הנוגעים עד הלב.

באירו של בית־הכנסת היו לי כמה שעות של קורת רוח. מצאה חן בעיני קבלת־שבת בליל שבת. דממה בבית־הכנסת המואר למחצה. יהודים עיפים מטרדות החול יושבים וחוזרים בקול נמוך על שירת המקובל הארצישראלי אלקבץ „לכה דודי", ועל פני הבית משתפכים הצלילים הנוגים: „מקדש מלך, עיר מלוכה, קומי צאי מתוך ההפכה! רב לך שבת בעמק הבכא!"... או בערב השני, במוצאי־שבת: דמדומים עמוקים, וחשך על פני בית־הכנסת, כי עד צאת הכוכבים הראשונים אסור להדליק אור ולהתפלל „מעריב". אנו, הילדים, מצטופפים בפנה של בית־הכנסת ומספרים מעשיות בבן־מלך ובת־מלכה, והגדולים מזמרים במקהלה מזמורי תהלים. ראש המזמרים הוא שכננו עושה־הכובעים ליב קירז'נר. קורא הוא בעל־פה את המזמור קי"ט הארוך ביותר, שיש בו 176 פסוקים בצורת א"ב חוזרת שמונה פעמים („תמניא אפי"). החזן פוצח בניגון: „אשרי תמימי דרך ההולכים בתורת ה'!", וכל הקהל במקהלה חוזר אחריו את הפסוק ופותח

בפסוק הבא אחריו. בקולו של החזן נשמעה התלהבות שאינה מצויה, את כל נפשו הוא משקיע בודוי זה של מאמין, את זו „הנשמה היתרה", שעוד מעט תבוא במקומה נשמת־חול עגומה, עמוסה דאגות פרנסה. ידעתי יפה את ליב עושה־הכובעים הישר באדם: לא פעם הייתי נכנס לביתו הדל בקצה המדרון בראשון־בשבת בבוקר והייתי רואה, איך שהוא מכרסם פת חלה יבשה שנשארה מיום השבת קודם שהוא יוצא לשוק ובידו הכובע המוכן ובלבו אין הבטחון שימכור אותו בעשרים קופיקות ויוכל לקנות ככר לחם שיפון לכלכל את בני ביתו. באותה שעה הבנתי, מפני מה נשמע קול דמעות בניגונו אמש במזמור תהלים, מפני מה שפך שיחו לפני אלהיו.

הרבה עוני ומחסור ראיתי מסביב: ידעתי אותם מנפשי, אף כי לא במדה יתרה, בבית הורי המטופלים בילדים רבים, אשר שם, בתוקף המסורת „האריסטוקרטית", היו מתבישים בעניות ומתאמצים להסתירה מעין רואים. שנים אחדות רצופות שמשתי מזכיר לאמי בענין חליפות־המכתבים עם אבי. אמי ידעה לכתוב קצת בלשון המדוברת, אך קשה היה לה לחבר מכתב שלם, ועליה היה לפנות לעזרתו של „כתבן" מיוחד, שהיה חוזר על הבתים לשם כתיבת מכתבים מנשים לבעליהן ומכלות לחתנים. כאשר גדלתי מעט ובמכתבים לאבא נגליתי ככותב בעל־כשרון, החליטו להטיל עלי את משרת סופר המשפחה, כדי שלא לגלות לאחרים את סודות הבית. הנה יושבת אמא בבית עמי ליד השלחן או בחנות ליד העמוד ומכתיבה לי אגרת לאבא, יודע אני כבר בעצמי, כי לפתוח את המכתב צריך בעברית חגיגית: „לכבוד בעלי היקר והטוב והנכבד מאיר־יעקב נרו־יאיר"... אחרי פתיחה זו הייתי ממשיך באידית, למשל, כך: „באתי להודיעך, כי קבלתי את מכתבך עם החמשים רו"כ. מן הכסף הזה שלמתי תיכף עשרה רו"כ שכר־דירה לשלשה חדשים, שכר־לימוד בעד וולוולה שלשה רו"כ ובעד שמעון שני רו"כ, בשביל שני הנערים הזמנתי לתפור חליפות בגדים, ארבעה ארבעה רובלים לאחת, אף הנעלים שלהם נקרעו לגמרי, שלמתי לסנדלר שכר תקון שני רובלים, וגם בשביל הנערות תפרתי שמלות כל־שהן — עוד שלשה רובלים; בחנויות פרעתי חובות — שבעה רובלים. הרי שנשאר מן הכסף, ששלחת 15 רובלים. מהם אשלם עשרה לבית־החרושת בעד הכלים שקניתי בשביל החנות ושוב אקח שם סחורה בהקפה. נשארו אצלי חמשה רובלים להוצאות הבית עד החודש הבא"... כתבתי דין־וחשבון זה מפי אמי, וכל מרירות

הדאגות של האשה העמלה העלובה חדרה לתוך לבי הרך, וכאשר סיימתי את המכתב בדברי אמא, שקראה לפני בקול רועד: „יודעת אני, יקירי, כי קשה לך; סלח לי, כי כותבת אני לך מכתבים עצובים כאלה" — רעדה ידו של הסופר הקטן. בפקודת אמא הייתי אחרי כן כותב בשמה מכתבים לבקש עזרה מאת אביה העשיר, הוא זקני הקמצן שלא ידעתיו פנים, וכאן נתתי חופש לעטי בשפת התנ"ך, בהשתמשי בכל כח המליצה. סבא היה מראה את המכתבים האלה לאבי, ובשובו הביתה לימי החגים, היה אבא מספר לאמא: הנה, כתב שמעון מכתב לזקן, עד שגם אבן היתה נמסה, והלז — לא כלום: דחה את הבקשה...

ואף־על־פי־כן אהוב אהבתי את הרחוב הדל הזה, רחוב עיר מולדתי „שולהויף", וכלו עומד עתה לנגד עיני רוחי בנגה שמש אביב הנעורים. הנה גם הרחוב בליאות של יום לוהט, אין עוברים ושבים. מנמנמת החנונית שרה־רבקה על מפתן חנותה הקטנה ומלאכת־הסריגה צנחה נפלה על ברכיה. רק שלשה קולות מתפרצים לתוך הדממה הזאת: קולו הממושך של התרנגול אי־בזה מאחורי הגדר, זו הקריאה אל הנצח, שככה התגעגעתי לה אחרי־כן בהמונם של כרכים, קול רנון ילדי ה„חדר" וקול הנגון העצוב של בחורי הישיבה, שהשתפך ברחוב הדומם בעד החלונות הפתוחים של בתי הספר ובתי־המדרש.

פרק שביעי

ספרי מינות תחת ספרי הגמרא (1873—74)

בר מצוה והמעבר מ„חדר" ל„ישיבה". — שעורי סבא בגפ"ת. — בחורי־הישיבה מערים אחרות. — ה„ישיבה" הרוגנת ונעגועי הנעורים בממלכת הפלפול. — ספרות פסולה בצל קורת ביתי המדרש. — גלוי אוצר־ספרים טמיר. — ליבה מאשה'ס וקורות משפחתו; ליזר משומד עומד בראש הפולחן אם האלהים ומחולל תחלובות של הכנסיה הנוצרית. — גן־עדן של ספרים ושנעון־ספרים שלי. — „השחר" של סמולנסקין. — משוררי האהוב מיכ"ל. — התנפלות הקנאים והגנתי בגבורה.

בספטמבר 1873 מלאו לי שלש־עשרה שנה. נעשיתי בר־מצוה, התחלתי להניח תפילין וראיתי את עצמי כ„בחור". את ה„דרשה" שנוהגים לדרוש ביום בר־מצוה לא דרשתי. אמנם החלותי להכין את עצמי אליה על פי שו"ת „שאגת אריה", אך הדוגמה הראשונה מן השעורים נטלה ממני את החשק לדרוש ברבים. שם דנים בשאלה, מה יעשה אטר בהנחת תפלין, שהרי מניחים אותן ביד שמאל והאטר הלא משתמש ביד שמאל במקום יד ימין — וכאן בא פלפול מסולף כזה, עד שבחלה נפשי לצאת במעשה מוקיון רוחני. ומכיון שהגדולים לא תבעו ממני דרשה פומבית, הרי נצלתי ממנה.

בעת ההיא כבר רכשתי לי קצת עצמאות. תלמודי ב„חדר" נגמר ואני נכנסתי לחבורת התלמידים של הסבא בנציון ב„ישיבה" שבבית־המדרש. סדר יומי נשתנה. בבוקר הייתי עומד בתפלה בצבור בבית־המדרש, אחרי־כן הייתי שומע את ה„שיעור" של סבא עד הצהרים, בשבתי ליד שלחן ארוך בשורה אחת עם ראש הישיבה, במקום מכובד. הסבא היה שונה פרקו יפה מאד: בנחת ובחתוך־הדבור היה קורא ומסביר את הסוגיא בתלמוד ובחריצות היה מסכם את דברי המפרשים. פעמים שחובב פלפול מן התלמידים, ברצונו להתהדר בחריפותו, היה מפסיק את ראש הישיבה באיזו

שאלה מחודדת, אבל סבא היה משיב בקצור נמרץ, מסיר את המסכה של הפלפול ומחזיר את הפשט למקומו. לעת הצהרים היה השעור נגמר, סבא הולך לביתו והתלמידים הולכים זה לעסקיו, וזה לסעוד את לבו, כדי לשוב אחרי־כן לבית המדרש לשנן את השעור של היום ולהתקין עצמו לשעור הבא. על הקבוצה מסוג השני נמנו „בחורי הישיבה" מבני הנעורים שבעיר או מערים אחרות, שהיו עוסקים בתורה כל היום. צריך הייתי להצטרף לקבוצה זו, אך נהניתי מחירות רבה. לא הייתי קשור, כדרך „בחורי הישיבה" הקבועים, עם שעות מסוימות ללימוד ובן־חורין הייתי ללכת הביתה בכל שעה שהייתי רוצה, מפני שאיש לא השגיח עלי. הבחורים העניים שבאו מערים אחרות היו תלויים בדעת הקהל, מפני שהיו אוכלים סעודת צהרים חליפות בבתי בני העיר איש יומו וחששו להפסיד את פטרוניהם, אם לא ישקדו על התורה כראוי, והיו מוכרחים לשבת—לו רק למראית עין—על הגמרא; אולם רבים עסקו בתורה בשקידה מתוך הכרה פנימית והתקינו עצמם לשבת על כסא רבנות או להיות מורים. ידעתי כמעט את כל בחורי־הישיבה בבית־המדרש שלנו (מספרם היה אז כשתי עשרות) על פי כנויי מקום מולדתם: „המוהילובי", „הסלוצקאי" וכדומה. לאחדים מהם הייתי מקורב עד כדי כך, שגלו לי את סודם הנורא: נטיתם ל„השכלה" וקריאתם בסתר בספרים חיצונים.

זוכר אני אותו „זמן" החורף ב„ישיבה" שלנו. סבא קרא שעורין במסכת „גטין" והתלמידים הוכרחו לשבר את מוחם, אם הגט, ששלח הבעל לאשתו וחסר בו אחד ממאות החוקים הקבועים, כשר או פסול. בחורי הישיבה היו יושבים מפוזרים ליד שולחנות שונים באולם הגדול של בית־המדרש ובשני החדרים הסמוכים ובקול רם, בניגון, היו לומדים את הגמרא. זה היה קונצרט שלם או יותר נכון „פופירי" מחובר מניגונים, שמגידים שונים היו משמיעים בהם את דרשותיהם: זה בחר את הניגון של המגיד מקלם, וזה חזר על הניגון של אחרון המגידים הנודדים שהיה בעיר, וזה השמיע את ניגוני התפלות מפי חזן שעבר בעיר. כמה געגועים היו צפונים באותם הניגונים, שאינם מתאימים כלל וכלל לדברי ההלכה היבשה! יפה השיג את מצב־הרוח הזה ביאליק בשירו „המתמיד":

„הוי, הוי אמר רבא!..." התשמע, התחוש
את כליון הנפש, החבה העזה?!..."

על פי זה, שהבחור היה מזמר וחוזר על אותן המלים, נראה היה, כי אין לבו הולך כלל אחרי הסוגיה שהוא לומד, כי מחשבותיו מרחפות הרחק מכאן, אולי בקן המולדת, שבשעת הפרידה משם לוו אותו אנחות אב או יללות אם, ואולי באחד מבתי פטרוניו בעיר, אשר שם, באכלו סעודה חגם, הרגיש במבטה המלא חמלה של בת האדון, עלמה יפהפיה, שהסעירה את לבו... אני לא ידעתי עוד מן הנסיון רגשות כאלה, אך יכול אני להעיד, כי בשאלה זו, אם הגט שנכתב או שנמסר לא כדין הוא כשר, לא מצאתי ענין כלל וכלל. דפדפתי במסכתות אחרות, שלא למדתי עדיין, לבקש בהלכה שאלות מלאות ענין יותר, אך כמה מהן היו לי פשוט למורת־רוח בתכנן, כגון המסכת „חולין" עם הלכות שחיטת בהמות, דיני כשר וטרפה, ומסכתות אחרות הרגיזו את סקרנותי רק בזה, שלא היו מכוונות לגילי. אלה הן המסכתות על דיני נישואין עם עניני אישות המפורשים בנגלה יותר מדי. איני סובר, כי „אויפקלערונג" כזו בשאלות המין יש בה תועלת לחנוך נער...

מכל האבק הזה של המסכתות העתיקות נמשך לבי בכח עצום אל הספרים הקטנים עם הרעיונות החפשיים, שהיו טמונים בכיסי או תחת הגמרא, והיו שעות שחללתי את הקדש בדקלום שירים חביבים עלי מאת אד"ם הכהן ומיכ"ל בנו או בקריאת מאמרים בירחונים אפיקורסיים. בעת ההיא נכנסתי כבר ראשי ורובי בספרות העברית החדשה. גליתי בעירי גניזה של ספרים מן הספרות הזאת וזכיתי לכבוד שיכניסוני לשם. אחד מתלמידי סבא, התלמודי הצעיר חנוטין, ספר לי בסוד, כי בפרוור „פורשטדט", מקום מגוריו, בביתו של בעל „טחנת הגריסין" (בית־מלאכה לטחון גרעינים לגריסין), ליבה מאשה'ס שמו, יש אוסף גדול של ספרים ועתונים חדשים. באחד מערבי שבתות בימות הקיץ (הדבר היה עוד בקיץ שקדם למעברי מן „החדר" אל ה„ישיבה") הכניסני לגן־עדן זה של ספרים... אולם בטרם אספר על תענוגי בגן עדני, עלי לספר פרק מקורות משפחתו של שומר־הסף בגן־עדן זה, והספור הזה יש לו קשר עם הכרוניקה של העיר מסטיסלב.

ליבה מאשה'ס, — ז. א. אריה ליב, בעלה של מאשה, אשת חיל, שהיתה המנהלת את בית הטחנה, ובכלל תפסה את המקום הראשון במשפחה — היה איש בא בימים בעל עבר סתום ופלאי, שהרחיק אותו מעל הקהלה היהודית. אחת הסבות להרחקה זו נודעה לי אחרי כן מפי זקני המקום:

במשפחתו של האיש הזה נמצא פסול, מומר. אחיו, ליזר, עבר ברצון ולא באונס אל הדת הפרבוסלבית והתחבר לנזירים של המנזר העתיק בכפר פוסטינקי, הסמוך לעיר מסטיסלב, שהיו עוסקים בו בתעמולה מיסיונרית ביו היהודים (זכורני, איך ששפחה יהודית המתענה תחת ידי גברתה או בת שהוריה הציקו לה היתה צועקת מתוך יאוש: „אוי, אנוסה אל הנהר להטבע או לפוסטינקי להתנצר!"). ברבות הימים נשקע ליזר משומד (כך כנוהו היהודים) כל־כך בהערצת האיקונין של הפרבוסלבים, עד שהוא עצמו גלה איקונה עושה־נפלאות. פעם אחת — מספרת האגדה בעיר — סח ליזר לשלטונות הכנסיה שלו חלום לילה: בחלום נראתה לו אם־אלהים ובקשה, שאת האיקונה שלה יעבירו בכל שנה ושנה בתהלוכת־צלם, בחג העליה לשמים, ממנזר פוסטינקי דרך מסטיסלב אל בית־היראה של הכפר מזולובשצ'ינה, העומד מחוץ לעיר, וכעבור חודש ימים ישיבוהו למקומו. אנשי הכהונה, בידעם את קנאתו של המומר לכנסיה הנוצרית, האמינו לו ופקדו למלאות רצונה של אם אלהים, שחשקה נפשה בטיול אביב. בדבר הזה, בעצם, לא היה מן המופלא: לעתים קרובות מאד היו עורכים תהלוכות צלב עם העברת „איקונות עושות נפלאות" עקב „חזיון בחלום" או „מראה אלהים" של איזה אכר שתקפו שגעון דתי. הבישופים הפרבוסלבים וראשי המנזרים היו מרשים ברצון רב תהלוכות כאלה, משום שהיו מביאות הכנסות גדולות לבתי־היראה באותם המקומות שבהם עברו משתתפי התהלוכה, כי האכרים היו תורמים כסף וחפצים לא מעט לטובת בתי־היראה וכמריהם.

זוכר אני יפה את תהלוכות־הקיץ האלה בכל שנה במסטיסלב, שהיהודים היו קוראים להן בהלצה „חגאות של ליזר". המוני אכרים לאלפים מן הכפרים שבסביבה היו עוברים דרך עירנו וחוסמים את כל ככר הגן וחצרות בית־היראה הסמוכות. שני ימים היו מצלצלים בקול פעמוני בית־היראה והכהנים היו עושים סחורה, בקבלם מאת המתפללים תרומה—חתיכות בד ארוגות בכפר, ובמחירן היו תיכף מקבלים כסף מזומן, במכרם אותן לתגרים היהודים. עשו סחורה גם החנונים, במכרם לעולי־רגל כל מיני סחורות עירוניות או בעשותם חליפין בתוצרת הכפר. הנה כן בזכותו של היהודי המומר ליזר נתעשרה מסטיסלב בעוד יריד אחד, ואולי מפני כך היו היהודים המקומיים מזכירים את שם ליזר בלי שום שנאה: סלחו לעון המשומד בגלל התועלת שהביא לעיר, אף כי, כמובן, התרחקו ממנו וגם מקרוביו שנשארו ביהדותם.

אולם אשובה אל אחיו של המומר ואל ערבי־השבתות הנפלאים, שבליתי בגנזי הספרים שלו. ראשי היה סחרחר מהתפעלות בכל פעם, שהייתי נכנס ביום הששי בצהרים יחד עם חנוטין לחדר הטמיר בביתו של ליב מאשה׳ס ולנגד עיני נגלו שורות של אצטבאות עם ספרי השכלה חביבים. חוטף הייתי ואוחז פעם בספר אחד, פעם בספר שני ומעיין בו בתוך התלהבות; ביחוד לקחו את לבי כתבי־העתים העבריים שלא ראיתים עד כה: כרכי גליונות „הכרמל״ ו„המליץ״ של שנים שלמות, שהיו יוצאים בווילנה ואודיסה בשנות הששים. כאן נודע לי, כי בכל מקום תוסס הריב בין מורדי־האור ושואפי־האור, כי „המשכילים״ מגלים בחריפות את קלונם של החסידים המאמינים בהבלים ואת הרמאות של הצדיקים, כי אחדים, כגון לילינבלום, מעיזים למתוח בקורת גם על התלמוד והפוסקים. בעל־הבית, זעום הפנים אך טוב הלב, היה בתחלה נותן לנו רשות לקרוא רק בחדר הספריה שלו, שהיה סוגר בו ליתר זהירות את הדלת אחרינו, אולם אחרי־כן התחיל נותן לי ספר ספר לזמן מועט גם לקחת הביתה. בשכר זה השאלתי לו אני את אוצרי שלי: חמשת חלקי „עיט צבוע״ של מאפו בכריכות עור יפות, ששלמתי בעדן לכורך המעולה מן הפרוטות האחרונות שחסכתי מסעודות הבוקר. מה טובים ומה נעימים היו לי אז ימי השבתות! הנה אני חוזר הביתה, ובידי ספר חדש או כרך שנתי של כתב־עתי, אחרי הדלקת הנרות מצפין אני את שללי, הולך לבית הכנסת ל„קבלת שבת״, מקשיב לשיר המשיחי הנוגה „לכה דודי״ ורץ הביתה, כדי לסעוד בחפזון ולהשקיע עצמי אחרי־כן בקריאה עד חצות הלילה, עד אשר יכבו הנרות של שבת, וממחרת היום שוב קריאת חורין בלי סוף...

את תשוקתי העזה לספרים בעת ההיא, בשנת השלש־עשרה והארבע־עשרה לחיי, אין אני יכול לכנות בשם אחר מלבד שגעון־הספרים. המראה בלבד של ספר חדש הביא אותי לידי רטט. להיות בעל ספריה של ספרים נבחרים ולהתענג עליה תמיד נדמה לי כשיא האושר. שגעון זה הביא אותי פעם אחת לידי... גנבה. אצלי היה מונח קובץ גדול של גליונות „הכרמל״ לשנת 1861, שלקחתי בהשאלה מאת ליב מאשה׳ס. שם לקח את לבי פולמס חריף, שנמשך בשורה של גליונות, לרגלי מכתב אנונימי מעיר אומאן על דבר מלחמת המשכילים עם חסידים קנאים. אנכי לא שבעתי עוד מקרוא וכבר הגיע הזמן להחזיר את הקובץ לבעליו. והנה גמרתי בלבי לגזור

ולהוציא את הדפים היקרים לי ביותר ולהשאירם אצלי. החזרתי את הספר לבעליו והוא לא התבונן אל הפגם. אולם עד מהרה התחיל מוסר־לב להציק לי. כבר עלה בלבי להחזיר את הדפים התלושים, אבל הדבר הזה היה מנבל אותי כליל, ואני הכרתי, כי חטאי אין לו תקנה. בהתבודדות שפכתי את תפלתי לפני אלהים במזמורי תהלים מיוחדים, כי יסלח לעווני. רק כעבור זמן ארוך, לאחר שכבר חדלתי ללכת לגנזי הספרים הטמירים, מצא בעל הספריה את הלקוי בקובץ ובא אלי בתביעות. בחרפה החזרתי לו לא רק מה שלקחתי, אלא שהוספתי משהו מאוצר ספרי. המעטים שידעו את עווני לא דנו אותי לכף חובה, אך אנכי יסרתי את עצמי עוד ימים רבים בשל עווני זה, הוא מעשה־הגנבה הראשון והאחרון בחיי, חטא השכל שלא ידע שבעה.

בעת ההיא (1874) נפלו לידי חוברות הירחון הפרוגרסיבי מווינה „השחר" של פרץ סמולנסקין. בחור־ישיבה אחד מתלמידי הסבא הוליכני פעם אחת לעליה של בית־מדרש קטן שלמד בו, הוציא מארגזו שתי חוברות דקות של „השחר" והשאילן לי לקריאה ובקש ממני להצפינן יפה יפה ולא להגיד לשום אדם שהוא נתן אותן לי, משום שבזה צפונה לו סכנה להפסיד את „הימים" שלו בבתי התושבים ולהגלות מן העיר. קראתי אפוא ביתר התרגשות את החוברות האסורות של הירחון, שבחוגי המשמרים נחשב למסוכן מן המסוכן (קראתי אז את דברי הפולמס המלא זעם נגדו בשבועון של החרדים „הלבנון", שהופיע במאינץ). כאן הרגשתי רוח חדשה בעתונות העברית והתענגתי על הסגנון החדש של סמולנסקין ועוזריו.

במקצוע השירה נעשה בימים ההם אליל לי מיכה־יוסף לבנזון, בנו של ראש המשוררים העברים בדורו אד"ם הכהן, זה הבן שמת באביב ימיו. בזכותו קראתי בפעם הראשונה את הספר השני של „אנאידה", שתרגם מתרגומו הגרמני של שילד („הריסות טרויא"). ביותר לקח את לבי מיכה־יוסף ב„שירי בת־ציון" שלו, בפרט בפואימה הנאה הדתית־פילוסופית „שלמה וקהלת" או „האמונה והחכמה". ההצגה זו מול זו של הליריקה עליזת־החיים ב„שיר־השירים" והספקנות המרה ב„קהלת" עוררה בקרבי את אלה הרעיונות העמומים, שהסעירו את לבי עוד לפנים, בהשוותי את שני החבורים האלה, שלפי המסורת היו שירת העלומים ושירת הזקנה של המלך שלמה. בהתרגשות קראתי בהטעמה את השורות הנפלאות של המשורר הווילנאי, שתארו את ספקותיו המדאיבים של החכם העתיק:

„אז לבו התחמץ, רוחו הומיה,
בבכי קרא נואש: הוי! מי יודע
אם שם בשמי שמיו עין אל צופיה,
ובנאדו ישים דמעת תם גוע?"
— — — — — — — — — — —
„הוי, מי יודע!
אולי שם בשאול אין חשבון ודעת,
וקשה יום פה יבכה מאין שומע?"

ספרו הלירי השני של לבנזון־הבן „כנור בת ציון" נעשה לי עד מהרה ספר תהלים חדש. בהביטי אל הכוכבים בליל בהיר, שאלתי יחד עם המשורר בחרוזיו:

הגידו, מי אתם צבאות רקיע?
מי זה אַתמה, חיל נורא, חיל נאור,
אין קצה אין סוף, אין ראשית ותחלה,
הארצות המה כל כוכב ומאור?
או רעיוני אל ושעפי אלוה
על ספרי שחק חקוקים אתמה?
החקר עליון ובינת גבוה
ימצא היודע לקרא בהמה?
או גדלו תרונו שירי אהבים,
ומזמרי אל אתם, שרי־שמים!
ופיתגור ואפלטון חולמים נשגבים
לאזין שיריכם אז כרו אזנים?!

כל הפילוסופיה והשירה התמזגו אז בשבילי בחרוזים מסעירים אלה, בשאלות אלו של האברך הווילנאי החולני, שגם עליו עבר, כנראה ברור, משבר דתי כזה שגמל בנפשי.

מעיני הסובבים אותי ודאי שלא יכול להעלם דבר תשוקתי לספרות חיצונית ונטיתי לרעיונות חדשים. הסבא ממרום האולימפוס התלמודי שלו עוד לא ראה מאומה, אמי לא הבחינה בין הספרים הישנים והחדשים וחשבה, כי בנה עוסק רק ב„תורה הקדושה", אבל אחדים ממעריצי סבא מבאי בית־הכנסת התבוננו וראו, כי מזלזל אני בלמוד התלמוד, או שראו ספרי השכלה

מונחים לפעמים על גבי ספרי הגמרא בבית־המדרש. ביחוד ארב לי אחד מבאי בית־המדרש ומשומעי שעוריו של סבא, הירשל וולס, בטלן זקן, שהיה מתפרנס מעמל אשתו התגרנית והיה יושב כל ימיו בין בחורי הישיבה בבית־המדרש הגדול. הוא היה עוקב אחרי בני הנעורים ומביא דבתם ל„שלטונות" על כל חטא קל אשר מצא. הקנאי הזה הרצה לפני סבא על הנהגתי. הסבא קרא לי ובדברי נחת, כדרכו, הוכיחני; אך הירשל לא נח ולא שקט: הוא רץ ולחש לאחרים, כי אצל „רבי בנציונקה" הולך וגדל נכד „אפיקורס", המזלזל בתורה ותפלה ונפשו חשקה בקריאת ספרים מסוכנים. אז יצאתי גם אני למלחמה. חברתי במליצת כתבי הקדש אגרת קטרוג כלפי אויבי, „בוערים בעם, המורדים באור הדעת", המרימים ידם על עמודי הספרות החדשה, כגון מאפו, שולמן ולבנזון, אף הם מבזים את ספרי הנביאים הגדולים, אשר לא יבואו בתכנית הלמודים של ה„ישיבות". „אגרותי" היו נעתקות בידי בחורים אוהבי מליצה ומתפשטות בעיר; ולי יצא שם של „ספרא רבא", אף כי חפשי בדעות.

נגד הקנאי הירשל ערכתי, מלבד זאת, מלחמה בתחבולה פשוטה יותר. מנהג היה אצל המתמידים בבית־המדרש שלנו לשבת פעם בשבוע לילה שלם ולשקוד בלימוד הגמרא, מה שהיו קוראים בשם „משמר". אף אני הייתי לפעמים מצטרף אליהם, לא לשם לימוד הגמרא, אלא לשם קריאה בספרים החיצונים בחוג צר של חובבים. פעם אחת, בשעה שקראתי ב„שטיבל" מתוך התלהבות רבה את שירי מיכ"ל, גלה המרגל הירשל את מצפונינו והפיץ אותנו, אז גמרנו בלבנו לעשות בו נקמה. אחדים שכבו לנום על ספסלי־העץ הקשים בבית־המדרש, אחרים הלכו וישבו ליד השלחנות לפני ספרי הגמרא ומתוך נמנום השמיעו בניגון את דברי הסוגיה לאור הכהה של נר חלב. הירשל אף הוא ישב נם־למחצה לפני הגמרא. פתאם עף אל מול ראשו „צרור", עשוי מאלונטיות, שמיכות ושאר סמרטוטים, פצצה זו השלכה „ביד נעלמה" של אחד החברים הלומדים או המתחפשים לישנים. הירשל קופץ ממקומו ורץ בכיוון היריה, אך הנה עף בגבו „צרור" חדש. אני קלעתי בחריצות את הפצצות האלה מתוך מחבואי על „הבימה", וכאשר עלה אויבי שמה לגלות מי הקולע, כבר שכבתי שם על גבי הספסל שקוע ב„תרדמה". הוא חזר למקומו ותמה, מי הם הרואים־ואינם־נראים המתקיפים אותו, מי הם השדים והרוחות המבטלים אותו מלמוד התורה.

פרק שמיני

בית הספר הרוסי והספר הרוסי (1874—1877)

איך למדתי את הלשון הרוסית. — בבית־הספר היהודי של הממשלה; המורים דרייזין ואפרת. — סגירת בית־הספר. — הספריה של מסטיסלב והקריאה בספרים רוסים. — הסתלקות מדבור באידית לשם הלשון הרוסית. — למוד הלשון הצרפתית. — פחד אמא וכעס סבא. — מחלה מפני עבודת המוח היתרה. —אביב שנת 1876. — הכנות־קיץ לבית־הספר המחוזי, הכניסה למחלקה עליונה. — השפעת הספרות הרוסית והעברית: לרמונטוב, טורגניוב, אוירבאך ודניאל דירונדה, שלמה מימון ובוגרוב. — התשוקה לכתבי ברנה. — נסיון ספרותי שלא הצליח, המעבר מלשון העברית הספרותית אל הרוסית. — גמר בית הספר המחוזי ותכניות לעתידי. — הנסיעה לווילנה.

כרבים מבני דורי, דור המעבר, עברתי בזה אחרי זה שני מחזורי השכלה ועם זה בסדר מהופך, מן המיוחד אל הכללי. בתחלה עברתי את כל השלבים של ההשכלה היהודית המיוחדת, ואחרי כן ראיתי, כי חסר אני עוד השכלה כללית, אף ראשית למודים. קודם נדמה לי, כי הלשון העברית תתן לי אפשרות לקנות את כל המדעים ואת הפילוסופיה בכלל. הן נודעו לי, אף כי בצורה פרימיטיבית, חכמת הפיסיקה ושאר חכמות הטבע, על פי ספרו של פנחס הורוויץ „ספר הברית" (1797), שאמר להיות ספר כל־בו לכל החכמות ולחכמת הקבלה בכלל, וההיסטוריה והגיאוגרפיה נודעו לי על פי הקומפילציות של קלמן שולמן. עד שלש־עשרה שנה לא ידעתי כמעט כלל את הלשון הרוסית. בשעה ששאל אותי פעם אחת שכננו, מי שהיה קנטוניסט שדבר יפה רוסית, מפני מה איני לומד את הלשון הרוסית, עניתיו כי לכתוב מכתבים אוכל בעברית, וכדי לכתוב ברוסית את הכתבת על המעטפה למכתב אוכל להשתמש בשרותו של איזה לבלר. אולם עד מהרה הוכרחתי

להסתלק מדעה תמימה זו. כשנשתחררתי מעולו של „החדר", באתי ביחד עם אחי לקבל שעורים בלשון הרוסית וידיעות החשבון מפי בנו הצעיר של ראובן השמש, שגמר „חוק למודיו" בבית־הספר המחוזי הרוסי. הוא קרא עמנו חריסטומטיה רוסית מיוחדת לילדי היהודים („רוסקאיע צ'טעניע") שבה היו מצויינות הנגינות של כל המלים — דבר שהיו נכשלים בו התלמידים היהודים המתחילים. חכמת החשבון למדנו על פי ספרי־הלמוד זה „שאלון" הקלסי בימים ההם של מאלינין ובורינין. עד מהרה התחלתי לקרוא בעצמי רוסית בסיועו של המלון הרוסי־עברי של מנדלשטם, ובמקומות שהמלון לא הספיק, היה מבאר לי כל בטוי קשה שכננו החיל לשעבר, הנזכר למעלה.

לאביב שנת 1874 הספקתי להתקין עצמי במדה כזו, שהיה בידי להכנס ל„כתה" שניה של המחלקה הראשונה בבית־הספר היהודי הממשלתי במסטיסלב. לא בנקל עלה לי לקבל הסכמה של קרובי ללמוד בבית־ספר „גויי" לילדי ישראל. אמי לא אבתה שמוע בתחלה על זה, אך היא בטלה דעתה לאחר שהצלחתי לקבל הסכמה־למחצה מאת הסבא ללמוד בבית־הספר בתנאי שאמשיך לשמוע את שעוריו ואעסוק קצת גם בתלמוד. דבר זה היה אפשרי, משום שהלמודים בכתה השניה התחילו בשתים־עשרה בצהרים, בשעה שגמר סבא את שעוריו. מיד אחרי הפסח עמדתי בבחינות ונכנסתי לבית הספר. בבוקר הייתי שומע מתוך פזור־נפש שעור בתלמוד, ועוד לא הספיק סבא לגמור את הדבור האחרון, ואנכי כבר רצתי לבית־הספר שלא לאחר לזמן הלימוד. קהל השומעים ב„ישיבה" היו מביטים בעין רעה על רוצי בחפזון מבית המדרש, הוריד ראשו מתוך עצבות סבא שלי, שהרגיש בדבר את תחלת יציאתי מעולם הישן לתוך עולם חדש, זר לו, המלא סכנות לנשמה היהודית.

ובנשמתי אני זרחה שמש האביב, בשעה שהייתי משחק עם החברים בגן שבחצר בית־הספר והייתי חוזר עמהם בהמון צוהל אחרי גמר הלמודים. הלמוד עצמו היה פשוט מאד ולא יכול לספק את נפשי; לא משך את לבי גם פרצופו הרוחני של מורי הראשון. המורה ללשון הרוסית דריזין נמנה על סוג הגרועים שבחניכי „בית־המדרש לרבנים" מטעם הממשלה בווילנה. הוא ראה את עצמו רוסי גמור, דר בביתה של אשה רוסית והקניט את היהודים בזה, שבביתו היה אוכל טרפות. בלמדו אותנו

את הלשון הרוסית, שם את לבו בעיקר לטהרת המבטא הרוסי והתאמץ בכל התחבולות למחות מפינו את הנגינה היהודית. בשעה שאחד התלמידים בשעור קריאה היה מבטא יפה מלה קשה, היה דרייזין משבח אותו בפני כל הכתה ואומר: אכן, זה הוא נער רוסי אמתי! בכלל היה מחמיר מאד ועשה רושם של אדם רע, קנטרן. לא היו ימים מועטים והוא עזב את עירנו. זמן רב אחרי כן שמעתי וקראתי על המורה יוסף דרייזין, שחבר את „המלון הרוסי־יהודי" (1886) ובשנת 1891 התנצר ונעשה מיסיונר של הדת הפרבוסלבית בין היהודים בליטה. אם דרייזין זה הוא הוא שהיה המורה שלי, אינה מפליאה אותי הקריירה הנבזה שלו 1).

כעבור חדשים אחדים ללמודי בכתה השניה, היה עלי לעבור ישר בדילוג כתה שלישית אל המחלקה העליונה של בית הספר. עמדתי בבחינה עם כל התואנות של דרייזין. בחודש ספטמבר, אחרי חג האסיף, כבר ישבתי על ספסל התלמידים במחלקה השניה, בשורה אחת עם מעולים מועטים, שזכו לעלות לשם רק אחרי שלש שנות למודים בכתות. במחלקה זו היה מורה המפקח של בית הספר משה אפרת, גבר יפה וחביב, כבן שלשים וחמש, שבא אלינו מבית־ספר כזה בעיר הליטאית שבלי. את אפרת אהבו הכל, ואנכי הייתי כרוך אחריו ביחוד. זוכר אני, איך שהצטיינתי בשעוריו בנתוח מאמרים מרכבים מצד שמוש הלשון ובכתיבת „חבורים" רוסיים. כבר הייתי קרוב למדרגת „התלמיד הראשון" — והנה פתאם קרה אסון. בסוף אוקטובר שנת 1874 בא אלינו מעיר הפלך מוהליב המפקח על בתי־הספר העממיים יהודיע, כי בפקודת המיניסטר לעניני השכלה נסגרים בכל ארץ רוסיה בתי־הספר הממשלתיים ליהודים מן הטפוס הישן, שיסד המיניסטר אוברוב בשנות הארבעים; באותן הערים, שמספר התלמידים בהן מועט, מתבטלים בתי־הספר האלה לגמרי, ובשאר הערים הם משתנים בצורת „בתי ספר למתחילים בשביל ילדי היהודים", בפרוגרמה חדשה. ריפורמה זו היתה קשורה בשנוי־הצורה של בתי־המדרש לרבנים בווילנה ובז'טומיר לבתי־מדרש

---

1) בספרו של רייזין „לעקסיקאן פון דער אידישער לִיטעראטור", כרך I, ע' 745—50 (ווילנה 1926) אני מוצא ביאוגרפיה מפורטת של המיסיונר דרייזין, אך בין הערים שהיה שם מורה בבה"ם הממשלתיים ליהודים לא נזכרה העיר מסטיסלב.

למורים. בעת ההיא נתרבה מספר התלמידים היהודים בבית־הספר הרוסי הכללי במדה כזו, עד שהממשלה מצאה לאפשר למעט במספר בתי־הספר המיוחדים ליהודים, ומה גם שבית־הספר הכללי מלא בשלמות יתרה את התכנית של הרוסיפיקציה, שהממשלה קבעה אותה בפוליטיקה שלה ברוסיה המערבית.

מתוך תוגה רבה נפרדתי מעל בית הספר ומנהלו החביב אפרת. לאחר שנשאר עם משפחתו בלי פרנסה, עזב אפרת את מסטיסלב ונעלם לגמרי מעיני. נפגשתי עמו במקרה רק מקץ 29 שנה, ועל זה אספר להלן.

תלמידים אחדים מבית־הספר היהודי שנסגר עברו לבית־הספר של הכנסת הרוסית. אני נכנסתי שם למחלקת הגדולים ונזדמנתי על ספסל אחד עם בניהם של העירונים הרוסים, הגסים והמרושלים. לא יכלתי ללמוד שם כלום, ובתחלת שנת 1875 עזבתי את בית־הספר הזה.

לאחר שנהדפתי בידי המקרה מן הדרך שהתויתי לי, שקעתי בהרהורי עצבות. לפני מונחים גליונות של כתבים בלים מן ה„אבטוביאוגרפיה" הילדותית שלי, שנכתבה בימי פברואר שנת 1875. היא מכונה בשם חגיגי „עלילות נעורי" וכתובה בסגנון ביבלי נשגב של מאפו, בצורת משלי חכמים, שיכולים היו להיות מגוחכים בפי נער, לולא היה התוכן עצוב כל כך. בפתיחה מביע הנער בן ארבע־עשרה, המסכם את ימי „נעוריו", את מחשבותיו על הגלגל החוזר של החיים והמות, על ההכרח לשמור בשביל החורף הקר של הזקנה את הזכרונות על אביב החיים. ובפנים החבור באות תלונות עגומות על חשכת הבערות של בני מסטיסלב, על „הבוערים המקנאים קנאת האולת", הרודפים אותי על אהבתי ל„שפת הקודש", על שאיפתי להשכלה ולזווג הרמוני של המדע והאמונה. „בשם חדש נקראתי: „אפיקורס", כופר באמונת ה'... אהה, ה' אלקים! הלא אתה בוחן לבבות יודע אמתת דרכי. חף אנכי מפשעים כאלה. תמים אנכי באמונתך... כי לא כן כאשר הלשינו עלי דוברי כזב, אשר קנאתם בערה בם בראותם, כי יוצא אנכי בעקבות ההשכלה". אחרי שציירתי את הסגירה הטרגית של alma mater שלי, בית־הספר היהודי, אני, בסיום דברי, מנחם את נפשי בתקוה, כי עוד יבואו ימים טובים מאלה, בעת אשר „ענני האולת יפוצו מרוח הזמן, ושמי החכמה יטהרו, וחפרו ההוללים ובושו חוזי תפל, כי מלכה החכמה בעירנו ונגד משכיליה כבוד".

התאור התמים הזה היה המס האחרון לסגנונו המליצי והמלאכותי של מאפו, אשר אותו חקיתי בימים ההם. עד מהרה, בהשפעת הסגנון החדש, המודרני במקצת, של „השחר" וביחוד של סמולנסקין, נטיתי מן הפרזיאולוגיה המשונה הזאת. יותר מכל השפיע עלי דבר זה, כי בהכירי את הלשון הרוסית קבלתי מפתח לספרות הרוסית העשירה, ז. א. בעצם לספרות האירופאית, שהוגשה לקהל בשפע בתרגומים רוסיים. מקרה מוצלח פתח לפני גנזי ספרים רוסים, כשם שקודם פתח לי גנזי העברית. בעת ההיא נוסד במסטיסלב חוג של הנוער מבני המשפחות האמידות, שחבריו היו קונים בשותפות ספרים רוסים וחתמו בפטרבורג על ירחונים, שקראו בעצמם ונתנו לקרוא גם לאחרים מן הצד. זה היה הגרעין של הספריה הצבורית העתידה, שמלאה תפקיד חשוב בחיי הפרטיים. מלבד סופרי־המופת הרוסיים ותרגומים של סופרי חוץ (ברנה, היינה, ברטולד אוירבאך, שפילהאגן ואחרים), אפשר היה לקבל כאן ספרים חדשים של הירחון הפטרבורגי הגדול „דיעלא" („מעשה"), כלי מבטאו של הרדיקלים הרוסים, שהיה יוצא בעריכתו של בלגוסבייטלוב, ידידו של המבקר פיסרב, שמת בימי עלומיו. עד מהרה התודעתי אל אחד מראשי החוג, הצעיר ליב הורביץ, שבביתו היתה גנוזה הספריה. הבית הזה עמד בצד דירתנו החדשה במרכז העיר, שמשפחתנו עברה לשם מן „השולהויף", וכך הזמין לי הגורל מזון רוחני קרוב לשולחני. הייתי שואל מן האוצר ספרים רבים, ביחוד חוברות חדשות של הירוחנים. בשקידה רבה קראתי את ספרי הירחון „דיעלא", שנדפסו שם על־פי־רוב רומנים סוציאליים (שלר־מיכאילוב ואחרים) ומאמרים פוליטיים חרוצים תחת מסוה של בקורת ספרותית.

קורא הרבה היה גם אחי זאב. שנינו ידענו אז את הלשון הרוסית יותר להלכה מאשר למעשה: מדברים היינו רוסית בשגיאות, ביחוד בדיני מלעיל ומלרע, ולפיכך החלטנו, לשם תרגיל בדבור החי, לדבר בינינו לבין עצמנו רק רוסית ולא להשתמש אף במלה אחת יהודית. אני ואחי נשארנו נאמנים ל„נדר" זה כל ימי חיינו: מדברים היינו איש אל אחיו רוסית גם בחוג המשפחה, בעוד אשר עם שאר בני הבית דברנו יהודית. עם הידידים מחוג הספריה גם דברנו רק רוסית. המעורר העיקרי לכך היה זה, ששפת־האם, „הזרגון", עדיין לא היתה בעת ההיא לשון הספרות החדשה (מלבד יחידים יוצאים מן הכלל) ולשון האינטליגנציה החדשה. אז נדמה

לנו, כי „שפת המטבח והשוק" לא תעלה לעולם למרומי לשון תרבותית של דורנו. אולם לי גרם מזלי להגיע עד התקופה, שבה קרה הנס הזה: המעבר מן „הזרגון" אל אידית נעשה לנגד עיני, ואחרי כמה פקפוקים הוכרחתי להכיר בתחית הלשון העממית ולקדם אותה בברכה. אבל הטמיעה הלשונית שהתחילה באביב נעורי היו לה תוצאות חשובות להתפתחותי, כמו לגורלם של כל בני דורי.

בעת ההיא התחלתי ללמוד גם לשון לועזית ראשונה, וזו היתה, שלא כנהוג במשפחות היהודיות, לא הגרמנית, כי אם הצרפתית, מה שהשפיע על סגנוני הספרותי בזמנים הבאים. גם כאן התערב המקרה. לעירנו בא לגור ממינסק איש צעיר ושמו קלאצ'קין־גינזבורג, שלקח לאשה אחת מבנות עשירי העיר. במינסק למד את הלשון הצרפתית ורכש לו קצת השכלה טרקלינית, שהתגאה בה מאד, אך בקרן חשכה של עירנו לא היה מגלה את מגמותיו החפשיות אלא לצנועים, בחוג הנוער המשכילי. פעם אחת, כשנכנסתי אליו לשאול ספר (זכורני, „תולדות הטבע" של אברמוביץ), הביע את רצונו ללמדני את הלשון הצרפתית. הסכמתי. לקח מפתח, פתח את הארגז התחתון של הארון והוציא משם שני ספרים עבים: ספרי למוד הלשון הצרפתית לפי שיטת אולנדורף, אחד בתרגום לגרמנית והשני לרוסית. בהוראתו לי את המאמר הצרפתי הראשון, שהתחיל במלים Vous avez הציע לפני לקראו: אני, כמובן, פתחתי לקרא „ואוס אוועז"—והנה נשמע קול צחוקו של רבי ומורי. וכאן גלה לי את סוד המבטא של המלים הצרפתיות, זמאז התחיל ללמדני. הייתי בא אליו בימים קבועים ובחשאי, בהתחבאנו מעיני אשתו וחותנו, והיינו עוסקים בלמוד בחדר נעול. אחרי אשר במשך שבועות אחדים רכשתי לי כללי המבטא ועשיתי שורה של תרגילים, גמרתי בלבי, כי יכול אוכל להמשיך וללמוד את הלשון הצרפתית לפי שיטת אולנדורף בכח עצמי, מבלי לגרום למורי עגמת־נפש מצד משפחתו. בסתיו שנת 1875 התחלתי ללמוד „על פי אולנדורף" יחד עם אחי זאב, שמסרתי לו את כללי המבטא. עבדנו בשקידה: למדנו אלפי מלים, עשינו מאות תרגילים ארוכים בעל־פה ובכתב, וכעבור חצי שנה רכשנו אוצר של מלים ובטויים בלשון הצרפתית, עד כי ידענו לדבר זה עם זה בלשון החדשה, אף כי, כמובן, לא כבני פאריס.

ראשי הסתובב עלי מפני המחשבה, כי הנה רכשתי לי מפתח לספרות

האירופאית ממש, אולם מהרה פגעה בי סחרחורת־ראש ממשית, גופנית. מרוב מאמצים שכליים בתנאים לקויים (דירתנו החדשה היתה טחובה וכמה מבני משפחתנו חלו בחורף ההוא) נתפתחה אצלי אנמיה (מעוט־דם) בצורה עזה, התחילו הצלצולים באזנים והתקפות תכופות של סחרחורת, שאלצה אותי לשכוב ימים תמימים על הספה. באופן מדכא פעלה עלי מחלת אמי. אמא שחלתה בדלקת־הריאות שכבה באותו החדר, שבו עסקנו אני ואחי בלמודים, בחזרנו בקול רם על השעורים שיש לשנן. מתוך קדחת היתה החולה מתחננת: „סלקו מעל השלחן את הספרים הפסולים!" האשה העלובה גלתה בדבריה מתוך מחלה את זה שהציק את נפשה במצב כתקונו: את התרדה לבניה, שעזבו את התורה הקדושה בשל חכמת הגויים, את לשון עמם בשל לשון נכריה... יש אשר היה הרופא הרוסי הזקן בא לראות את שלום החולה, ובראותו אותי שוכב על הספה, היה שואל: מה, הגם אתה, למדן, אינך בריא? היו אומרים לו, כי סחרחורת פגעה בי, והוא היה משיב: תמעט בקריאת ספרים ותבריא!

בעת ההיא היה לי הסכסוך הקשה הראשון עם סבא. גדול ה ה צערו של הזקן על שהזנחתי את התלמוד והתמכרתי בכל מאדי למדעים, שחשב לא בלי יסוד למזיקים לאמונה תמימה. חוץ לזה ראה והתבונן, כי בא אני לבית־הכנסת לעתים רחוקות; ואמנם רק פעם בשבוע, ביום השבת, הייתי בא להתפלל בצבור, אך פעמים שגם בזה הייתי פוגם, מפני שלא נעים היה לי לראות תשומת־לב יתרה אלי מצד המתפללים. בני אדם היו מראים באצבע על מעילי המקוצר (בגדים ארוכים חדלתי ללבוש זה כבר), על „פאותי" הקצוצות ועל שערותי המסורקות (בשבת אסור להסתרק במסרק, שלא יתלשו שערה); היו מתלחשים על זה, שבשעת התפלה אני עומד בלי נוע, איני מתנועע ואיני משתחוה. על כל הסימנים האלה של אפיקורסות הגיעו ידיעות לאזן סבא. ודאי התאוננה לפניו גם אמי העלובה, שפחדה כי עוונותי יביאוני לידי גיהנם. פעם אחת, ביום חורף בראשית שנת 1876, קראני סבא לשם שיחה. הזקן התהלך אנה ואנה בחדרו; מנוחתו הרגילה, כנראה, בגדה בו. הוא פתח בזה, כי שמועות רעות מתהלכות עלי, ובני אדם חושבים אותי לכופר. „הלא אנכי — המשיך דבריו — העידותי בך עוד בשנה שעברה, כי מקריאתך בספרים החדשים ומן הכתיבה שלך לא תצא טובה; עתה חשקה נפשך ללמוד לשונות נכריות ומדעים ריקים שונים,

ואת התלמוד זנחת לגמרי — מה יהיה אפוא בסופך?" המלים „מדעים ריקים" הרגיזו אותי, ואני שאלתיו מתוך אירוניה: „האמנם מלבד התלמוד אינך מוצא שום מדע אחר? וכי חכמת ההנדסה אינה מדע?" על זה ענני, כי הוא כנה את כל החכמות האלה דברים בטלים במובן זה, שאינם נותנים לאדם את דעת האמת, אלא שמטים אותו מדרך האמת האחת, שהראו לנו התורה והתלמוד, ואני יכול לשמש דוגמה חיה לכך. תשובותי הרגיזו את הסבא והוא גמר וכוחו בזה, שאיים עלי כי יקח ממני וישמיד את הספרים „המזיקים" ו„הטמאים".

דכאון נפשי, הקשור עם עיפות יתרה, ניכר היה ברשימותי מראשית האביב של שנת 1876. דמותו של המשורר מיכה־יוסף לבנזון, שמת בדמי ימיו, עמדה לפני כאחד התאומים לי, ומתוך סערת־נפש עמוקה הייתי קורא בעל־פה את חרוזיו הנוגים בשיר הנזכר „אל הכוכבים":

„עתה קול עלם נא שמעו שמוע,
ומעטים אם ימי פה עלי ארץ,
אך לבי בי זקן יגוע גוע,
אחרי ראה עני חלי ופרץ!"

אולם יצא שמש האביב ועל ידו הלך ונמס צער החורף. מימי עוד לא הרגשתי „כח המרפא של הטבע" במדה כזו, כאשר באותו האביב הנפלא, בזמן שיצאתי מאפלת החדר הטחוב ורצתי למרחב ככר הגן הסמוך ושאפתי אל קרבי בצמאון את אויר ניסן הרענן, בזמן שקול הקורא לחיים נשמע „בהמולת הדשא, בהמולת האביב".

לימי הקיץ עזבה משפחתנו את הדירה הטחובה ובאה לדור בחדרים מלאים אורה סמוך לאותו הגן הרומנטי ליד בית־היראה הקתולי, אשר שם חלמתי בימי ילדותי את מקום גן־העדן שבחומש. אז קבלנו אני ואחי זאב החלטה של מעשה גבורה. במסטיסלב נחשב לבית־מדרש עליון בית־הספר המחוזי של שתי מחלקות, שפשט צורתו הישנה של בית־ספר אצילי, שבו למדו ילדי האצילים, והתחיל להכניס תלמידים מבני מעמדות אחרים. תכנית הלמודים שלו התאימה לתכנית של שלש או ארבע מחלקות של גימנסיה בלי הלשונות הנכריות. בשנה ההיא נכנסו לשם גם בחורים יהודים ממשפחות סוחרים, שלפי התקנות החדשות על חובת עבודה בצבא הפסידו את הזכות היתרה, שפטרה אותם מעבודת הצבא; החק החדש קיצר את זמן העבודה

לאנשים, שיש בידם להמציא תעודה על גמר חק־למודים בבית־ספר ממשלתי. הדבר הזה עורר את ההורים, שקודם לא אבו שמוע על למוד בבית־ספר רוסי, למסור שמה את בניהם: ההורים חשבו ומצאו, כי בית־הספר טוב בכל זאת מבית הקסרקטין. הרעיון הזה אלץ גם את הורינו לבלתי התנגד לרצוננו להכנס לבית־הספר־המחוזי. ויען כי גם אני וגם אחי כבר היינו מתוקנים בלמודי ראשית, לכן החלטנו לעמוד לבחינות לשם כניסה למחלקה עליונה של בית־ספר זה. לשם הכנה אל הבחינה החמורה היה עלינו במשך חדשי הקיץ לשנן בעל־פה דקדוק רוסי לפי ספר הלמוד של אנטונוב וגובורוב, את הגיאוגרפיה הכללית לפי קורנל, את תורת ההיסטוריה לפי אילוביסקי, חכמת החשבון לפי מלינין. עד יום הבחינות, השביעי באבגוסט, נשאר זמן מועט מאד, ובשבועות האחרונים עלתה על לבנו תחבולה פשוטה: לצרף את הלילה ליום העבודה. אנו היינו ישנים תוך ישיבה אל השלחן רק שעה או שעתים במעת־לעת. הדבר הזה התיש מאד את כחנו, אולם אנו עמדנו בבחינות, שנחשבו לקשות מאד לפי השגות הסביבה.

נזכר אני יום לוהט של 7 באבגוסט שנת 1876. החצר של בית הספר המחוזי עם הגן היתה מלאה תלמידים, בני האצילים הרוסים והפולנים שחזרו מן הכפרים כתום ימי החופש. הרבה טירונים צריכים היו לעמוד בבחינת כניסה אל המחלקה הראשונה; ואני עם אחי היינו תלמידי־חוץ (אכסטרנים) יחידים, שהעיזו להבחן לשם כניסה למחלקה שניה. כאשר נגש אלינו, בתוך ההמולה ששקטה בחצר, הגוף המסורבל של מפקח בית הספר, אנדרי ניקיטיץ קרסטיאנוב, ושמע על רצוננו הנועז, הביט עלינו מתוך השתוממות, אך אחרי־כן אמר: יפה! וצוה להוליך אותנו לחדר מיוחד, שם בחן אותנו המפקח בכבודו ובעצמו ועמו שני מורים. הבוחנים לא היו נוראים כל כך, כפי שתארו אותם. על השאלות ענינו כהלכה, כתבנו בלשון הרוסית ופתרנו את שאלות החשבון בלי שגיאות. הפנים החוורים שלנו והכתמים הכחולים תחת העינים העידו על שקידתנו ועל עירותנו בלילות. קרסטיאנוב, שהיה אדם טוב למרות מראהו הזועף, אף נזף בנו על המאמצים היתרים המזיקים לבריאות. רבה היתה שמחתנו, כאשר הודיעו לנו סוף סוף, כי נתקבלנו למחלקה השניה של „בית המדרש העליון" בעיר מסטיסלב.

אני ואחי, היהודים היחידים בתוך התלמידים הרוסים של המחלקה השניה, עלינו חיש למדרגה של „התלמידים הראשונים". אני הצטיינתי

בלשון הרוסית ובהיסטוריה, ואחי הצטיין בחכמת החשבון. גיאומטריה לא נקלטה במוחי כראוי: המורה, קרסטיאנוב עצמו, לא הסבירה יפה. זכורני, שפעם אחת הציב לי ציון רע (2) על שלא הסברתי יפה את הצעת פיתגורוס הקשה; אך סבורני, שהוא עצמו לא היה ראוי, לפי ידיעותיו, לציון טוב מזה. ברם, זה היה הציון האחד הרע במשך כל שנת הלמודים. המורים שלנו בכלל ידעו לא הרבה יותר ממה שמצאו בספרי ראשית הלמודים, והיו מטילים על התלמידים שעורים לפי הספר: לשנן „מכאן עד כאן". אני הייתי עוזר לחברים רוסים לכתוב חבורים על נושאים שונים, ואחי היה פותר בשבילם שאלות חשבון. שנאת ישראל לא היתה מצויה כמעט לא בין התלמידים ולא בין המורים. המפקח קרסטיאנוב היה שמרני, קורא רק את העתונים „מוסקובסקי וידומוסטי" ו„רוסקי וויסטניק" של קאטקוב, אולם באותם כתבי־העת עדיין לא נשתרשה שנאת ישראל בימים ההם.

בהיות לי מעט עבודה בבית הספר, התמכרתי שוב לקריאת ספרים בספריה של החוג שלנו. ספרי המופת הרוסים: פושקין ולרמונטוב, גוגול וטורגניוב היו נקראים בשקידה. צער העולם של לרמונטוב הצעיר היה, כמובן, קרוב יותר ללבי מאשר השירה הנשגבה של פושקין. הרומנטיזם של טורגניוב צד את דמיוני, ועוד שנים רבות הייתי שרוי תחת קסמו: הייתי מאוהב בזו אחרי זו בכל העלמות החולמות של ספורי טורגניוב. אולם יותר מכל בקשתי ברומנים את היסוד המוסרי. בימים ההם קראתי בתשוקה את הרומן של אוירבאך: „בית הקיץ על הריינוס" ואת הרומן של ג'ורג' אליוט „דניאל דירונדא". גבורו של הספר הראשון, המורה אריך, שמש לי מופת של איש בעל מדות נעלות, וגבור הספר השני, מרדכי — אידיאל של יהודי. מן הצד השני התגבר בקרבי היחס השלילי אל היהדות החרדית בהשפעת שני ספרים אחרים: האבטוביאוגרפיה של שלמה מיימון, שתורגמה באותו זמן ללשון הרוסית במאסף „ייברייסקאיא ביבליוטיקה" של לנדוי ו„כתבי יהודי" מאת בוגרוב, שנדפסו בירחון הרוסי המובחר „אוט. זאפיסקי". מיימון התווה לי את דרכי אני מן העולם הישן אל החדש, ובוגרוב בקטרוגיו העזים על הסדר הישן בקהלות ישראל הגביר בלבי את רוח האופוזיציה אל הסביבה המקיפה אותי. אולם רושם עמוק ביותר השאירה בנפשי קריאת ספרי לודוויג ברנה בתרגום הרוסי של פטר ווינברג. משנת 1876 נעשה ברנה לאליל לי. ידעתי אז רק מעט על המצב הפוליטי בגרמניה

בתקופתו ולא תמיד הבנתי את רמזיו על כמה חזיונות פוליטיים, אבל כאן שמעתי בפעם הראשונה קול מחאה נגד העריצות וקריאה למלחמה בעד החרות, בפעם הראשונה הרגשתי את קסם הרוח המהפכני. „המכתבים מפאריס" עוררו בי התפעלות בחדודם המזהיר. ברשימותי בקיץ שנת 1876 ציינתי את הרושם הזה, וביחוד נלהבתי ממלחמתו של ברנה לחופש המחשבה, מה שהיה קרוב לי אז על פי הנסיון האישי. הגיתי לו תודה על מאמריו להגנת היהודים וצער על זה, שלא זכה לחיות ולהגיע לזמן שחרורם בגרמניה.

באביב שנת 1877 עשיתי את הנסיון הראשון בכתיבת מאמר להגנת ההשכלה. בעת ההיא נזדעזעו המלמדים במסטיסלב בשל הכרוז מאת המיניסטריון, שאמר לקפח את זכותם ללמד ב„חדרים", אם לא ימציאו ראיות, כי רכשו להם מדה מינימלית של השכלה כללית. נתעוררה גם כל הקהלה, בראותה בזה ערעור יסודות החנוך המסורתי. כתבתי בעברית מאמר קצר בצורת מכתב לעתון, ושם דברתי על לב ההורים, כי ילכו לקראת התקון ב„חדרים" ויבראו חבר של מורים משכילים. את המכתב שלחתי לווארשה, למערכת השבועון „הצפירה", ובקשתי מאת העורך, המהנדס הידוע ח. ז. סלונימסקי, להדפיס את קריאתי, אך בלי הזכרת שם המחבר, מפני שירא אני „להעלות עלי חמת המלמדים השואפים ל ט ר ף, אחרי אשר לקחו ט ר פ ם מפיהם". המכתב לא נדפס: ודאי לא היה ראוי לגורל טוב מזה.

זה היה האחרון מכתבי נעורי בלשוני הספרותית הראשונה, בעברית. מן האביב ההוא כבר התחלתי לכתוב רוסית. כתבתי בכבדות, היינו כהלכה מצד הדקדוק, אך בשגיאות מצד הבטויים, וכעת, בעברי על הגליונות הבלים מיומני הארעיים, אני מתבדח למקרא הסגנון המשונה. ואולם התוכן של הרשימות האלה היה עצוב מאד. ככל אשר הלכו וקרבו בחינות הגמר בבית־הספר המחוזי, כן הלך מצב־רוחי ונעשה מטריד יותר ויותר. השאלה: מה לעשות בכלות חק למודי בבית־הספר, לאן אסע לשם כניסה לבית־מדרש עליון? — לא נתנה לי מנוחה. השכלה עליונה דרשה אמצעים, שהורי לא יכלו ולא רצו לתת לי. החלפתי מכתבים עם קרובים בעיר הפלך מוהליב על תנאי הכניסה לאחת המחלקות העליונות של הגימנסיה הקלסית; עמד מכשול: יש צורך ללמוד את הלשונות העתיקות, הרומאית והיונית, בשעור מחלקות אחדות ולעמוד בבחינת־כניסה חמורה.

עלתה הצעה להכנס לבית־הספר לחקלאות בעיר הורקי, פלך מוהליב, אך גם זו בטלה. לבסוף עמדתי על הרעיון להכנס לבית־המדרש למורים בווילנה. להצעה זו יכול היה להסכים גם אבי, מפני שבית־המדרש למורים כלכל את חניכיו בבית־מעון וגם נתן אפשרות לאלה שגמרו חק הלמוד של ארבע שנים לקבל משרת מורה בבית־ספר עממי. את לבי אני משכה ההצעה הווילנאית בזה, שאזכה לשבת „בירושלים דליטא", במטרפולין של ההשכלה.

כל התכניות האלה הטרידו את לבי במשך חדשי האביב של שנת 1877. רשימותי מאותו הזמן מעידות על חליפות עזות בין תקוה ויאוש. כל הימים חזרתי על החרוז החביב משירי לרמונטוב:

הקדמתי לדעת גורלי, אחריתי, וחותם עצבת טבוע עלי.
מה רבו יסורי — רק יוצרי יודע, אך העולם האדיש אל נא ידע זאת.

באחד הימים התקררתי, בלכתי ביום סגריר וסער בשביל הרים מחוץ לעיר לקבל איזה ספר; חליתי ובמצב של חום גבוה התבתי על זאת כמו על סמל של סער הצפוי לי בדרך חיי: „הה, דעת, לו גם יהיה עלי למות למענך, לו הפילני סער גדול לתוך תהום עמוקה, גם אז לא הייתי חס על נפשי, בדעתי, כי הולך אני למות למענך, המטרה היחידה בחיי!" אולם היו גם רגעים של התרוממות הרוח, ואז שרתי עם קילצוב:

מה פרצת פרץ, הלב, לב הנער,
תערוג להופש, תערוג לחיים וסער...

בעת ההיא התחילה המלחמה הרוסית־טורקית. הופיע המניפסט של הקיסר אלכסנדר השני והכריז, שהצבא הרוסי יוצא לגבולות טורקיה להגן על הסלבים של הבלקנים. זוכר אני את יום האביב בחודש מאי. בשעה שהמפקח קרסטיאנוב בשעורו קרא חגיגית לפני התלמידים דבר הקיסר, ואחרי־כן קרא בהטעמה שיר פטריוטי מתוך העתון „מוסק. ווידומוסטי", והכריח אותנו לשנן את השיר הזה בעל פה ולחזור עליו בשעורים הבאים... וכאן משמשו ובאו בחינות הגמר. אני ואחי חזרנו על למודינו בבית ועל הכבר מחוץ לעיר, בצעדנו על פני העשב הלח ובהשמיענו בקול את הכתוב בספרי הלמוד. הבחינות עברו בשלום, אף כי לא כך, כפי שקויתי, אני יחלתי לתעודת־גמר „שכולה ציוני 5" (מצוין), וקבלתי בכל הלמודים „רק 4" (טוב), בלי יוצא מן הכלל גם „חבור" ברוסית. כאן, דומני, קלקל לי את הציון פסוק מספרי ברנה, שהכנסתי מתוך אי־זהירות לחבורי בכתב על

הנושא: „כיצד אני אומר לסדר את חיי עם גמר בית הספר". בפסוק הנזכר היה בו מן המהפכנות: „גם אדם הגון יכול להיות עבד למסבות החיים, אך מי שמשעבד עצמו אל תנאי החיים אינו אדם הגון". שמו של ברנה ומשמעות הפסוק הפחידו את השמרני קרסטיאנוב. הוא אמר לי דברי תוכחה: „יש לשער, כי מלאת כרסך מאמרים מן הירחון "Дѣло", אבל ירחון זה מזיק לבני הנעורים, אל תקרא בו, לא טוב, לא טוב!"

בשנים־עשר ליוני 1877 קבלתי תעודה על גמר „הקורס השלם" של בית הספר המחוזי, ואנכי התחלתי להכין עצמי לדרך וילנאה. כאן מתחילות שנות נדודי.

פרק תשיעי

הקיץ בירושלים דליטא (1877)

קשר שני חלוצים שלא הצליח: האריה שנהפך לכבש. — נדידתי הראשונה מקז המולדת: בקרון של בעל־עגלה ובמסלת הברזל, — סמולנסק. מינסק: סרסור בית מלון ו„מרויכער" של בית התיבות. — ווילנא: חדר ברחוב זאוואלני. „חוזר" וחבר שלי. הכנות לבחינת התחרות לכניסה בבית המדרש היהודי למורים.—לא ניתן לי הרשיון להבחן,—יאוש של „גבור" מנוצח. — „חטאת נעורים" של לילינבלום—על פרשת דרכים בחיי.— חזירתי למסטיסלב.

ליציאתי ל„ירושלים דליטא" קדמה טרגי־קומדיה אחת. נסיעה לעיר רחוקה בשם אידיאל ההשכלה נראתה בעיני בני הפרובינציה מפעל חלוצי כביר, שהסעיר את לב ידידי וחברי. אחד מהם, אריה ליב הורביץ, שגמר את בית הספר המחוזי שנה אחת לפני, גילה לי בסוד, כי גם הוא החליט לנסוע עמי יחדו, אך עליו יהיה לנסוע בהסתר, יותר נכון: לברוח, מפני שאמו, אלמנתו של תלמודי מופלג, לא תתן לו ברצונה לעזוב את העיר. בדמדומי ערב בקיץ, דרך טיול בשדות מחוץ לעיר, היינו מתיעצים — אני וחברי — על תכנית בריחתנו וסוף סוף בחרנו בדרך זו: אני יוצא את העיר „כחק" בעגלה שכורה של בעל־עגלה, ובמקום מיועד מחוץ לעיר, במקום שאין איש, מחכה לי עם חבילתו בן־לויתי „הבלתי־חוקי" ומשם אנו נוסעים יחדו. ליב אף הוא נוסע לשם המטרה הקדושה: ההשכלה. אנו נשבעים זה לזה לבלי הפרד, להלחם ולסבול יחד... אהה, חברי לא שמר מוצא פיו. ברגע האחרון לא הספיק לו האומץ לעזוב את משפחתו ולתת את נפשו לחיי צער בנכר. הוא נשאר בביתו. זמן־מה אחרי כן נזפתי בו על מרך־לב זה בשיר עברי שהקדשתי לו, ובו שאלתי מתוך לגלוג:

איה האריה האמיץ, ובמספר ימים

איך נהפך פתאום לשה תמים?

בעשרים ליוני שנת 1877, בצהרי יום חם, עמדה ליד שער ביתנו, על התל (שוב החלפנו דירתנו וישבנו בקירוב מקום לשכונות שמחוץ לעיר) עגלה גדולה או „קרון" של „בעל־עגלה" יהודי לקבוצת נוסעים עם מצע תבן במקום ספסלים וחופת בד ממעל להגן מפני הגשם. שם כבר ישבו נוסעים אחדים ועלי היה להצטרף לחבורה. העגלון הוציא מתוך הבית את חבילותי והאיץ בי למהר ולהפרד מקרובי ולשבת בעגלה. אמא עמדה סמוך ונגבה בסינורה את הדמעות שנזלו על פניה; אחי זאב עמד בראש מורד: הוא הניח לי מקום חלוץ, ועלי הוטל לסלול את הדרך גם לו. הדמעות חנקו את גרוני בשעה שנפרדתי ממשפחתי וישבתי בעגלה ונעלמתי במעמקיה תחת חופת הבד. הרגשתי, כי מתחילה תקופה חדשה בחיי: שנות נדודים.

הדרך ממסטיסלב לווילנא היתה ארוכה ומורכבת: ששים וירס־טאות בסוסים עד תחנת מסלת־הברזל, ואחרי כן ברכבת דרך סמולנסק ומינסק. אותי, בעזבי ראשונה את קן המולדת, משכה נסיעה זו וגם הפחידה: חשקה נפשי לראות מקומות חדשים, בתי־נתיבות, רכבות מתגלגלות על פני פסי־ברזל, אך פחד בא בלב הנער מחוסר־נסיון לעבור דרך כזו. רק חלק מן הדרך היה בידי לנסוע עם חבורה, שנסעה לסמולנסק. עם ערב הגענו לעיירה גדולה ושמה חיסלאוויץ, שהפליאה אותי בבצות הרפש שלה ובצפיפות בתיה — ההפך הגמור ממסטיסלב הנקיה. לנתי בביתו של אחי הגדול יצחק. הוא עצמו הלך למסעו, ואת פני קבלה אשתו, בתו של חסיד־קנאי. היא שמחה לקראת האורח ובו בזמן הוכיחה אותי על אשר אני נוסע לשם למוד בבית־מדרש של כפירה. ממחרת בבקר יצאה החבורה שוב לדרך. בצהרים כבר היינו בתחנת מסלת־הברזל פוצ'ינוק וכעבור שעה הסיעה אותנו הרכבת בחפזון לסמולנסק הסמוכה. בשבילי היה הכל חדש והייתי שרוי במצב מיוחד של התרגשות. בני־לויתי נתנו לי כל ההוראות הנחוצות. ביחוד דאגה לי עלמה אחת לבושה הדר, כלה כמדומני, שנסעה עמנו עד סמולנסק. כאן נפרדה מעמי ברחמים ולחצה את ידי בעוז. זו היתה בחיי לחיצת־יד ראשונה של עלמה: במקומותינו אין נוהגים לשאול לשלום אשה בלחיצת יד. זוכר אני איזו הרגשה מיוחדה של רטט נעים בשעה שהיד הקטנה והרכה תפשה את ידי והעינים

השוחקות הביטו בחביבות על עיני המושפלות מתוך ביישנות. בסמולנסק עזבוני בני־לויתי והלאה משם נסעתי לבדי, באין מגן ומחסה, נפחד מן הספורים על סכנות הנסיעה במסלות הברזל.

במינסק שהיתי מעת־לעת במלון. כ„תייר" חשקה נפשי לראות את העיר ושאלתי בתמימות את משרת המלון, היוכל להמליץ עלי לפני גימנזיסט בקירוב מקום, שיואל לשמש לי מורה דרך, ונוסף לזה יוכל לתת לי ידיעות על תנאי הקבלה אל הגימנסיה המקומית. המשרת בחן אותי בעיניו ואמר בשחוק ערמומי: „גימנזיסט איני יודע, אך אולי יש ברצונך להתודע אל גימנזיסטית?" הרגשתי איזה כיעור בדבריו ונטיתי אחור. עלו בזכרוני הספורים על הסרסורים היהודים בבתי המלון, „הסרסורים לדבר עבירה", שהיו ממציאים לאדונים עוברי דרך כל מיני סחורות, וסחורה חיה בכלל. ובכן היה עלי לשוטט יחידי על פני העיר הגדולה והנכריה. הרחובות המרכזיים הרחבים עם הבתים היפים והמחסנים הנאים מצאו חן בעיני, אך ההמון האץ והרץ אנה ואנה נדמה לי כל כך זר וקר. אחרי אשר לנתי במלון, שבו לא שקט השאון בפרוזדורים גם בלילה, יצאתי ממחרת היום לבית־הנתיבות ועמדתי ליד הקופה לקנות כרטיס. בעמדי בשורה ארוכה, ראיתי והנה שכני, בחור חשוד לפי מראהו, תוחב ידו לתוך כיסו של נוסע העומד לפניו. גנב! — הבריק רעיון במוחי, אך נתבלבלתי כל כך, עד שלא העזתי להרים קול. שתיקתי עודדה את הגנב והוא שאל אותי ביהודית: הגם אתה „מארוויכער"? לא הבינותי פירוש המלה הזאת ונענעתי בראשי לאות שלילה. אחרי כן נודע לי, כי בז'רגון של הגנבים מכונה בשם „מארוויכער" גנב במסלות הברזל, גונב מכיס.

עיף ויגע מן הדרך הארוכה ומלילה ללא שנה בקרון של המחלקה השלישית, באתי בבקר לווילנא. בהיות לי בכיסי מכתב המלצה מתושב מסטיסלב לקרובו היושב בווילנא, צויתי על הרכב להובילני על פי כתובת זו, אך באתי לדירה דלה במרתף, שלא היה בה עוד מקום לאורח. בעל־הבית הראה לי על בית בקירוב מקום, ששם השכירו חדר עם מזון בדירתו של יהודי אחד, וכעבור שעה כבר ישבתי באותו החדר, בבית ישן ונמוך ברחוב הגדול זאוואלני ממול בית־החולים היהודי. לאחר שסעדתי, שכבתי לישון וישנתי עד בוקר יום שני. התבוננתי אל מעוני ורגש גועל תקף אותי. החלון הקטן והנמוך של חדרי פנה אל חצר שבה נערמו

ערמות אשפה; מאחורי החלון גופו התנשא תל הגון של אשפה. בחצר, שבה השתרעו מצד אחד אגפים מלוכלכים עם דיירים מדלת העם ומן הצד השני שורה ישרה של בתי־כסאות, קשה היה לנשום מפני הסרחון. בעל־הבית, בר־נש חשוד, בלי עסקים מסוימים, היה מנצל אותי בשקידה רבה. מיודעים לא היו לי. משוטט הייתי ברחובות העיר, שעשו עלי רושם מדכא: הדלות משתקפת מכל פנה. בבת אחת הועמו דמיונותי על „ירושלים דליטא". בודד, מטולטל לארץ נכריה, שפכתי שיחי ותוגתי ביומן, שאבד לי אחרי־כן.

אולם מהרה נגשתי אל העבודה. התודעתי אל אחד התלמידים של בית־המדרש למורים, שישב בבית־הסמוך, עמנואל פאס שמו. מפיו נודע לי על כל הנוגע לבית־המדרש. נתברר, כי עוד לי להתקין עצמי לבחינת התחרות לשם כניסה, מפני שמספר המקומות הפנויים לתלמידים חדשים קטן מאד לעומת מספר השואפים להכנס אל בית המדרש. פאס נאות להיות „חוזר" שלי בשכר 4־3 רובלים לחדש. הוא עסק בעיקר בתקון שגיאותי בנגינה של המלים הרוסיות, משום שמורי בית־המדרש הקפידו מאד על זה מחמת הפוליטיקה של הממשלה „לרוסס" את החבל המערבי. מהרה נצטרף אלי חבר, שגם הוא התקין עצמו לכניסה אל בית־המדרש, פרידמן שמו, שלמד בבוריסוב. אנו היינו מתקנים עצמנו לבחינה יחדו, שוטטנו ברחובות וילנא והיינו מנחשים לדעת, איה מקום כבודו של סופר מפורסם פלוני או פלוני. אחד משליטי מחשבות ילדותי גר במקרה בשכנותי; קלמן שולמן ישב כמעט סמוך לביתי, באחת מן הדירות בבית גדול, המאוכלס דלת העם, בפנת רחוב זאוואלני וסימטא צרה. נפשי חשקה לסור לביתו של הסופר הזה, שעמדתי לימינו במלחמה עם מורדי האור בעיר מולדתי, להביט בפניו, לאמר לו כמה מלים של תודה, אבל בשל רגש־הביישנות הטבוע בי אז לא הרהבתי עוז בנפשי לסור אליו. ברם, הדבר הזה הצילני מאכזבה: כפי שאמרו לי אחרי־כן, לא נבדל שולמן בהשקפותיו מיהודי חרד בינוני וחי חיי מלמד עני.

חברי החדש, שהיה בקי בהלכות דרך־ארץ, יעץ לי להחליף את דירתי, ואנו שכרנו לנו דירה יחדו בפרוור שניפישקי. זו היתה פנה פיוטית. על גבעה גבוהה, שלרגליה נמצאו מחצבות אבנים, עמד בית בודד של משפחה פולנית ושמה מצקביץ, ובפנת החצר שעלו בה עשבים אגף קטן ריק במורד

הגבעה. באגף זה קבענו דירתנו. אחרי השאון התגרני הנתעב במרכז ווילנא נפלתי לתוך השקט האלהי של הטבע. לא נעים היה רק זה, כי על גן־העדן הזה שמרו כלבים חצופים. שער החצר היה תמיד נעול, ובכל עת אשר צלצלתי, פרצו כלבי החצר בנביחה מטורפת, שלא פסקה עד שלותה אותי שפחת הבית עד האגף שלנו.

בהתבודדות זו עסקנו אני וחברי בפרוזה של ההכנות אל הבחינות ובפואסיה של הסופרים הרוסים והעברים. חברי היה שר בניגון נוגה מיוחד את האלגיה הארוכה של המשורר הווילנאי לבנזון־האב על מות בנו בדמי ימיו, הוא הפייטן החביב עלי מילדותי. קראנו גם שירים רוסים שירי מייקוב, ביחוד את תרגומיו מהיינה) וזמרנו זמירות רוסיות. יחד היינו הולכים לאכול בצהרים למסעדה רוסית או פולנית, אשר שם „גאלתי" את קיבתי במאכלות אסורות. כבר אז כפרתי בדת המטבח, אולם בשר החזיר תועבה היה לי לאכלו, ולכן נצטערתי, כאשר גילה לי חברי, כי הקציצה שאכלתי הוכנה מבשר חזיר. תארתי לעצמי, מה היה אומר על זה אבא, שבימים ההם כתב לי מכתבים ממעון־הקיץ שלו בחרסון והיה מזכיר לי על חובתי לשמור את כל המצוות. הוא היה שולח לי כסף בדיוק, כעשרה רובלים בחודש, בקשני שלא למנוע מנפשי את הצרכים ההכרחיים, נתן לי עצות מעשיות והזהירני מחברים ארעיים, ביחוד מן הנוער המהפכני.

בסוף יולי הגשתי ללשכת בית־המדרש למורים מקשה על מתן רשיון לעמוד בבחינת הכניסה. צוו עלי לבוא ברביעי לאבגוסט. בבואי בבוקר הנועד, ראיתי את חצר בית־המדרש מלאה אנשים צעירים, שהיו נגשים ומסתכלים ברשימות התלויות על דלתי הלשכה. רשימות של המוזמנים לבוא לבחינה. גם אני הבטתי ברשימה. שמי לא נמצא שם. נכנסתי אל הלשכה ושאלתי את המנהל, מה זאת. הוא ענה: מתוך תעודות הלידה שלך נראה, שנולדת בספטמבר שנת 1860, ובשנה זו יכולים אנו לקבל רק את אלה שנולדו בשנת 1861, כדי שיספיקו לגמור למוד של ארבע שנים עד שיגיעו לשנת 21 לחייהם, הוא המועד לבואם לעבוד בצבא. הנה כן קפחתי את זכותי להכנס לבית המדרש משום זה, ש„באתי בימים", שהייתי גדול בארבעה חדשים. הגשתי בקשה למפקח על גלילי־הלמודים הווילנאי, שיוציאו אותי מן הכלל על שום ההבדל הפעוט בגיל הדרוש. זמן רב המתנתי באולם הקבלה של השר הרוסי, עד אשר נתנו לי, לאחר קבלת הפקידים עם הרצאותיהם ושאר

האנשים החשובים, לבוא לפני סגן המפקח, גבר בעל קומה, לבוש מדים וענוד אותות־כבוד. הוא שמע את דברי בחסד ואמר, כי הכל תלוי במנהל בית־המדרש; עשה ציון על כתב־בקשתי, החזירו לי וצוה למסור למנהל. אולם זה ענה, כי עתה אין עוד מקומות פנויים. ואמנם הרבה מן השואפים לא נכנסו לבית־המדרש, וביניהם גם חברי פרידמן, שהיה עוד גדול בשנים ממני.

זוכר אני את הימים העגומים ההם, כשחזרתי בלב נדכא מן הלשכה דרך הגשר על פני הווילה אל אהלי אשר בשניפישקי. לפני מונחות העתקות אגרותי אל אבי ואל אחי זאב, שלפניהם שפכתי את צערי. המכתב אל אבא פותח בחרוזים עבריים ספוגים תוגה:

ידי לשחות פרשתי בים החיים,
בראש האניה תרני — „התוחלת".
האחרונה אבדתי, אהה שמים! —
ובנפש נואשת אביטה — אניתי צוללת...

נשארתי בווילנא בלי תקוה ובלי כסף. בדעתי את המצב החמרי של אבי, העלמתי ממנו דבר מחסורי, אך הוא הבין לרוחי. הוא שלח לי אפוא כסף להוצאות הדרך לשוב למסטיסלב, ואף כי הצטער על כשלוני, התאמץ לנחם אותי בזה, כי „כל מאי דעביד רחמנא לטב עביד". לפני עזבי את ווילנא נכנסתי למוכר־הספרים והסוכן לכתבי־עת עבריים מיכא־לובסקי וקניתי ממנו ספרים אחדים. ביניהם היה הספר, שנדפס באותה שנה בווינה, האבטוביאוגרפיה של לילינבלום „חטאת נעורים", שעשה עלי רושם אדיר ושנעשה מהרה ציון בדרך חיי.

זה כבר ידעתי את לילינבלום, כמחבר מאמרים ב„המליץ" על תקונים בדת. תארתיו בדמיוני בצורת הגבור החביב עלי מן הרומן הסוציאלי של ברוידס „הדת והחיים", שנדפס בימים ההם בירחון „הבקר אור" (אומרים, שהמחבר אמנם שוה לנגדו דמות לילינבלום בתארו את גבורו). הקסימו אותי תאורי הפולמס של צלפחד (הפסיבדונים של לילינבלום) עם הקנאים של עירו, וציורי הטרגדיה המשפחתית שלו הסעירו את נפשי. ברטט לב קראתי, איך שברח מן העולם הישן אל החדש, אל „העיר החדשה" (אודיסה), ששם נספח על חוג „אנשים חדשים", הצעירים היהודים המשכילים, ואיך שכאן בא לידי הכרה, כי אחר מאד לבוא, כי עבר זמנו לבוא בקהל הצעירים,

שכבר הרחיקו מן „ההשכלה" האידיאליסטית אל החנוך הרוסי הריאליסטי. בשבילי, שעמדתי אז על גבול שני הזרמים האלה, היה הדבר הזה התגלות ממש, שהאירה את דרכי להבא. לילנבלום כתב את „ודויו" בהשפעתו של ריאליסט ופוזיטיביסט קיצוני, המבקר הרוסי פיסרב, שהיה שליט ברוח הנוער הרדיקלי בימים ההם. את מאמרי הפולמוס של פיסרב הכרתי לדעת רק בשנה לאחר כך, ולכן היה קשה לי בתחלה לקרוא את ודויו של גבור ההשכלה, הגוזר גזר־דין של מות עליה, על כל החלומות והשאיפות של הנוער. ונמצא שכולנו, העומדים בין העולם הישן והחדש, נמנים על דור המעבר, שעליו רק לשמש גשר בשביל דור בא של אנשים חדשים, ריאליסטים ופוזיטיביסטים פכחים. אז לא עלה עוד הרעיון על לבי, כי עוד מעט ואני עצמי אעבור אל המחנה האחרון הזה...

מתוך הרהורים קודרים שבתי הביתה בדרך שעברתי בה לפני חדשים כחלוץ מלא תקוות, שעתה נכזבו. זוכר אני בוקר משכים של יום 24 באבגוסט. העגלה הגדולה קרבה ברעש אל ביתנו אשר במסטיסלב, יצאתי ודפקתי בדלת, אך לא פתחו לי חיש; הכל היו עוד ישנים, ואני שמעתי רק את טפולו של אחי זאב המתלבש בחפזון, והוא הופיע על המפתן כעבור רגעים אחדים. שמחת הראיון עם תוגת הכשלון התערבו יחד בפגישתנו. אמי שמחה מאד, כי שבתי הביתה ל„ימים הנוראים" ולחג הסוכות. אחי וידידי היו שרויים ברוח של אבלות.

פרק עשירי

חורף בדינבורג (78—1877)

הכנות לבית־ספר ריאלי. — התלמודי הצעיר שאול הורוויץ. — נסיעתי לדינבורג. — ברכבת עם קרבנות המלחמה בין רוסיה וטורקיה. — ימי־חול קשים של אכסטרן. — קריאת הספר „תולדות הציביליזציה באנגליה" של בוקל. — התנגשות בין האידיאל הלאומי והקוסמופוליטי, — צל הירחון הסוציאליסטי „האמת". — חיי עוני בדינבורג. — הכשלון השני וחזירתי למסטיסלב. — החוג של הצעירים המשכילים. — רעיונות של המאה ה־18 (גטנר) והדאיזם שלי. — השפעת הבקורת הרדיקלית הרוסית. — הכנות לגימנסיה קלסית ונסיעתי למוהילב.

ימים עצובים עברו עלי בבית אבי אחר שובי בלב פצוע מן המערכה בווילנא. ידידי המעטים הצטערו עמי על הכשלון ו„אויבי ההשכלה" שמחו בלבם מתוך תקוה, כי הכשלון יפיג את שכרוני ואעזוב את „דמיונותי". בדרך זו שוחח עמי הסבא בנציון והצטער מאד לשמוע מפי, כי יש בדעתי ללכת הלאה ב„דרך השקר". בבית היה רב הדחק והשאון, לא נתנו לעסוק בלמודים. העבודה היתה מרובה. בדעתי ובדעת אחי עלה רעיון חדש; לנסוע לדינבורג (שמה אחרי כן היה דווינסק) ולהתקין עצמנו להכנס לאחת המחלקות העליונות של בית־הספר הריאלי שם. הטרידה אותנו רק שאלת האמצעים: לא נועזנו להעמיס משא הוצאות חדשות על אבי המסכן, שעתה היה לו יסוד לפקפק בממשות רעיוננו. אחי שראה את יאושי, הזכיר לי את שם משה מנדלסון, שלמען הרוות צמאונו לדעת נדד לברלין ואחרי תלאות ארוכות הגיע אל מטרתו. חכינו לבואו של אבא מן הדרום, כי בו היה תלוי לחרוץ גורלנו.

בתחלת אוקטובר בא אבינו, ואחרי כמה פקפוקים נעתר לנו יותר מחמת חמלה מאשר מתוך אמונה ברעיוננו: הוא ראה את געגועינו ואת

החלטתנו לשאת עוני ומחסור כדי לקנות דעת, ונאלץ היה לעשות נגד רצון סבא, שיעץ לו להתנגד לשאיפותינו. לאבי קשה היה ביותר להקריב למעננו קרבן זה, משום שהוא עצמו באותו הזמן סייע למעשה מסוג אחר: הוא הביא עמו בחור בן גילי ממשפחת קרובינו מצד האם, שנסע על מנת לשמוע שעורי התלמוד של סבא. זה היה שאול הורביץ, שקנה לו אחרי־כן שם בספרות העברית. הבחור התלמודי בן שבע־עשרה, לבוש מעיל ארוך, בא מן העיירה אוברוביץ, כדי להשתלם בגפ"ת ויחד עם זה להתודע אלינו, חלוצי התורה החדשה; אך עלתה לו לראות, איך שהחלוצים הללו עוזבים במזיד מעין מים חיים של תורת זקנם. הדבר גרם צער לטירון ועלבון לסבא ולאבא.

בסתיו ההוא הייתי הוזה ב„וידויו" של לילנבלום. כה קרובים היו רגשות נפשו לאלה שלי, כה דאב הלב לראות את עצמי כ„חלל ההשכלה" ולחשוב על ספסל הגימנסיה באותן השנים, שרבים כבר חושבים על אוניברסיטה. ולפיכך גדלה תשוקתי למהר ולעבור את הדרגא של „השכלה תיכונית", כדי לעלות ולהגיע להשכלה עליונה.

אחרי חג הסוכות, בסוף אוקטובר שנת 1877, נסענו אני ואחי לדינבורג. אבא ספק לנו צרכי הנסיעה והבטיח לשלוח לנו כחמשה־עשר רובל לחדש, עד שנמצא שכר בעבודת הוראה. ביחוד נמלא לבנו רגש תודה, כאשר הואיל בעצמו ללוות אותנו עד תחנת הרכבת. אחרי חניה בחיסלביץ בביתו של אחינו יצחק, נסענו שלשתנו ובאנו בשעה מאוחרת בערב אל התחנה פוצ'ינוק. זכורני, איך שקרבנו לשם בערב־סתו דולף בקרונו של בעל־עגלה. מרחוק נוצצו אורות הפנסים וסימני־האור על קו מסלת הברזל ונשמעו השריקות הצורחות של מכונות הקיטור. משהו קרא אל המרחק, אך הטיל אימה הנכר הקר. הנה אנו בבית־הנתיבות. אבי, הנוסע הרגיל, קונה לנו כרטיסים בקופה, מושיב אותנו בקרון ונפרד מעלינו בחפזון. נעימה של רעד נשמעת בדברי הפרידה שלו: הן הוא שולח את בניו לא רק לדרך של עוני ומחסור, כי אם גם, לפי השקפתו, לדרך מלאה סכנות רוחניות.

הרכבת טסה בחשכת הלילה. עברנו את סמולנסק ובבוקר היינו בוויטבסק. פה בבית הנתיבות ראינו קרבנות המלחמה שהתחוללה אז בין רוסיה וטורקיה: על הרצפה בבניני בית הנתיבות שכבו פצועי־מלחמה

למאות. שחזרו מן החזית הבלקנית לביתם או לחיל־המשמר. נזדמנו לנו חבורות של שבויים טורקיים חבושים מצנפות אדומות. על שפתי כל נישא שם „הגנרל הלבן" סקובלוב. אך מלבד המחזות האלה לא העיד שום דבר, כי במרחקים נערכת מלחמה ונשפך דם, וגם דם יהודים בכלל. בוויטבסק עברנו לרכבת אחרת, הנוסעת לפטרבורג, וביום השני בבוקר הגענו לדינבורג. עיר תשואות בצומת מסלות הברזל, מבצר צבאי עם המון חילים משוטטים הנה והנה ברחובות, רעש מרכולת במרכז, חנויות, בתי־מרזח — כל זה לקח את לב הצעיר החולם. כאן, במרכז הרעשני של העיר, קבענו מושבנו בחדר בקומה התחתונה של בית־חומה, בדירתו של תגר יהודי, שבסמוך עמדה חנות־המכולת שלו.

בהתלהבות נגשנו אל ספרי הלמוד, כדי להתקין עצמנו לבחינה לשם כניסה למחלקה החמישית של בית־הספר הריאלי. בשקידה יתרה עסקנו במתימטיקה ובלשון הגרמנית, אולם המציאות המרה צננה מהרה את חומנו. נודע לנו, כי את האכסטרנים נותנים לגשת לבחינה רק באבגוסט, ובכן עלינו יהיה לחכות עוד עשרה חדשים; וחוץ מזה נודע לנו, כי דרושה עוד ידיעת השרטוט והציור, וכי המורים שונאי־היהודים מתאנים מאד בבחינות לבני ישראל, ולאחרונה, כי אין לקוות לפרנסה משעורים. עמדנו על שגיאתנו: צריך היה לחקור ולדרוש הכל קודם בואנו, ואולם להודות על זה לפני אבינו לא היה עוז בלבנו: הן אנו הבאנו קודם אמונה בלבו, כי דרכנו תצלח. המשכנו אפוא לשנן את ספרי הלמוד, אולם העבודה התנהלה בכבדות ורוב זמננו הקדשנו לקריאת ספרים. חתמנו בספריה המקומית ובלענו ספר אחרי ספר. בתוך השאר עברתי על הספר „דברי ימי היהודים בימי הבינים" מאת דיפינג בתרגום רוסי. תאור עינויי היהודים עורר בלבי דבקות לאומית מימי ילדותי. בעת ההיא עוד לא יצאתי מחוג האידיאלים הלאומיים; ראיתי את בית הספר להשכלה כללית כאמצעי לשמש את העם היהודי, ובעתיד תארתי לי בדמיוני פעולה רבת־תנועה של ריפורמטור בתחומי היהדות. ביומני מן הימים ההם אני מוצא רשימה, לא ברורה עוד מבחינה סגנונית: „אף על פי שאיני יכל למצוא כאן השתתפות בחבתי לעם ישראל, כי אם, להפך, יחס של זלזול ובוז, בכל זאת הולכת וגדלה בקרבי האהבה לאומתנו, המושלכה ככלי אין חפץ בו על ידי הנוער שלנו". חלמתי על הסימינריון לתיאולוגיה בברסלוי כעל בית־אולפנא

מתאים לרוחי, וראיתי את יעודי האמיתי בפעולות תקונים רוחניים, לפיכך התיחסתי בקר־רוח להטפה הסוציאליסטית של ליברמן־פריימן בירחון „האמת", שיצא אז בווינה והתפשט בדרך אי־חוקית ברוסיה. איש צעיר אחד בעל שם־משפחה סודי (לא נשמר בזכרוני), חבר של אגודה מהפכנית, הראה לי חוברות אחדות של הירחון הזה, אבל איני זוכר שעשו עלי רושם.

אולם לאט לאט נמשכו מחשבותי ונכנסו לאפיק הקוסמופוליטיזם. נפל לידי ספר של בוקל: „תולדות הציביליזציה באנגליה", שנחשב בימים ההם ברוסיה להתגלות במקצוע הסוציולוגיה, כמו „התהוות המינים" של דארווין במדע הטבע. בהתפעלות קראתי את הפרקים הראשונים של הספר, שבהם מוכחה החוקיות החמורה של תופעות ההיסטוריה, הפעולה של חוקי הטבע והרוח זה על זה בדרך ההתפתחות של הציביליזציה. חשבתי מחשבות על רעיונו של בוקל בדבר היתרון של הגורמים השכליים על המוסריים בדינמיקה של ההיסטוריה, על ההתקדמות המהירה של אידיאות בצד האטיות של ההתקדמות המוסרית. שלטון־השכל של בוקל התאים לנטיותי שלי. המגמה הקוסמופוליטית של הספר עכרה את רוחי ויחד עם זה משכה את לבי. „החפשי־בדעות הגדול הזה — כתבתי אז — חותר תחת רגש האהבה אל הלאום". חושבני, שהחתירה התחילה כבר בי בעצמי. לא פחות מתורת בוקל צדה את לבי אישיותו שלו, ביחוד קו אחד מתולדות חייו, שהוצעו בהקדמה של המתרגמים הרוסים ל„תולדות הציביליזציה" (בזסטוז'ב ריומין וטיבלן, פטרבורג 1864): ההון הרב שקבל בירושה מאביו הוציא בוקל להצעיר לקנות ספרים, שמלא בהם קומה שלמה בביתו, ועל ידי השכלה עצמית הגיע לאותה בקיאות עצומה, שעליה מעיד חבורו. כאן הבריק במוחי ראשונה הרעיון: האם לא אוכל גם אני להחליף את ההשכלה העליונה של בית־הספר בהשכלה עצמית? את הרעיון הזה הבעתי אז במכתב לידידי ל. הורביץ, אך בו במקום הבעתי פקפוק, אם זה ניתן להתגשם בלי אותם אמצעי־הכסף שהיו בידי בוקל. ואף־על־פי־כן לא הרפה ממני הרעיון על אוניברסיטה משלי, וכעבור שנים אחדות נסיתי לגשמו.

קראתי את ספרו של בוקל, כמובן, לא בתוך רחבות כזו, שבה כתב אותו המחבר. זוכר אני את הערבים והלילות האלה בחדרנו הקר, הדומה יותר לפרוזדור, שפתחו פנה ישר לחצר. בעלי־הבית הקמצנים הסיקו את

התנור באופן גרוע והבל הנשימה עלה כענן על השלחן המואר באור כהה של עששית נפט. הקור מצא לו שותף נאמן בדמות הרעב. מאבי, שנסע לאיזו פנה נדחה לשם כריתת עצים בימות החורף, היה מתקבל כסף לעתים רחוקות, וקשה היה לנו לכתוב לו על מחסורנו. ואני עם אחי הלכנו בעקבות מנדלסון הצעיר, שבימי דחקו היה קונה ככר לחם לכל ימי השבוע והיה מחלקה לשבעה חלקים שוים, כדי שלא לאכול ביום אחד את המנה של יום השני. „זה יותר מחודש ומחצה — כתבתי ביומן מיום 9 ביאנואר שנת 1878 — שחדלתי לאכול בשר ומתפרנס אני רק בלחם עם דג־מלוח או חמאה ותה". בא הצורך לצמצם גם בהוצאות לשכר דירה. ממרכז העיר העתקנו את מגורינו לקצה העיר, שכרנו לנו חדר קטן בביתו של חנוני יהודי. כאן הגיע המחסור עד לידי קיצוניות. ממיעוט־אוכל בתוך עבודת־מוח מאומצה התפתח חוסר־דם. אני סבלתי מהתקפות של סחרחורת. לעתים קרובות היינו משליכים את ספרי הלמוד, שוכבים על הספה ועוסקים בשיחה או בקריאת ספרים. זוכר אני קרי'את מאמרי הבקורת של דוברוליובוב בקובץ כתביו. שם הובאו שירי יגון מאת שני משוררים רוסים־מעונים, פוליז'איוב ופלישצ'יוב, ואני אהבתי לקרוא בהטעמה את החרוזים האלה, שהתאימו כל כך למצב־רוחי:

לא פרחתי אך נבלתי בבקר ימים קודרים,
זה שאהבתי בו מצאתי כליון חיי...

ומאחורי הדלת של חדרנו ישבה הבת הבוגרת של בעלי דירתנו ליד מכונת התפירה ושרה בקול רם את הרומנס:

הה, אהובי, הרף ממני! הבט אל החלון, עלה השחר.
הנה תקיץ אמי ושאול תשאלני:
ולמה זה מבטך כה נבוך ועיניך לפידים?...
אנה נעלמת כל הלילה, הבת השובבה?

שני עולמות, שתי אנחות: אנחת המוח שלא מצא ספוקו ואנחת האהבה שלא מצאה ספוקה, תביעת הרעיון ותביעת האיברים או קול המין", כפי שרגילים בימינו לכנות את זה בגלוי...

כל כמה שעמלנו להסתיר את מחסורנו, לא יכלו בעלי דירתנו שלא לראות, כי מתכלכלים אנו ברזון. בליל שבת היו שולחים לנו דגים וחלה. היינו אוכלים לתיאבון את המטעמים האלה ובולעים את הדמעות: הן

הגענו לידי מצב „בחורים עניים", האוכלים על שלחן זרים. לבסוף באנו לידי הוכחה, כי להמשיך כך להבא אי־אפשר. באה תמורה בתכנית למודינו: החלטנו להסתלק מבית ספר ריאלי וללמוד לפי הפרוגרמה של גימנסיות קלסיות, מתוך תקוה להתגבר על הלשונות הרומאית והיונית; וגימנסיה נמצאה בקירוב מקום למסטיסלב, בעיר הפלך מוהליב, ששם היו לנו קרובים וקל היה לנו יותר לרכוש מודעים. הוחלט לפי שעה לחזור הביתה, לתקן שם את הגוף שנתרופף ואחרי חג הפסח לנסוע למוהליב. בינתים נודע לו לאבא דבר מחסורנו והוא שלח לנו כסף לפרעון החובות ולהוצאות הדרך. בתחלת שנת 1878 חזרנו למסטיסלב. אמא ספקה כפיה בראותה את פנינו הדלים. התחילו לפטם אותנו ועד מהרה חלפה חולשתנו.

את בני הבית, ז. א. את האם והאחיות, מצאתי במצב־רוח מדוכא. פני אחותי הבכירה ריסה היו חולנים. מסביב התלחשו, כאילו היה כאן סוד גדול. אחרי כן נודע לי מתוך רמזים על טרגדיה משפחתית: אחותי היפה, שחורת העינים, נתפתתה על ידי בחור עובר־אורח, שעשה בעירנו כחובש או כרופא־שנים, „ופרי הסתר של האהבה האומללה" היה, בסיועה של מילדת, „ילד שנולד מת". זוכר אני את אחותי הרומנטית, איך שבימים עברו, בשעה שסדרה את החדרים, היתה משמיעה בקול שירי עצבת וכיסופים, שבהם נשמע בנוסח יהודי אותו „קול המין" שברומנסים הרוסים אשר לשכנתי בדינבורג, ואני מתאר לי, בכמה עלתה לה מכה ראשונה זו על לב אשה. הן כאן היתה הטרגדיה לא באהבה נכזבה בלבד, כי אם בחרפה המציקה ובאותו הפחד הגדול מפני דעת הקהל, שבסביבה הפטריארכלית ההיא יכול היה להביא אנשים לידי מעשי טירוף. כאשר קראתי, כעבור שנים אחדות, את הרומן „אדם ביד" מאת ג'ורג אליוט וסבלתי יחד עם הגבורה, קרבן „השקר המוסכם", יסורי סוהר ובית־דין, הבנתי את הדרמה הנפשית של אחותי העלובה. היא קבלה עונש קשה על חטאת נעוריה: כעבור שלש שנים נישאה לאיש, אך בעלה, שנשים פטפטניות לחשו לו על המאורע, עזב אותה בשנה הראשונה לאחר חתונתה, ועלובה זו ישבה עוד שנים רבות גרושה מאישה. על סודה העגום מקובל היה בקרב משפחתנו שלא לדבר.

בחוגי חובבי ההשכלה אשר במסטיסלב קנינו לנו שם גבורים ו„מעונים על קידוש שם המדע". בני הנעורים בקשו ידידותנו, ומהרה עמדנו

במרכז החוג המקומי של המשכילים. עליו נמנו האחים הורביץ, שאחד מהם היה ידידי משכבר הימים, האחיות פריידלין והאחיות פרומקין, כלם בנים למשפחות אמידות. המרכז המאחד אותנו שמשה לנו אותה הספריה של ספרים רוסים, שהעניקה לי מזון רוחני בשנים הראשונות לעברי אל הספרות הרוסית. הספריה הזאת גדלה ורחבה עתה והיתה כמעט לצבורית. היא נמצאה בבית הסוחר חיים פריידלין והממונים עליה שתי בנותיו, אידה ופאני, בחורות צעירות פורחות, שלמדו בפנסיון המקומי לנערות וחלמו, כדרך הבתולות בימים ההם, על השכלה גבוהה בקורסים לנשים. והשאיפות המשותפות קבעו בינינו קשר אחים. זוכר אני את הפגישה הראשונה של חברי „האחוה" החדשה תחת כפת השמים. תיכף לאחר שובנו מדינבורג, בליל ירח של חורף, התכנסנו במקום המיועד לטיולים, בככר גן העיר. אחרי סעודת ליל שבת, בשעה שהתושבים כבר עלו על מטתם, נשמעו ברמה על פני הרחובות הדוממים צעדינו בשלג החורק, קולות מצלצלים של בחורים ובחורות, שהתוכחו בהתלהבות על הכל: על הזרמים החדשים בספרות, על מלחמת גבורה בעד השכלה ופרוגרס וכו'. אור הירח האיר על כל אותה הכנופיה בתוך לבנת השלג, וכעד רגיל של הרומנטיקים, כאילו חיזק ואישר את בריתנו, ברית האידיאה. לחיצת־יד חזקה בשעת פרידה, הקול החביב של עלמה חכלילת פנים מן הצנה ושאילת־השלום הנהוגה בפרובינציה: נהיה מודעים, בואו לביתנו! מזלה של עלמה זו אידה פריידלין, גרם לה להיות אחרי כן לי לאשה... מן היום הזה תם ונשלם זמן הבדידות המוסרית: נמצא חוג קטן, שאליו אפשר היה לי לבוא עם משא מחשבותי והרהורי הסוערים ולהקל מעלי על־ידי שיחה מעומק הלב, עתים על ידי מנולוג.

האביב של שנת 1878 היה זמן של משבר בהשקפת־עולמי הדתית. בעת ההיא הייתי מרבה בקריאה. אחד מן הספרים שעברתי עליו לקח ביחוד את לבי. על־פי הספר „דברי ימי הספרות הצרפתית של המאה השמונה עשרה" מאת הטנר למדתי להכיר את היסודות של „תקופת השכל", שעוררו את המהפכה הרוחנית בערב המהפכה המדינית הגדולה. וולטר דידרו, האנציקלופדיסטים לקחו תיכף שבי את שכלי, שהיה מוכשר כבר לקבל תורתם על ידי השקפותיו ההיסטוריות של בוקל. בתורת ה ד י א י ז ם שלהם מצאתי את התשובה שבקשתי על השאלה הדתית. את המנהגים

הדתיים הזנחתי עוד קודם מתוך הכרה, שדיה לה לאמונה זכה להחזיק בעיקרים שחדים של י"ג העיקרים על־פי הרמב"ם. מופלא הדבר. כי הרציונליזם של הרמב"ם ב„מורה נבוכים" לא עורר בקרבי אותה המהפכה הרעיונית, שעורר בבני דורי הגדולים ממני בשנים, כגון בלב אחד העם, שעבר את כל הדרגות של המחשבה היהודית מימי הבינים. אנכי קפצתי ישר לתוך הרציונליזם של המאה ה־18, ומאותו זמן ואילך הלכתי יותר לפי הקו האירופאי, מאשר לפי הקו היהודי. התיאיזם הקודם שלי, הסתמי, לבש צורה מסוימה של הדיאיזם: אלהים הוא מקור הכחות והחוקים השולטים בעולם, ההנחה הסתמית של תבונתנו (פתגם של וולטר: „אילו לא היה אלהים, היה צורך להמציאו"). את הצידוק ההיסטורי של הרציונליזם מצאתי בספרו של ד ר פ ר, שקראתי באותו הזמן, הוא „תולדות ההתפתחות הרוחנית של אירופה", שאחרי ספרו של בוקל נחשב לבר־סמכא ביותר בפילוסופיה של ההיסטוריה. כי אחרי „תקופת האמונה" צריכה לבוא „תקופת התבונה", כדרגה עליונה של ההתפתחות, נראה לי אז כאמת שאין להרהר אחריה. התמונה הבהירה של הקנאות הדתית בימי הבינים, שקרבנה היה גם עם ישראל, אישר במדה מספיקה, כי לא האמונה אלא התבונה יכולה להביא את העולם לידי שויון וחרות. הנה כן, באבוד לי האמונה הישנה, רכשתי לי אמונה חדשה: אמונה בשלטונה היחיד של התבונה.

בקלטי את הרעיונות של אירופה המערבית על ידי הספרות התרגומית הרוסית, נמשכתי בו בזמן לתוך חוג האידיאלים של האינטליגנציה הרוסית בת הדור, שאגפה הרדיקלי מוצאו מבילינסקי דרך דוברוליבוב, צ׳רנישבסקי ופיסרב. בולע הייתי כרך אחרי כרך מכתבי בילינסקי, שניתנו לי לקריאה מן הספריה למורים של בית הספר המחוזי על ידי מורי לשעבר קרסטיאנוב בצרוף אזהרה חמורה: שלא אתלהב יותר מדי מן הרעיונות התפשיים של המבקר הרדיקלי. כי שירת ניקרסוב, שירת הצער הצבורי, לקחה את לבי, אין צורך לספר: מי מן „האנשים החדשים" לא דבר בימים ההם בחרוזיו של ניקרסוב? הרבה משיריו ידעתי על־פה. מן הבקרת הרוסית הרדיקלית הביאה דרך ישרה אל התנועה המהפכנית, שבזמן ההוא התחלתי בפעם הראשונה להתעניין בה. קראתי אז בעתונים את הדין־והחשבון המפורט על ברור משפטה של ווירה זאסוליץ, שירתה בשר העיר פטרבורג ט ר י פ ו ב, וחבתי היתה, כמובן, נתונה כולה לצד האשה האמיצה, ואף־

על־פי־כן, לפי מהלך חנוכי, התעניינתי אז פחות בבעיות סוציאליות מאשר בבעיות אינדיבידואליות.

אידיאות חדשות קראו אותי למרחק, למרחבי הים הרוסי, לאוקינוס של האנושיות. והדרך שמה עברה על יד בית־הספר העליון, על יד הגימנסיה והאוניברסיטה. אם כן, יש צורך למהר ולקבל תעודת בגרות. ובכן אני לומד בשקידה את הלשון הרומית על פי ספר הלמוד של קיונר ומתוך גאוה אני נגש לקריאת הקלסיקים העתיקים, ולפני עוד הלשון היונית, המושכת והמפחידה בבת אחת. יחד עם אחי אנו מתקדמים במתימתיקה, אלגברה, גיאומטריה ושאר הלמודים של גימנסיה קלסית. חשבנו לנסוע למוהליב יחדו, אך מתוך חוסר בטחון של פרנסה (אבא נתן לנו בלי חמדה כסף לנסיוננו החדש) הוחלט, כי אני נוסע ראשון בתור סולל דרך. באמצע חודש מאי שנת 1878 נסעתי למוהליב.

פרק אחד עשר

שנה אחת במוהליב ע"נ דניפר (1878—79)

הנסיעה לעיר הפלך. — בין קרובים; הדוד העליז בר. — נפש רצוצה של עלמה. — בביתו של „וורטר היהודי". — תחת קסם הספרות הרוסית: הבקורת הספרותית, כמעין הפילוסופיה של החיים: רוח פיסרב. — התרחקות מכל דבר דתי ולאומי; הסכסוך עם אבא. — הרומן של טורגניוב „נויר" ואידיאל של „אנשים חדשים". — רומנטיזם מהפכני וחלומות פיוטיים. — העיירה העליזה פרופויסק. — משפחת איזראליטין ושירת נעגועים על פטרבורג. — לימוד תורת הפיסיקה ופולחן מדע הטבע. — הרומנים הסוציאליים של מיכאילוב, צ'רנישבסקי ואומולבסקי. — התעמולה המהפכנית; הכרוזים הנסתרים ושירת רומנסים. — ירית סולוביוב (אפריל 1879) ואתמוספירה של טירור. — אהבתי למדעי הטבע מקלקלת את שמי הטוב אצל המנהל־הקלסיק. — נסיעתי ממוהליב. — תכנית הבריחה של עלמות „משגחררות". — נסיעתי לסמולנסק.

ממסטיסלב עד עיר הפלך מוהליב על נהר דניפר צריך היה לנסוע בעגלה מהלך 90 ווירסטאות יום ולילה. משפחת עגלונים ושמה קפלון החזיקה במונופולין העברת נוסעים וסחורות בדרך זו; איש לא העיז להתחרות עמהם, משום שלא אחת אירע, כי בני בית קפלון הרעילו את סוסי העגלונים „הזרים". בכלל, משפחה זו — אב זקן ומראהו אכזרי ושני בנים בעלי גופי ענקים — קנתה לה בעיר שם לא טוב. אלה היו בעלי־עגלות מן המין החמסני: הכל פחדו מפניהם; אלה שנסעו בעגלותיהם היו בטוחים מהתנפלות שודדי דרכים, אך לא משרירות לבם של העגלונים עצמם, שהתהלכו עמהם כעם נתינים. עוונות פליליים לא מעטים היו מוטלים על נפשם של בני בית קפלון, ואחד מהם נתפס ונידון

לעבודת־פרך. עם גבורי חיל אלה נסעתי בתוך קרון מלא נוסעים במשך יום־ולילה. בדרך היו לנו שתי חניות: בעיירות ריאסנה וסוחארי, ששם ישבנו בפונדקאות של יהודים. בבקר השכם עברו גלגלי הקרון שלנו ברעש על פני אבני הכביש — סימן לכך, שאנו קרבים אל עיר הפלך. העיר הישנה היושבת על החוף הגבוה של הדניפר האיר פניה אלי באור צהרי אביב בשעה שנסעתי על פני הרחוב השקלובי הרחב וקרבתי אל הבית בככר השוק, אשר שם גרו קרובי.

זה היה בית חומה של שלש קומות, חציו הרוס על ידי שריפה ודומה בצורתו לביתנו ההרוס במסטיסלב. באגף עץ אשר בחצר דרה המשפחה של קרובנו יצחק דובנוב או יותר נכון — של אשתו שרה־הינדה, מפני שאשה חכמה וחרוצה זו, בת־זוגו של בעל לא־יוצלח, היתה למעשה ראש הבית. היא קדמה אותי בסבר פנים יפות, ואחריה יצא ונפל על צואר דודי שהתארח אצלה, הוא דודי בר דובנוב מפרופויסק (בעלה של הדודה אסתר, אחות אבי). במשפחת דובנוב היה „הדוד בר" חביב על כל, כהשלמה של חול לטפוס הרוחני של סבא. אדם אכספנסיבי, בעל מרה לבנה, איש־שיחה עליז, היה הדוד למרכזו של כל חוג, משפחתי או צבורי, שנזדמן לשם. בשבתו בעיירה פרופויסק, היה בא לעתים קרובות למוהליב, וכאן פגע בי וברעש גדול הכניס אותי לחוג הקרובים אשר במוהליב. מהם נשארו בזכרוני, מלבד בעלת־הבית שרה־הינדה, בתה הבכירה רייזיל, עלמה בעלת־חלומות, בגיל של „כלה". ואמנם היא היתה ארושה לאיזה בחור, אך הלז הסתלק אחרי־כן מן השידוך. העלמה היתה שרויה בצער רב על הדבר, עד כי שנעשתה חולנית: היתה מהלכת עצובה, שקועה במחשבה, שותקת. פעם אחת בשעת טיול שפכה לפני את לבה, וכאן נגלה לי בפעם הראשונה נפש רצוצה של אשה. לא עברו ימים רבים והיא עזבה את ארץ החיים. דמות זו של עלמה מלאה תוגה עמדה ימים רבים לנגד עיני העלם, אשר שמע את ודויה העגום על שפת נהר דניפר.

ישבתי בביתם של הקרובים כחודש ימים, עד אשר חקרתי ודרשתי על האפשרות לעמוד לבחינות של אכסטרן ליד הגימנסיה במוהליב. נתברר, כי בחינת־גמר של חק הלמודים עם שתי הלשונות העתיקות היא קשה מאד וכי נוח ומועיל יותר לעמוד לבחינה בלי הלשונות העתיקות לשם קבלת תעודה פשוטה במקום „תעודת בגרות" שלמה. מטעם זה שניתי את

תכניתי וקראתי לאחי שיבוא ממסטיסלב, כדי שנעסוק בלמודים יחדו. אבי הסכים סוף סוף לנסיוננו החדש ומאמצעיו הדלים שלח לנו לפרנסתנו לפי צרכי החיים של נזירות שחיינו. שכרנו לנו דירה באחת הסמטות השקטות של הרחוב השקלובי, בביתו של תגר יהודי היו מספרים, כי לפני זמן מועט אירעה בבית זה טרגדיה של אהבה, ששמשה נושא ל„וורטר" היהודי, לרומן שהופיע אז מאת דינהזון בשם „האברך השחור" או „הנאהבים והנעימים"), שבנות ישראל החולות אהבה שפכו עליו דמעות. דינהזון עצמו ישב במוהליב, אך אני לא נפגשתי עמו שם. פגישתנו באה כעבור עשר שנים בעיר ווארשה.

התחילה פרשה של עבודה בהתמדה. במוהליב לא הייתי כה בודד, כמו קדם בווילנה ובדינבורג; פה היו קרובים ונתוספו מודעים. אחד מקרובינו (משה קרול, שהיה אחרי־כן רופא ורב מטעם הממשלה בשקלוב) היה תלמיד המחלקה השמינית של הגימנסיה וזמן־מה עזר לי להסתגל לדרישות המורים. זוכר אני, איך שפקד עלי לכתוב חבורים בתורת הספרות הרוסית; את אחד הנושאים שבחר — „רודין" של טורגניוב והטפוס של „אדם מיותר" — עיבדתי ביחוד בפרטות רבה. בספרות הרוסית בכלל הייתי בקי מאד. במשך השנה שישבתי במוהליב הספקתי לקרוא המון ספרים מן הספריה הצבורית המקומית, ששם נמצאו כל ספרי־המופת הרוסיים, ה„ירחונים העבים", הליברליים והרדיקליים (הירחונים: „ציר אירופה", „רשימות המולדת", „מעשה") והספרים המעולים של הספרות הלועזית בתרגומים. ביחוד נמשך לבי אחרי הבקורת הספרותית, שברוסיה מימי בילינסקי, דוברוליובוב ופיסרב עסקה בבעיות פילוסופיות וסוציאליות החיות ביותר, מפני שתחת מסוה הערכה של גבורי הרומנים והספורים אפשר היה להכניס אידיאות שנאסרו על ידי הצנזורה. כאן, כמובן, שלמתי מס ל„בקורת" החדשה של פיסרב, לפו התעמולה הרחבה של תורות המערב על מטריאליזם ועל החרות האישית. היתה לנו שם פילוסופיה של החיים בטפוסי הגבורים מן הרומנים של טורגניוב ושאר הסופרים הרוסים. בזרוב ורחמטוב (גבורי „האבות והבנים" של טורגניוב ו„מה לעשות?" של צ'רנישבסקי) היו סמלים של „האנשים החדשים", „הניהיליסטים", ז. א. השוללים את המשטר הישן והיוצרים סדר־חיים חדש, שבו הנותן טעם הוא האיש החפשי, „האישיות החושבת בבקורת". מהטפה לחרות אישי בלי

גבול עבר „הניהיליזם" הזה אל תביעת החרות הפוליטית והשוויון הסוציאלי, וזה הוליך ישר אל התנועה המהפכנית הרוסית של שנות השבעים. לי שמשו הרעיונות של פיסרב ושאר המבקרים הרדיקלים גשר, שעליו עברתי מהרה אל הפילוסופיה הנטורליסטית והפוזיטיביזם במקור האירופאי שלהם. בירחונים הרוסים הרדיקליים של שנות השבעים (על המנוים לעיל יש להוסיף עוד את הירחון „דעת". שבו שנו ביחוד את תורת דרבין ותורת ההתפתחות) יכלתי למצוא שפע חומר לבנות השקפת־עולם מדעית־פילוסופית כזו.

את מחשבותי על הדברים שקראתי ואת חכמת החיים משלי — כמובן, התמימה מאד — הרציתי במכתבי לידידים. ביחוד אל האחיות פריידלין. במכתבים אלו התמכרתי לניתוח־עצמי. על האידיאלים שלי בעבר הקרוב כבר דברתי מתוך ביטול כעל חטאת „העבר": דברתי באירוניה על „הפטריוטיות העורת" שלי בירושלים דליטא ועל חיי הפרישות בדינבורג; רציתי שיאמינו, כי האידיאליזם „ניטל ממנו כל קסמו" וכי הסיסמא שלי כעת היא „מדע וחיים"; ודוקא באותן האגרות הובעו רעיונות של אידיאליסט יריגוריסט קיצוני. אין ספק, כי הפרוצס של הרישת יסודי הדת והלאומיות עשה את שלו. קשה היה לי לקרוא במכתביו של אבי אזהרות, שאקדיש לפחות שעות מועטות ללמוד התלמוד ושאלך מזמן לזמן לבית־הכנסת, ביחוד בעשרת ימי תשובה. הרגיש העלוב בסכנת הכפירה, אך לא ידע, כי כבר לכדה אותי. כתבתי אז לידידי על אדות אבי: „אוהב אני את האיש הנעלה הזה עם כל טעיותיו, משום שיודע אני, כי הן באות מן הלב, ואני חושב בפחד על זה, כי סוף סוף, במוקדם או במאוחר, אולי אגרום לאיש הזה שישפך מעט דמעות". גורמי הסכסוכים כבר הופיעו. לחג הסוכות שנת 1878 נסענו אני ואחי הביתה לראות את אבינו. בתחלה דברנו בידידות על עסקי למודינו ועל ישיבתנו להבא במוהליב. אך אחרי כן התבונן אבא וראה את יחסי למנהגי הדת, הכופתים כל צעד של היהודי באותם „הימים הנוראים", והשלום בינינו הופר. אני כתבתי אז: „ימי הסתו, שורה של חגים, המחייבים הליכה לבית־הכנסת, שאני מנמנם שם". אבא לא יכול שלא לראות אדישות זו למסורת הדתית. מר היה לי לשמוע את תוכחתו, שבה הורגש החשש, כי בתמיכתו החמרית לעניני ההשכלה שלנו הוא מסייע שלא מדעת להתנכרותנו לאמונה הקדושה ולעולם ישראל.

כמה רחוק הייתי אז מהרהורים דתיים של ימי התשובה ויום הדין!

בתענוג קראתי בימים האלה את מחזות שילר, את הרומן הסוציאלי האחרון של טורגניוב „ניר" ואת האגרת, שנדפסה אז בירחון „ציר אירופה" בשם „דוי", ששלח לאסאל לעלמה הרוסית סולנצוב שחשקה נפשו בה. הרומן של טורגניוב לקח את לבי בטפוסים של הנוער המהפכני ובתאורים של „ההלכיה אל העם", שנהגו בעת ההיא ה„נרודניקים" הרוסים. לאסאל לקח את לבי מצד יחסו אל היהדות. על כל זה היינו מתוכחים בחוגנו הקטן אשר במסטיסלב. הן היינו מהפכנים לפי דרכנו, שהתקוממו נגד המסורת שנתישנה, וחשוב היה לנו לברר, על פי דוגמאות של אחרים, את יחסנו לדור הישן. הפירוד שלנו מעל הישן היה קשה יותר מאשר אצל הנוער הרוסי, כי הלא אלצנו פירוש הדבר היה להרוס את הקשר הדתי והלאומי עם עמנו: עממיות יהודית לא היתה עוד בימים ההם. וכאן על הרומנטיזם המהפכני עלה גם אד של רומנטיזם פשוט, שהיה טבעי בחבורה של בחורים ובחורות. איני יכול לשכוח את התוגה הפיוטית של אותו חודש תשרי, שהיה „קיץ של סבתות" עם ימי שמש ושמים בהירים. לפני חזירתי למוהליב שוטטתי ברוח של התרגשות בין שדרות הגן, המכוסות עלים ראשונים שהצהיבו, והרהרתי על חברי לדעה הנשארים. מתוך צער שאלתי את עצמי ברשימותי: „האם רואה אני מסביבי אפילו איש אחד, המוכן לצאת מתוך סביבתו? רק אנחות אני שומע, דמעות טמירות אני רואה". לפי שעה רק אני ואחי היינו החלוצים היחידים בעיר מולדתנו.

לאחר החגים נסעתי עם אחי לא ישר למוהליב, כי אם עשיתי לי סבוב של תענוג. יחד עם בת דודי רוזה (אחרי כן: ע מ נ ו א ל), שהתארחה בביתנו, נסענו לפרופויסק אל אביה, אל „הדוד בר", שזה לא כבר עזר לנו להסתדר במוהליב, דרך מאה ווירסטאות בקרונות של בעלי־עגלות עם חנויות בעיירה ההיסטורית קריצ'ב ובעיר המחוז צ'ירקוב. בפרופויסק קבלו אותנו הדוד והדודה בשמחה רבה, הוליכו אותנו לבקורים בבתי מודעים. ומודעים וידידים היו זה עם זה כמעט כל תושבי פרופויסק. עיירה קטנה זו על חוף הנהר סוז'ה היה לה פרצוף שלה; בראש הקהלה עמדו משפחות אמידות, שרובן התפרנסו מקנית יערות אצל בעלי האחוזות לשם כריתת עצים או לשם מכירה לאחרים. בימות הקיץ היו ראשי המשפחות (במרכזן עמדה המשפחה המסועפת ביכובסקי) עוברים למסעיהם ולימות החורף היו חוזרים לעיירתם השקטה לשם מנוחה, ומתוך שעמום היו מתכנסים פעם בבית האחד ופעם בבית

השני לשם משחק בקלפים. היו אוכלים, שותים ומשחקים בפריפירנס או בווינט עד אחרי חצות הלילה. בעלי לשון־הרע היו אומרים, כי המשחקים בקלפים היו גזמרים משחקם עם עלות השחר והיו הולכים לבית־הכנסת לתפלת שחרית, כשסדרי־הקלפים טמונים להם בשק־הטלית. אחרי משחק הפריפירנס ונמשך גם לבו של הדוד בר, אף כי לא היה כלל מן העשירים, אלא יצא לו בעיירה שם של אדם פקח שבפקחים ואיש־שיחה מבדח את הבריות. הוא היה עוסק בעניני הקהלה היהודית יותר מאשר בעניני עצמו.

אחרי שלשת ימי ישיבתי בעיירה העליזה יצאנו אני ואחי לדרך, למוהליב, אך גם הפעם נסענו לא לבדנו. לפני נסיעתנו באה אלינו אשה אחת בת למשפחת איזראליטין, מיוצאי רוסיה הגדולה. היא בקשה מאתנו לקחת עמנו נער יתום, את אחיה בן שלש־עשרה, ולדאג לחנוכו במוהליב. הנער גרה (גרשון), שהיה מדבר רק רוסית, היה היחיד הבריא במשפחתו: משלש אחיותיו היתה הבכירה גבנת, והצעירות היו נוסף לזה גם ענסות, אך כולן היו חכמות ובעלות כשרון, למדו בגימנסיות ואחרי־כן נעשו מורות. הסכמנו לקחת את הנער לפקוחנו ויחד עם אחותו נסענו למוהליב. בדרך, שנמשכה יום ולילה, שמענו מפי בני לויתנו ספורים מחיי הערים ברוסיה הגדולה; האשה שרה שירים רוסים, שכמה מהם היו בשבילנו חדשים לגמרי, זוכר אני את הערב הראשון בבית־המלון, שבו התארחנו בבואנו למוהליב. מכל השירים שהושרו בערב ההוא נחקק בזכרוני אחד, שהיינו חוזרים עליו אחרי כן לעתים קרובות: „לילה בניאפול". הנודד מארץ הצפון, שהגורל הוליכו ל„ניאפול" השובבה והתאונית", ומתגעגע על מולדתו הצפונית:

לצפון הרחוק, הזועף, הקר, אך קרוב ללב,
נפשי כלתה אליו, מי יתן לי אבר אעוף.
לארץ בה לא יפרח ההדס, בה יגדל אשוח בדד,
בה יגעש הים הבלטי, ישטוף את אבני החוף.

מדוע נחקק בזכרוני השיר הזה? מפני שבו הורגש בפעם הראשונה אותו רגש המושך לפטרבורג, למרכז הרוחני של רוסיה, שנתעורר בלבי כבר אז וכעבור שנתים הביאני אל החופים הקרים של הניווה.

בסוף אוקטובר התישבנו שלשתנו, עם חניכנו, בחדר גדול בדירתו של עורך־דין פרטי יהודי, באותה שכונה של הרחוב השקלובי. ושוב שקענו

בעבודת אכסרנים להתקין עצמנו על פי תכנית של המחלקות האחרונות בגימנסיה. לשם למוד תורת הפיסיקה שכרנו „חוזר" רוסי מן הגימנזיסטים של המחלקה השמינית, שאמנם לא נתן לנו יותר ממה שרכשנו על פי ספר־הלימוד הרחב של מלינין. שום לימוד מסדר הלימודים של הגימנסיה, מלבד היסטוריה, לא לקח את לבי במדה כזו כמו פיסיקה. הכללים היסודיים של הפיסיקה, החימיה והמיכניקה, הערוכים בפרקים הראשונים של ספר־הלימוד, עוררו בלבי המון רעיונות מסוג פילוסופי. כאן, כמובן, היתה ניכרת השפעת אותו פולחן מדעי הטבע, שקבלתי מן הספרות הפוזיטיביסטית. בשם לא צנוע „הפילוסופיה שלי" חברתי חבור קטן על זה ש„האדם החושב ברוח בקורת" מחויב, לשם יצירת השקפת עולם שלמה, לעבור שלשה מחזורים של מדעים: על העולם, האדמה והאדם, ללמוד ולחקור הכל למן האסטרונומיה והפיסיקה עד הפסיכולוגיה והסוציולוגיה, ז. א. להיות אנציקלופדיסט. בהיותי נאמן לפרוגרמה זו, כלכלתי את מוחי בקריאת המון מאמרים מדעיים־פופולאריים, אך לא מנעתי את נפשי גם מפרפראות לתורה, מן הספרות היפה, ביחוד הרומנים בעלי „אידיאה". מתוך תענוג רב קראתי את „חיי שופוב", בצות רקובות", „כשכירתים יער יעופו השבבים" ועוד רומנים סוציאליים מאת שלר־מיכאילוב; בעמל רב השגתי, ולפיכך קראתי ביתר תשומת־לב, את הרומנים האסורים „מה לעשות" מאת צ'רנישבסקי ו„צעד אחרי צעד" („סוויטלוב") מאת אומולבסקי. הרומן הזה נשלח אלינו בסתר מפרופיסק למוהליב, ואנו שלחנו אותו בהסתר כזה למסטיסלב, ו„בעלי־הסוד" משלש ערים החליפו זה עם זה מכתבים מלאי התלהבות על „הרעיונות" של גבורי הספור חסר הכשרון, שנשכח כעת לגמרי.

את לבנו לקח באותם הספרים הרדיקליזם הפוליטי שלהם, עוררו את סקרנותנו הרמזים וההשמטות מפני הצנזורה. ומה היו המטרות של הרדיקלים נודע לי במקצת מתוך הגליונות הטמירים של המהפכנים, שהיו עוברים מיד ליד במוהליב ולעתים רחוקות נפלו לידי. זוכר אני, באיזה רגש של חרדה לסער ההולך וקרב קראתי את הגליון „ארץ וחרות", שנמסר לי בסוד על ידי אחד החברים ושבו הוסרה העטרה מראש „הקיסר־הגואל" אלכסנדר השני, ובמאמרים שונים קראו מחברים אלמונים למגר את המשטר של שלטון יחיד. במוהליב התנהלה עוד קודם לכן תעמולה ריבולוציונית עצומה בין הנוער היהודי. שם פעל משנת 1873 הסוציאלדימוקרט, שנתפרסם אחרי כן, פאול אקסילרוד, שהיה עליו לברוח לחוץ־לארץ; ברחו גם תלמידו

גריגורי גורוויץ, שנמצא בשנת 1879 בברור המשפט של הסוציאליסטים בברלין, וגם חסיה שור, שנאסרה לזמן (עם שניהם נזדמנתי כעבור שנים רבות). בזמן ישיבתי במוהליב התנהלה העבודה הריבולוציונית הנסתרת באינטנסיביות רבה, אך מחמת הסודיות החמורה לא נודעו לי שמות המשתתפים בה; אולם הוגים־חבה לתנועה זו היו רבים מאד בקרב הנוער היהודי. תלמידי המחלקות העליונות בגימנסיה והסטודנטים שבאו לימי החופש מערי הבירה, היו מתאספים בדירת הרב מטעם הממשלה במוהליב כהן, ושם באתי לפעמים גם אני. משכו את הלבבות הבנות הצעירות של בעל־הבית, ביחוד הגדולה שבהן, היפהפיה שחורת־העינים חנה. פה היו מוסרים זה לזה בסתר ספרות אסורה והיו שרים שירים סטודנטיים חפשיים, כגון: „נשתה כוס יין לחיי האיש שכתב „מה לעשות", לחיי גבוריה, לחיי האידיאל הקדוש!" חנה היתה שרה בקול יפה את שירי ניקרוב, אך לא מאסה גם ברומנסים רגילים. את השומעים, כמדומני, הקסימה יותר המשוררת מאשר תוכן שיריה.

על הרומנטיקה המהפכנית עלה עד מהרה ענן שואה של טירור. ירית סולוביוב באלכסנדר השני בככר ארמון החורף בראשית אפריל שנת 1879 שמשה התחלה לשורה שלמה של מעשים טירוריסטיים, המכוונים נגד הצאר עצמו. משעה זו התחלתי לקרוא כסדרם את העתונים, ביחוד את „הקול" („גולוס") הליברלי. כל יום אחרי קבלת הדואר מפטרבורג הייתי בא לאולם הקריאה של הספריה העירונית ובולע בצמאון את ידיעות העתונים. על פני העיר זחלו שמועות מחרידות על חפושים בלילות, על מאסרים וגירושים. הרגשתי אז מעין פתוס פוליטי עמום, אך לבי לא נטה להסכים לטירור, עד כמה שהיה מכוון כלפי הצאר, שידעתי אותו יותר כמשחרר האכרים מאשר כמעורר רוח הריאקציה (הצנזורה החמורה הוליכה שולל).

בינתים הגיע זמן הבחינות. להבחן בחינת־גמר בכל למודי הגימנסיה, אם גם בלי הלשונות העתיקות, נחשב לאכסטרן למעשה־גבורה. בבחינות כאלה היו כרגיל נוחלים „כשלון". בכל גימנסיה נמצאו שנים שלשה מורים שונאי־ישראל, שגרם להם תענוג מיוחד „להכשיל" יהודונים בבחינות. בשנאת ישראל זו נתקלנו גם אני ואחי. כשבאתי במאי שנת 1879 אל מנהל הגימנסיה לקבל ידיעות על תנאי הבחינות, העמידני

בו במקום לבחינה פוליטית, בהיותו חסיד נלהב של הקלסיציזם דוגמת הממונה עליו, המיניסטר הריאקציוני טולסטוי, קצף מאד על הודעתי בלבד, כי רצוני להבחן בכל הלמודים חוץ מהלשונות העתיקות. עוד יותר הכעיסה אותו תשובתי על השאלה, לאן אני אומר להכנס אחרי קבלי תעודה על גמר הקורס של הגימנסיה. „רצונך להכנס למחלקה של מדעי הטבע! — קרא — ודאי כבר מלאת כרסך בחבורי פיסרב ושאר הסופרים המזיקים!" בעת ההיא שמשו היחס השלילי להשכלה קלסית והחשק למדעי הטבע סימן מובהק לרדיקליזם. לבסוף הודיע לי המנהל, כי נכון הוא לתת לי ולאחי לגשת לבחינות, אך הוא מזהיר, שהמורים יחמירו מאד בבחינות עמנו, כעם אכסטרנים. חזרתי הבית ומסרתי את התשובה לאחי. נעשה לנו ברור, כי יבקשו וימצאו לנו תואנות בבחינות ויכשילו אותנו בודאי באיזה ענין. זמן רב ומתוך יסורים הרהרנו, אנו הבנים החורגים של ההשכלה הרשמית, מה יש לנו לעשות, ולבסוף החלטנו להסתלק מן הבחינות בשנה זו. אני לעצמי גמרתי בלבי ללמוד על בוריה את הלשונות הרומאית והיונית, שידיעתן ראיתי כחשובה לשם מטרות מדעיות, ובשנה הבאה לעמוד בבחינות לשם קבלת תעודת בגרות. אחרי הדברים האלה לא היה לנו שום טעם לשבת במוהליב, וביוני שנת 1879 שבנו למסטיסלב.

בעיר המולדת שררה רוח עצבת. האחיות פריידלין התאוננו על נגישות מצד ההורים: אינם נותנים ללמוד לפי התכנית של גימנסיה, כדי שלא יעלה על דעתן „לברוח" מן הבית, כדרך שעשו עלמות משוחררות אחרות, שנסעו בלי ידיעת ההורים לעיר הבירה לשם כניסה לבית־ספר עליון; הקנאים קובלים עליהן על שהן מפיצות ספרים רוסיים ומרבות כופרים בישראל. דברי אלו הביאו את שתי האחיות לידי הרעיון על נסיעה ממסטיסלב בלי רשות ההורים, והיינו דנים יחד על תכנית „בריחתן". בינתים חשבתי גם אני על נסיעה, מפני שבתוך הדחקות והשאון שבבית הורי לא היתה אפשרות לעסוק בלמודים. באותו זמן קבלתי מכתב מחניכי איזראליטין ואחיותיו, שנשתקעו בסמולנסק ונכסו למחלקות שונות של הגימנסיות המקומיות: הם הציעו לי לבא לסמולנסק, שבה אוכל לעמוד ברשות עצמי ולהתפרנס כמורה פרטי ובו בזמן להתקין עצמי לקבלת תעודת בגרות. בעקת־לב נפרדתי מעל אחי ומעל האחיות פריידלין ובאמצע יולי שנת 1879, כבר הייתי בסמולנסק.

פרק שנים עשר

פרוש בסמולינסק. התחלת הפוזיטיביזם (80–1879)

יהודי מפיר חוק וקובע דירתו מחוץ ל„תחום המושב". — חיי התבודדות של. — תשיקתי לספרי־המופת העתיקים. — בין התלהבות ודכאון. „ידעתי רק שלטון רעיון אחד". — תורת דת ומוסר חדשה: פוזיטיביזם ואוטיליטריזם. — קונט בהרצאת לואים ומיל. חוק שלש מדרגות במחשבה. — אוטיליטריזם על בסיס אידיאליסטי. — מחקר של מיל „על החרות", כ„תבונה שבכתב" ואבנגליון של אינדיבידואליזם גמור. — „בריחת" האחיות לקיוב. חבלי לידה של דור חדש. טרגדיה של אבות ובנים. — המשטרה הפוליטית ויציאתי הפתאומית מסמולנסק. — אביב שנת 1880 במטרסלב. — נסיעתי לפטרבורג.

בפעם הראשונה בחיי נמצאתי מחוץ ל„תחום המושב ליהודים", בעיר העתיקה של רוסיה הגדולה עם אוכלוסיה רוסית צפופה, שבה ישבו מעט משפחות יהודיות מבעלי הזכויות: סוחרים בעלי גילדיה ראשונה או באי־כחם, אומנים עוסקים במלאכתם, אינטליגנטים בעלי דפלומים וחיילים שכלו שנות עבודתם. ברם, ישבו שם גם אנשים בעלי זכויות פיקטיביות שהיו להם תעודות אומנים, אך לא עסקו במלאכה, וגם אנשים שלא נרשמו כלל במשרד המשטרה.

בעת ההיא לא החמירה עדיין המשטרה בחפוש „היהודים הבלתי־חוקיים" הגרים מחוץ לתחום המושב, ומה גם בסמולנסק היושבת על גבול מושבות היהודים בפלך מוהליב. ובכן יכלתי גם אני לשבת שם כבלתי־חוקי, בלי הרשמה על ידי המשטרה. בסיוען של האחיות איזראליטין שכרתי חדר במרכז העיר, בבית שעמד מול המלון „לונדון". החדר היה מובדל לגמרי, באגף מיוחד ליד בית גדול, שבו גרה משפחתו של אחד משרי המחוז בפלך סמולנסק. בחלק השני של האגף נמצאו חדר המטבח וחדר

למשרתות. חלון חדרי היה פונה אל הרחוב, אבל כניסה מיוחדת היתה אליו דרך דלת קטנה בחצר שעלתה עשבים. בשכר חדרי שלמתי ארבעה רובלים לחודש, כסכום הזה עלתה לי ארוחת צהרים, שבשלה לי המשרתת, ויחד עם שאר הוצאות עלה תקציבי החדשי לשנים־עשר רובל בערך. שיעור בלשון הרוסית ובתורת החשבון, שהייתי נותן לבתו של בעלת המלון הסמוך, הכניס לי שמונה רובלים, והנותר התמלא על ידי תרומות קטנות מבית אבא.

בסמולנסק ישבתי בפרישות גמורה. מלבד האחיות והאח איזראליטין ותלמידתי לא היו לי שום מכרים. התמכרתי לעסקי למודי מתוך איזו תשוקה חולנית. בשקידה עסקתי בלימוד סופרי־המופת העתיקים. את ציצרו וקסינופונט, אובידיוס עם וירגיליוס, הומירס והירודוטס, גם את הקשים שבהם טיטוס־ליביוס והורציוס קראתי בעיון רב. ימים שלמים הייתי קורא בהטעמה את ההקסמטרים של „מטמורפוזות", „איניאידה", „אודיסיאה" ו„אי־ליאדה", והשקעתי עצמי לא רק בברור המאמארים לפי הדקדוק, כמו שדרשה זאת הפרוגרמה של הגימנסיה, אלא בהשקפת־העולם של העתיקים. כבר העברתי קוים מקבילים בין תאורי אובידיוס של התהו־ובהו לפני בריאת העולם והמבול וספורי ספר בראשית. יושב הייתי על עבודתי עד חצות הלילה ובשעה שבבתי השכנים כבר ישנו כולם, היו העוברים והשבים רואים בעד חלון חדרי את אור המנורה ואת הראש הכפוף על הספרים (כך ספרו השכנים אחר־כך). לא הסתפקתי בספרי־הלמוד וקראתי הרבה מאד בכל מקצועות הספרות, ועל זה אספר להלן. אולם חיי ההתבודדות והמאמצים הרוחניים עם המחסורים החמריים עשו את שלהם: מצב־רוחי התנודד תמיד בין התלהבות ודכאון. פעמים שהתקפות של עצבות נטלו ממני את חשקי לעבוד. מהלך הייתי על פני חדרי ומהרהר על זה, שבגלל תכלית בחיים אני מקריב את החיים עצמם, ורעיון עמוק מיוחד הכנסתי לתוך חרוזו של לרמנטוב, שהייתי רגיל לחזור עליו (כמובן, לא במשמעותו הרומנטית):

ידעתי שלטון הרהור רק אחד, תאוה להבה רק אחת.
כתולעת חיה בקרבי, כרסמה נפשי לשחת.

כשם שבילדותי הייתי בוחר בפרקי תהלים, נוגעים עד הלב, המתאימים לתפלותי הבודדות, כך הייתי שר עתה את שירי קולצוב הספוגים יגון:

נעורי פרחו בערפל, ומה צפוי לי לא ראיתי בעדו.
רק התעלל בי המזל־השטן, רק כחי הרסה המלחמה.
החיים, מדוע קסמתם לי? אילו ניתן לי כח מלמעלה — ונפצתיכם.

למי התפללתי? בילדותי היה לי אל פרטי, העומד מחוצה לי וממעל לי, עתה כפרתי באלהים זה, ואולי עוד לא הגעתי לידי ההכרה, כי נושא אני את האלהים בקרב נפשי ואליו אני מתפלל בצר לי. בעת ההיא הלכתי בצעדים בטוחים בדרך אל דת חדשה לגמרי, דת המדע ושלמות־המדות, המדברת הרבה לשכלו של האדם ומעט מאד ללבו. ואף־על־פי־כן דת זו היא שהצילה את רוחי ונתנה לי להרבה שנים עמודי־משען בחיים.

לא הרחק ממעוני היה בית־מסחר־ספרים עם ספריה, ושמה הייתי נכנס לעתים קרובות לקבל ספרים וחוברות חדשות של ירחונים. פעם אחת נפל לידי ספרם של ל ו א י ס ו מ י ל: „אגיוסט קונט והפילוסופיה הפוזיטיבית". במקור האנגלי היו אלה ספרים מיוחדים של שני מחברים, שהתיחסו באופן שונה לתורתו של קונט, אך המו"ל הרוסי איחד אותם בספר אחד, מפני שהם משלימים זה את זה: ל ו א י ס נותן הרצאה ו מ י ל — בקורת על תורת הפוזיטיביזם. ואף כי ידעתי במקצת את תורתו של קונט על פי הלקוטים הרוסיים, אך קריאת המחקרים של שני הסופרים האנגלים עשתה עלי רושם עצום עד מאד. בפעם הראשונה ראיתי לפני שיטת־השקפות ערוכה וגמורה, ועם זה שיטה התובעת לעצמה בשם המדע להפוך מקומן של כל השיטות הדתיות והמיטפיסיות הקודמות. החוק של קונט על שלש הדרגות: התיאולוגית, המיטיפסית והמדעית פקח את עיני. ראיתי כאמת שאין להרהר אחריה את ההנחה, כי בידנו להכיר רק את התופעות והיחסים שביניהן, ז. א. את חקי הטבע, אבל לא את העילות הראשונות של התופעות או את מהותן המיטיפיסית. האנושיות יש לה רק ביבליה אחת קדושה: שלשלת המדעים למן המתימטיקה והאסטרונומיה עד הביאולוגיה והסוציולוגיה; זו היא — ביבליה של אמתיות יחסיות, משום שהמוחלטות נפלאות ממנו, אולם האדם שקנה את האמת המדעית שולט בטבע, ועל ידי כך יש בכחו לסדר את חיי החברה. בראש הסולם של המדעים עומדת הסוציולוגיה עם שתי מחלקותיה הגדולות: הסטטיקה והדינמיקה או תורת הסדר וההפרוגרס. כמה כל זה פשוט וברור, כמה כל זה מושך את השכל, שהיה קודם תועה בערבות התיאולוגיה והתקין עצמו לדרוך על הדרך

החלקלקה של המטפיסיקה! לידי שלילת התיאולוגיה הגעתי מפאת החנוך התיאולוגי שלי, ואי־האמון למטפיסיקה נטעו בקרבו התורות המטריאליסטיות של המערב (פייארבאך, ביוחנר ומולישוט), שהוסברו לעם בירחונים הרוסיים. הרי גם לואיס בספרו „תולדות הפילוסופיה" ראה את כל השיטות הפילוסופיות עד הפוזיטיביזם כנסיונות של תועים באפלה לגשש את האמת, שלא עלה בידי המיטפיסיקים לתפשה. רק הפוזיטיביזם או הפילוסופיה המדעית מצאה את הסוד להאיר את האפלה בשמש החשמל של המדע. בזה היה כל הפתוס של אמונתי החדשה, שבאה במקום הדיאיזם שמשל בי מקודם בימי המעבר.

לאמונה החדשה נצטרפה שיטה חדשה בתורת המדות. שמצאתי אותה במחקרו של דז'ון סטיוארט מיל „אוטיליטריזם". בראשית החורף של שנת 1880 הביא לי בנה של בעלת מעוני ספר לא גדול, שבו היו מאוחדים שני מחקריו של מ י ל: „אוטיליטריזם" ו„על החופש" בתרגום רוסי. כמה שלא יפלא הדבר לנוכח האידיאליזם הטבוע בנפשי, הנה מצאתי את האידיאל המוסרי המבוקש דוקא באוטיליטריזם (תועלתיות), שאמנם אצל מיל לבש צורה „אידיאלית" במדה מרובה בהשוואה לתורה הצרה של רבו בנטאם. משך את לבי כאן העיקרון היסודי של „אושר במדה המרובה למספר המרובה של בני אדם", (summum bonum) ז. א. העיקרון של המוסר הסוציאלי. ערכתי לי סקירה על פי המחקר של מיל בצרוף פרושים משלי, שהיו אמנם תמימים מאד.

רושם עצום ביותר עשה עלי מחקרו השני של מיל: „על החופש". ספר קטן זה, לפי הבהירות המפליאה של הנמוקים ההגיוניים, נדמה לי כעין הגיון שמושי של מחבר הספר הגאוני „שיטת ההגיון". אפשר היה לכנותו בשם „התבונה שבכתב" (ratio scripta) כמו שכינו לפנים את השיטה הערוכה של המשפט הרומאי. אך הספר לקח את לבי לא רק בצורה המזהירה של ההסברה. הבעיה שנגע בה בדבר חופש היחיד, שחרור הנפש של היחיד משלטונו של הצבור או מעריצותה של דעת־הקהל, היתה קרובה ללבי מתוך הנסיון המר של עצמי. הן אני עצמי הייתי קרבן לעריצות זו, שהפריעה את הורי לתת לי השכלה נכונה בזמנה, שלא אצטרך בהיותי בן תשע־עשרה לעמוד במקום אכסטרן של גימנסיה, בו בזמן שכבר העסיקו את מוחי ולבי רעיונות העומדים ברומו של עולם. הן נדודי

וטלטולי באו לי במדה מרובה מתוך כך, שאיני יכול עם דעותי החפשיות לשבת בין הקנאים הדתיים של עיר מולדתי. והנה הופיע החושב הגדול שבגדולים בדורו ומוכיח בראיות שאין לפרכן, כי לא די להלחם לחופש הפוליטי של הקבוץ נגד העריצות של המיעוט השליט, אלא יש צורך עוד לערוך מלחמה לחופש האיש היחיד נגד העריצות שלרוב הציבור, נגד המסורות השיררות ו„הדעות המקובלות". זוכר אני, כמה הלהיב אותי הפתגם המופרז של מיל, המוצא חיזוק בדוגמה של סוקרטס: „אילו היתה כל האנושיות, מלבד איש אחד, בדעה אחת ורק האחד היה בדעה מתנגדת, אין האנושיות זכאית יותר להשתיק את האיש היחיד הזה מאשר היה זכאי הוא להשתיק את האנושיות, אילו היה בידו השלטון לכך". ההנחות האלה האינדיבידואליזם והליברליזם הרדיקלי נתמכו כאן ביסודות ברזל כאלה עד שנדמה כי אלו הן אמתיות הנדסיות שאין הויכוח חל עליהן. ביחוד הקסים אותי הדבר, כי המחבר עצמו הביא פירכות עצומות, שאפשר להשיב על הנחותיו, ובו במקום הוכיח שאין ממש בטענות מתנגדיו. מחקרו של מיל היה בשבילי לא רק אבנגליון של האינדיבידואליזם, אלא גם דוגמה של מחשבה ברורה בכלל. עוד שנים רבות אחרי כן היה מיל מורי החביב ושליט ברוחי, לעיקר שיטתו לחופש מוחלט של המחשבה והדבור נשארתי נאמן עד הסוף. על כל פנים, מיל הוא שסייע יותרר מכל לכך, ש„האינדיבידואליזם של התקיפים" שהורה ניצשה בשנים הבאות עורר בקרבי בחילה במדה כזו שעוררה בחילה בלב ניצשה „הבהירות העלובה" של מיל. בין שתי התורות של האינדיבידואליזם היה הבדל כזה, כמו בין האויר הזך של ראשי ההרים ואדי הערפל של הבצות בשפלה, מקורות הקדחת וההזיה.

הנה כן רכשתי לי אמונה מדעית חדשה, או, כמו שהבעתי את הדבר אז, „אמונה ילידת המחשבה במקום מחשבה ילידת האמונה", אך לא יכלתי עדיין להיות לה לכהן. אמונה זו דרשה ממני לעבור את כל סולם המדעים. וכל מדורי האוניברסיטה היו סגורים בפני, עד שלא אמציא לשומרי השער פסת־ניר המכונה בשם „תעודת בגרות". ובכן, יש צורך שוב להכון לקראת בחינות עגומות. ובו בזמן התלבטו והתענו עוד „קרבנות החנוך" כמוני. אחי זאב ראה עוני בפטרבורג, שנסע לשם בחורף ההוא, כדי להכנס לבית־ספר לטכניקה. ואסירות מסטיסלב, האחיות פריידלין, גמרו בלבן להוציא לפעולה את רעיון „הבו יחה" מבית ההורים, יען כי אלה דרשו מהן, שיכינו

את עצמן, כמנהג אבות אבותינו, לחופה וקידושין ולא לאיזה קורסים. האחיות התעתדו לנסוע אל העיר האוניברסיטאית קיוב. הבריחה הותקנה באותו הסתיו שישבתי בעיר סמולנסק, בסיועו של אחד הגימנזיסטים מקיוב (לייטיס שמו), שהגלה למסטיסלב לפיקוח המשטרה בשל „אי־כשרות פוליטית". הבחור הזריז הזה עשה קנוניה עם עגלון רוסי להעביר שתי בחורות לסמולנסק, מעט מעט לקח מהן את החפצים לצרכי הדרך ובשעה הקבועה יצא עמהן כאילו לטייל, ומחוץ לעיר כבר חכה להן העגלון ולקח את שתי האחיות עם חפציהן לתוך עגלתו. וכך הגיעו הבורחות בנסיעה בעגלה עד סמולנסק.

באחד מימי הגשמים בסוף אוקטובר התדפקו האחיות על דלת הבית, שהייתי דר בו, ועמדו לפני עיפות ויגעות מן ההתרגשות שעברה עליהן ומן הטלטולים הארוכים בעגלת אכר. תיכף סדרתי אותן בחדר בבית המלסן „לנודון", שעמד ממול ביתי. זוכר אני אותו ערב סתו, כשישבתי עם „אחיותי" החביבות (כך כניתי אותן) בחדר הגדול של המלון וטכסנו עצה בדבר תכנית הפעולה להבא. בנות שיחתי ישבו ותקנו את המלבושים הדלים שלקחו בידן מן הבית (את הבגדים הטובים לא הספיקו לקחת). אוצר כספן היה דל מאד: הוצאות הדרך ברכבת עד קיוב וסכום קטן לימים הראשונים של ישיבתן שם. ומה יהא להבא?... אך כל הדאגות היו לאפס לעומת התמונה הבהירה של העתיד. הפתוס של השאיפה לחיים חדשים האפיל לנגד העינים על המציאות העצובה. כשאני שואל את נפשי היום: מה הניס בימים ההם את האפרוחים מהרבה קנים יהודיים ודחף אותם לערים הגדולות שיש בהן אוניברסיטאות לסבול שם רעב ומחסור? — יודע אני מה להשיב: לבם נמשך בכח איתן של הרוחות החדשות שהיו מנשבות אז, של ההכרה, כי אי אפשר לחיות כמקדם, כי אי אפשר להשאר בבצה הישנה, לשאת אשה או להנשא לאיש, להביא ילדים לעולם, לשבת בחנות קטנה ולמשוך קונים, לעסוק בסרסרות, לרדוף אחרי הבצע או אחרי פת לחם, להשאר בכלל בשלבים הנמוכים בסולם הסוציאלי, בו בזמן שהתרבות החדשה מושכת למעלה. אלה היו חבלי לידה של תקופת משבר, שילדה שכבה סוציאלית חדשה, מעמד של אינטליגנציה חדשה או אינטליגנציה למחצה. אחדים הלכו מתוך הכרה לקראת התקופה החדשה, אחרים נמשכו בתוקף הרוח השולטת.

ביום השני נסעו האחיות: אסור היה לשהות עוד בסמולנסק מחשש רדיפה אחריהן. לאחר שלויתי את הבורחות לבית־הנתיבות חזרתי הביתה דרך הגשר הרחב על־פני הדניפר, באתי לתא הנזירים שלי ושוב התחילה פרשה של „ימים ולמודים" בתוך בדידות גמורה. מהרה נתקבלו ידיעות מאת האחיות: הן הסתדרו בדוחק בקיוב, התודעו אל סטודנטים יהודים, שהבטיחו להן להתקינן לכניסה לקורסים, אך מתוך המכתב נראה היה, שאוצר הכסף כבר דלל. מהרתי ושלחתי להן סכום קטן, שעלה על תקציבי החדשי, ובינתים התחילו לקבל כסף מאת אמן, שבסתר בלי ידיעת האב הזועם היתה תומכת בבנות. הנערות התחילו לעסוק בלמודים, אך מהרה אירע אסון: ממסטיסלב נתקבלה טלגרמה, כי אביהן חולה מסוכן, ואחרי־כן באה הידיעה על מותו (הוא מת ממחלה נושנה, בלי שום קשר עם הטרגדיה המשפחתית). המומות מן הידיעה הזאת, עזבו הבנות את קיוב, אחרי ישיבה של שני חדשים, ושבו לביתן.

במהרה הפסיק המקרה גם את פרישותי שלו בסמולנסק. באחד מן הימים האחרונים לחודש פברואר שנת 1880, עם עלות השחר, עוררה אותי דפיקה בחלון חדרי מן החוץ. בחפזון התלבשתי ומהרתי לפתוח את דלת השער. לפני עמד אבי, שבא בלילה ממסטיסלב. נתברר, ששם נערך חפוש על־ידי המשטרה בדירתו של הגימנזיסט הגולה הנזכר לייטיס, שסידר את בריחת האחיות, ואז נמצאו מכתביהן מקיוב ומכתבי אני מסמולנסק; את האחיות קראו לחקירה, אך זו מצאה רק חשד של „קשר" שאינו פוליטי כלל. בחששו, כי המשטרה תשלח ידה גם אלי, החליט אבא להתראות עמי ולדבר על לבי שאשוב הביתה, ששם בשעת הצורך יהיה לי מגן בפני שרירות לב המשטרה. באותם הימים של התחרות בין הטיריור האדום והלבן (בראשית פברואר ההוא אירעה ההתפוצצות המפורסמה בארמון החורף שבפטרבורג) אסור היה לזלזל בסכנת המשטרה הפוליטית. נאלצתי להסכים להצעת אבי, אף כי פירוש הדבר היה להסתלק מבחינות הגמר שעמדו לפני בחודש מאי. לפני הנסיעה נכנסתי עם אבא למלון „לונדון" שבו התאכסן. שם כבר ספרו לו על אורח־חיי, חיי נזירות, בסמולנסק ועל זה, שהשכנים רואים אור בחדרי אחרי חצות הלילה. זה עתה ראה בעיניו את תאי ועל פי מראה פני יכול להוכח באמתות המימרה, כי „תורה" (גם גויית) מתשת כחו של אדם. אבא היה רך מאד ביחסו אלי, אך כשעמד במלון להתפלל שחרית עטוף בטלית ותפילין ולא ראה תפילין בראשי ובזרועי רעמו פניו; אולם הוא

לא אמר לי כלום בענין זה. ביום ההוא נפרדתי מעל ידידי היחידים בסמולנסק, משפחת איזראליטין, שממנה ראיתי כעבור שנים רבות רק את חניכי לשעבר גרשון. שמעתי שבימי תלמודו באוניברסיטה האודיסאית, אחרי הפוגרומים הראשונים בדרומה של רוסיה, עבר אל הדת הפרבוסלבית, ולאחר שגמר את האוניברסיטה קבל משרת מורה בגימנסיה. על פגישותינו לאחר זמן מרובה עוד אספר.

בראשית מרץ שוב נפגשו בעיר־המולדת שלושת האנשים שנטרפה ספינתם, אני והאחיות פריידלין. חששותינו לא נתאמתו. נקראתי לבוא למשטרה לשם חקירה. ולאחר ששמעו מפי את הבאורים למטרת ישיבתי בסמולנסק שלחוני בשלום. אולם תכנית הלמודים וההבחינות לימי האביב כבר נתבטלה ואנכי לא חזרתי עוד לסמולנסק. נשארתי לשבת במסטיסלב כמעט ארבעה חדשים, שהיו הפוריים ביותר בימים ההם. השקעתי עצמי בחקר הפילוסופיה הפוזיטיבית, כתבתי ראשי פרקים וגם פירושים לספרי מיל, קראתי כמה וכמה מאמרים בשאלות הפילוסופיה החדשה והבעתי מחשבותי לפני „האחיות", שהייתי נכנס לביתן כמעט בכל יום. גם כאן חייתי חיי בדידות: כדי שלא יפריעוני מעבודתי בחוג משפחתי רבת השאון, שכרתי לי חדר מיוחד בבית שקט בקצה העיר ופה עבדתי בסביבה אידילית. באחת מרשימותי של הימים ההם אני מוצא תאור לירי זה של אביב שנת 1880: „מרץ, אפריל, מאי במולדת. ימי־עבודה שקטים בדירה של בית סאזיקין; הטבע הבהיר, הצוחק, ירקות ואילנות מסביב — כל זה מבריא את מצב־רוחי החולני. כן, יש Vis medicatrix (כח המרפא) בטבע. הבקרים מזהירים, מאירים ורעננים ימי עבודה בלי־הפסק, הערבים נפלאים־חשאים, מלאי דמיון, שנה של מנוחה ללא דאגה — הנה תאור חיי של אז. וכאן סמוך לך אלו הנפשות, שגורלן הקשה הוציא מלבך אנחות רבות, הפיק מעיניך דמעות רבות. אך התרדמה והתנומה של העולם הקטן מסביב נתנו אותותן. תקפה את הלב התשוקה למרחקים, לחופי הניבה, למרכז ההתפתחות הרוחנית".

מכתביו של אחי זאב, שהיה שולח לי ספרים רבים מפטרבורג, קראוני לבוא לשם, לעיר של חכמים וסופרים, בתי־מדרש עליונים וספריה צבורית. אחרי אשר העניקו לי תעודת מסע ותעודה פיקטיבית של אומן, כדי לסדר לי „זכות ישיבה" בעיר הבירה האסורה על יהודים, יצאתי לשם ביום 18 ביוני שנת 1880.

פרק שלשה עשר

בפטרבורג על גבול שתי תקופות (1880—81)

בימי הדיקטאטורה של לוריס־מליקוב. — בספריה הממלכתית.—ההתלהבות מתורת ההתפתחות של ספנסר.—רעיונות, רגשים או אינטרסים מניעים את ההיסטוריה ? — בדירתו של אלכסנדרוב : תערובת של הרפתקן ומפולפל — השטן־המריח שמשך אותי לעבודה ספרותית (ט. כהן). במערכת „היהודי הרוסי" (ד"ר קנטור). המכתב הראשון. „בדרך קוצים", ספור עלוב שלא ראה אור. — במשפט של צדרבוים ולוטוסטנסקי. — הציר של המשטרה. ארבעה ימים בבית־הסוהר : פאספורט עם אות קין. — המאמר הראשון ההיסטורי : „המומנטים העיקריים בקורות ההתפתחות של המחשבה היהודית". גלגולי הכ"י על פני המערכות. — יום הזעם של 1 במרץ 1881. — הפוגרומים של אפריל בדרום והמניפסט של המושל־יחיד. — הכשלון בבחינת הגמר וההחלטה להשאר אינטליגנט בלי דיפלום.—

בעשרים ליוני שנת 1880 ראיתי לראשונה את העיר, שמלאה תפקיד גדול בגורלי. ביום קיץ בהיר נתגלגלה ובאה הרכבת תחת הכפות האפלות של בית־התניבות הווארשאי בפטרבורג. שם פגשני אחי זאב. העגלון הוביל אותנו עם המטען לאורך התעלה־המקיפה העכורה, אחרי כן על פני מקומות ריקים מחוץ לעיר, והביא אותנו לפרבר הפועלים, הידוע בשם „מעבר לשער נארבי", שבמרכזו עומד בית־החרושת הפוטילובי. שם ירדנו ליד בית קרתני עם גנה ונכנסנו למעונו של אחי, שתפס חדר בדירתו של אחד הסוחרים היהודים, מלכין שמו. אחי באר לי, מפני מה בחר למעון לנו את הפנה הנדחה הזאת בקצה העיר. בחלקים המרכזיים של עיר־הבירה עקבו בחומר הדין אחרי היהודים שאין להם זכות ישיבה מחוץ לתחום, אך בחלקים שמחוץ לעיר קל יותר לעבור על החוק ולסדר את ענין ה„הרשמה" על ידי הסכם עם פקיד המשטרה. בעל דירתנו, שהיה עוסק בקנית חפצים

מבתי־העבוט העירוניים, ישב בעצמו בעיר הבירה על יסוד „הקונסטיטוציה הרוסית" שאינה כתובה, כפי שהיה מכנה הרצן את השוחד הניתן לפקידים. בדרך זו הכשיר גם אותי: מסר לידי פקיד המשטרה את הפאספורט שלי בצרוף תעודת־אומן פיקטיבית (כמדומה, של עושה־שעונים), תחב לידו באופן בלתי רשמי רובלים אחדים והענין היה מסודר.

באתי לפטרבורג באותם הימים שבהם הרבו לדבר על הכרזת קונסטיטוציה אירופאית ממש ברוסיה, זה היה זמן „דיקטאטורת הלב" של לוריס־מיליקוב, שנתמנה לראש „הועדה העליונה לשם מלחמה במרידה". אחרי שורה של מקרי התנקשות בחייו של הקיסר אלכסנדר השני. הממשלה שנפחדה ממעשי הטירור, החליטה להחליש במקצת את הריאקציה ולהתאמץ „להשקיט את הצבור". נתפשטו שמועות, כי הקיסר נוטה „לתת במתנה קונסטיטוציה", כמובן, מתונה מאד, שתוכל לדור בכפיפה אחת עם שלטון יחיד. ניתנה חנינה לכמה סוגים של חייבי־גלות פוליטיים. אך המהלך הכללי של הריאקציה נמשך והצנזורה נהגה שירגישו בקיומה בכל צעד. למן הימים הראשונים בא לידי להרגיש את כובד הכבלים, שהריאקציה הטילה על המחשבה החפשית. תיכף לבואי לפטרבורג הייתי למבקר שקדן בספריה הצבורית הקיסרית. פעם אחת הזמנתי שם שני ספרים: „תולדות המהפכה הצרפתית" מאת לואי־בלאן וקובץ כתבי לאסאל (הספר הזה נדפס בתרגום רוסי, אך ההוצאה החרמה). כאשר באתי ממחרת היום לבקש את הספרים, הודיעני הספרן, כי הם אסורים, והוסיף דבור של אזהרה: „עצתי לך שלא תדרוש להבא ספרים כאלה".

אולם הספריה הצבורית היתה עשירה מאד, עד כדי לשבור רעבון רוחני גדול ביותר. התנפלתי על קריאת ספרים חדשים בפילוסופיה מדעית. לקחה את לבי „הפילוסופיה הסינטטית" הכבירה של ספנסר. תורת ה א י ב ו ל צ י ה שלו, המיוסדה על תורת דרבין, יותר נכון על הביאולוגיזם, ועוברת בכל מקצועות החיים, למן התרבות של פראי־אדם ועד העליונה שבעליונות, נראתה בעיני, כמו בעיני רבים מבני דורי, למלה האחרונה של המדע. ההכרה, כי דורנו הוא שזכה להשיג את הפילוסופיה האמיתית, מלאה את לבי גאון. בלבלו אותי רק חלוקי־הדעות בין החכמים החביבים עלי בנוגע לכותות המניעים את היסטוריה: בוקל ודרפר אמרו, כי ההיסטוריה של האנושיות אינה אלא מלחמת דעות, ואילו ספנסר חשב אותה למלחמת

רגשים ויצרים. את לבי משכה יותר התורה האינטילקטואלית מאשר זו האמוציונלית. כאשר נודעה לי באותו זמן תורתו של מרכס, שראה במלחמת האינטרסים את כל משמעותה של ההיסטוריה, לא יכול האידיאליזם שלי כלל להשלים עם הדבר.

זוכר אני את נסיעותי אז מדי יום ביומו מן הפרבר אל העיר. נוסע הייתי כרגיל ב„קונקה", בקרון העובר על פסי ברזל, שמשך אותו זוג סוסים; הקרון התנהל אט כל כך, עד שאפשר היה בשעת המסע לעלות ולרדת בקפיצה. שעה שלמה זחל הקרון על פני הפרוספקט הייקטרינהופי הארוך והרחוב סאדובי הגדול עד התחנה האחרונה בפנת סאדובי וניבסקי, ליד הספריה הצבורית. אנכי הייתי נוסע ביציע העליון הגלוי או ה„אימפריאל" של הקרון, ששם היה מחיר הנסיעה שלש קופיקות במקום חמש בתוך הקרון. בימות החמה היה זה טיול נעים: לעין נגלה כל מראה העיר פטרבורג עם בניניה הכבירים ועם המון בני־אדם הסואנים ברחובות. אוצר הכסף שלנו היה דל מאד ונאלצים היינו לסעוד במסעדה הזולה היהודית בפנת הפרוספקט הוזנסיני ורחוב סאדובי הגדול. שם היו סועדים גם הסטודנטים העניים והיו משלמים במחיר סעודה של תבשיל אחד שבע קופיקות ושל שני תבשילים שלש עשרה קופיקות. זוכר אני כמה לא נעים היה לי לעמוד שם בתור כדי לקבל קערת מרק מידי גברת או משרתת שעמדה ליד הדוד. ולכן היינו לעתים קרובות בוחרים לסעוד בבית, לאכול „פת־חרבה" או לחם ותה.

כדי שלא לאבד זמן על ההליכה יום יום מקצה־העיר עד מרכז־העיר, עברנו אני ואחי לגור בקירוב מקום למרכז. בגונדה 6 של הגדוד האיזמאילי (כך היה שמו של אחד הרחובות הצדדיים של הפרוספקט האיזמאילי, ששם בפנות עמדו קסרקטין של חיילים) שכרנו חדר בדירתם של בני עירנו מסטיסלב, משפחה יהודית ושמה אלכסנדרוב. בעל־הבית, שהוא עצמו ישב בעיר הבירה בתור מנהל פיקטיבי של בית־מלאכה לתפירת לבנים, תיקן במשטרה את ענין „ההרשמה" שלנו ואנו הסתדרנו בדירה החדשה באופן טוב. המפריע האחד לעבודתנו בלמודים היה בעל הבית עצמו, אלכסנדרוב, טפוס מופלא מאד. איש באמצע שנותיו, בעל לאשה ואב לשלשה ילדים, ניסה בבקשת פרנסה ללכת בכל הדרכים של סרסרות מסחרית ובשום מקום לא הצליח להתבסס כראוי. כשם שהיה מטופל בהרפתקאות בחיים המעשיים, כך היה

גם הרפתקן רוחני. בהיותו בעל מוח „תלמודי" חריף, הספיק אלכסנדרוב בימי נדודיו בעולם לחטוף ולרכוש קטעי ידיעות שונות מן הספרות החדשה, העברית והרוסית, והשתמש בהן בחריצות לשם רעיונות מפולפלים. אחרי אשר אבדה לו אמונת אבותיו, הרס במוחו החריף כל אמונה שהיא, כל אידיאליזם שהוא. הוא היה „ניהיליסט" מפאת השכלה־למחצה, שהשאירה אותו בדרגא של שלילת הישן בלי חומר ליצירת דעות חדשות. ימים שלמים היה מתוכח עמי ועם אחי על דרביניזם, פוזיטיביזם, אמנסיפציה של הנשים, ובשעת דבריו היה מניע למסקנות צניעות ביותר: אין אמת, אלא יש רק משחק השכל או יצרי הלב. אותי, המקבש אמת־קושט ואמת־צדק, הרגיז הניהיליזם השכלי והמוסרי הזה, ואני חשבתי כי אלכסנדרוב מסוגל לעשות מעשים רעים. חששותי נתאמתו מהרה, כאשר יסופר להלן.

בקיץ הזה נמשכתי בפעם הראשונה על ידי ידידי דורשי טובתי לתוך עבודה ספרותית קודם ממה שחשבתי, השטן־המדיה הראשון שלי היה הסופר הידוע מרכוס כהן (מרדכי בן הלל הכהן), שהיה גדול ממני בשנים אחדות וישב בעת ההיא בפטרבורג במשפחת הוריו. הוא היה עוזרו של „השחר" בווינה ו„הצפירה" בווארשה; אף היה עובד במערכת השבועון הרוסי־יהודי „ראזסוויט" בפטרבורג. כאשר התודעתי אליו, כאל בן מכורתי מפלך מוהליב, הייתי בזמן הראשון לישיבתי בפטרבורג משתמש בעצותיו ובהוראותיו המעשיות בעיר־הבירה הנכריה לי. זמן מועט אחרי בואי יעץ לי לכתוב מאמרים בשביל השבועונים היהודיים ברוסית, מפני ששכר הסופרים יוכל להקל את מחסורי החמרי. כיצד התיחסתי לעצה זו, יש לראות מתוך פסקה זו במכתבי לידידי (17 ביולי 1880): „הוא (כהן) מיעץ לי, אם אמצא שעורים, להכנס לחוג של משפחת הסופרים ולקבל שכר. ואף־על־פי שיחס כזה לספרות מגונה בעיני ועולב את השגתי הרוממה עליה, אך אם מהלך המאורעות יכריחני לכך, לא אאשים את נפשי בחלול הקודש על ידי מחיבות בצע. יש לאדם דבר קדוש ביותר: חופש, עמידה ברשות עצמו". זמן רב עוד פקפקתי: לא היה רצון לעשות חולין כענין של אומנות את יעודו של הסופר, שתארתיו לי בזוהר של תפארת שבגבורה רק בעתיד. אולם המציאות הקשה הכריחה אותי לעשות את הויתור הראשון. „שעורים לא מצאתי — כתבתי ביום 29 לאובגוסט — ובכן הנה החלטתי להקדיש שעות אחדות ביום לעבודה במערכת „רוססקי

ייבריי" (היהודי הרוסי), המשלם שכר הגון לעוזריו. זה כשבוע או יותר שהלכתי אל המערכת. אחד ממיודעי (מ. כהן) הציגני לפני מנהל המערכת ד"ר קנטור, הכותב מאמרים ראשיים, ושאל אם אוכל לקבל עבודה. בקשתי לכתוב משהו. לכל הפחות מכתב אחד ממסטיסלב, כדי לבחון את כשרונותי הספרותיים. ערכתי מכתב והבאתי אותו למערכת. היום היה עלי לשמוע את דעת המערכת בדבר השתתפותי. הייתי שם ואמרו לי, שמכתבי יודפס, אבל בענין תשובה חיובית (בנוגע להשתתפותי בכלל) בקש העורך לבוא ביום החמישי". המכתב נדפס (בגליון 37 של „הרוס ייבריי" בחתימת ר"ת ס. ד.) וכל תכנו נצטמצם בראשי פרקים של „הכותרת": „עסקי צבור; חנוך; הצורך בבתי־ספר למלאכה". כתבתי על דלדול החיים הצבוריים בערי השדה, על החנוך המקולקל בחדרים ועל הצורך ההכרחי בבתי־ספר עם מחלקה ללמוד מלאכה—רעיונות של ה„אורט" בעתיד, שגרעינו הופיע באותה השנה בצורת „הקרן לחזוק עבודת המלאכה והחקלאות".

הנסיון הראשון אמץ את רוחי והתחלתי לחשוב מחשבות על עבודה ספרותית אמתית, שתארתיה לי בצורה זו (מביא אני פסקה מתוך המכתב ההוא לידידי): „באהבתי הרבה להסטוריה, גמרתי בלבי לכתוב בשביל ה„רוססקי ייבריי" שורה שלמה של רשימות מן ההיסטוריה של היהודים בימי הבינים. כאן תביא לי עזר ידיעתי את הלשון העברית, שעל ידי כך יודע אני קצת מכבר את דברי ימי ישראל. קורא אני עתה את המקורות, שעל פיהם אני עורך את מאמרי". ואמנם השקעתי עצמי בקריאת „דור דור ודורשיו" של ווייס ובשני הכרכים של „תולדות היהודים" לגרץ, שיצאו בשנה ההיא בתרגום רוסי. משאלות אנושיות כלליות פניתי שוב לשאלות יהודיות־לאומיות. אך כאן אירע דבר מוזר: במקום מחקר היסטורי ישבתי וכתבתי ספור אבטוביאוגרפי. בתוך שאון קרית־מלך פרצו ועלו בלבי זכרונות הילדות, נתעוררה תשוקה להביע מה שבלבי ולפתח כמה רעיונות בצורה ספרותית. בספטמבר גמרתי את הספור ושמו „בדרך קוצים: מרשימות ידידי הסטודנט". תערובת זו של ליריקה עם דיאלוגים רעיוניים אפשר היה בחוחק גדול להכניס לסוג ספור. שורה של קורות ימי ילדותו ובחרותו של „הסטודנט" נצטיירה בסגנון מלא עצב של זכרונות, עלתה גם גבורה „בעלת אידיאות" בצורה של עלמה יהודית משוחררת, ובשיחות הגבורים

נשתלבו רעיונות על היהדות. הנה מקום אחד מן הספור, הטפוסי מאד להשקפתי בימים ההם, שבה נשקפת תורתו של מיל „על החופש“:

„היהדות בכל גלוייה הטפוסיים היא רגש של חובה דתית חמורה, שהתפתחה עד לידי קיצוניות אחרונה של פורמליזם, עד לידי דכדוך שיטתי של חופש היחיד. את האדם החפשי מפליאה בשיטה הדתית של היהודים רוח זו של ליגליות (רבוי חוקים), דרך זו להכניס כל מעשה של מה־בכך לתוך מדור של חוק. ודאי, צמצום החופש של היחיד הוא תוצאה מכל דת של מצוות, אבל השיטה הדתית של היהודים, ביחוד בתלמוד, העלתה את הצמצום למדרגת עיקר יסודי. יהודי הוגה דעות, המעיז לחשוב מחשבה שלו, מרגיש על כל צעד דחיקה זו של הדת לתוך המעשים בכל יום שלו, לתוך כל תנועה של שריריו... הנה לפניכם הצד הפנימי של היהדות. אולם לעומת זאת הצד החיצוני (הלאומי) שלה נהדר. אוהב אני בכל נפשי את ההמין הזה רב־הכשרון, שעבר דרך כל הצרות והרדיפות רק בכח היסוד הרוחני שלו — חזיון יקר, אם לא יחיד בהיסטוריה. אני הוגה יראת כבוד בפני השאיפה של ההמון הזה בזמן החדש לכבוש לו את שדה הדעת“...

לאחר שכתבתי והעתקתי את „ספורי“ נשאתיו למערכת „רוססקי ייבריי“, וכעבור חודש ימים קבלתי מאת קנטור תשובה, שאי־אפשר להדפיס אותו, משום שחסר הוא בעצם את היסוד הספורי. זו היתה הערכה נכונה וראויה לו. אז לא הסכמתי עדיין לגזר הדין והלכתי מתוך כוונה להכניס את יצירתי לאיזה קובץ אחר, אבל אחרי כן קברתי את הקורטיז הספרותי הזה בארכיון שלי ובלבי גמרתי לבלי כתוב עוד ספורים עד עולם.

באחד הימים ההם נמצאתי בבית־דין בשעת ברור משפט אחד, שהעסיק מאד את חוגי הצבור היהודי בפטרבורג. הצבור התרגש על ידי כתבי־פלסתר גסים של נזיר פולני־רוסי ושמו לוטוסטנסקי על „שמוש היהודים בדם נוצרים“ ועל „הסודות הנוראים“ שבספר התלמוד. ידוע היה, כי רמאי זה לא הצליח להוציא כסף באיומים מאת הרב המוסקבאי מינור, בדרשו ממנו ממון, כדי שלא יפרסם בדפוס את דברי המלשינות; ולאחר שלא קבל את השוחד שבקש, הדפיס את ספרו והקדיש אותו ליורש־העצר, למי שהיה אחרי־כן הקיסר אלכסנדר השלישי, ובשכר זה קבל ממנו פרס טבעת של זהב. השלטונות הרוסיים עזרו להפצת הספרים האלה. עורך „המליץ“ צדרבוים הזמין את לוטסטנסקי לויכוח פומבי, כדי להראות את

בערותו בעניני הספרות הדתית של היהודים ואת הזיוף של הפסוקים שהביא, אבל המחבר החרוץ השתמט מן הויכוח. אז פרסם צדרבוים בעתונים, כי נכון הוא להוכיח בבית־דין את כל מעשיו המגונים של לוטוסטנסקי, והציע לו שיתבע אותו לדין בעון עלבון. לוטוסטנסקי מוכרח היה להגיש קובלנא, והענין נתברר בבית־דין בספטמבר שנת 1880. אנכי הייתי נוכח בשעת ברור המשפט בלשכת שופט השלום. כאן ראיתי את הגוף הבריא והמגושם של לוטוסטנסקי וממולו את הזקן הכפוף צדרבוים, שהיה מדבר רוסית גרועה. אולם מצד צדרבוים נאם אחד הפרקליטים המצוינים בפטרבורג, ס. א. אנדריאובסקי, שהיה אז עוד צעיר לימים, נואם ופייטן מזהיר. זוכר אני את הרושם המקסים של נאומו בשעה שתאר את עברו החשוך של לוטוסטנסקי, מי שהיה כהן קתולי וגורש מן החברה הפולנית בשל מעשים מגונים, ואז ברח אל מחנה אנשי הכהונה הרוסית. אחרי־כן בא לעסוק בכתיבת ספרים של בורות בציטטות מזויפות, כמו שיעידו על זה בכתב מלומדים מומחים. לוטוסטנסקי גמגם משהו להצדיק את עצמו, אך הסתבך בתשובותיו על שאלות השופט והפרקליט, ובכלל עשה רושם עלוב. כאן מצא פתאום מוצא מן המצוקה: הסיר מעל אצבעו את טבעת הזהב היקרה, ובהראותו אותה לשופט אמר, כי קבל את זו כפרס על חבורו „המדעי" מאת „הוד מלכותו יורש־העצר". הכל ציפו לשמוע מה יאמר השופט. אך השופט טרופימוב, שהיה ידוע בפטרבורג בליברליזם שלו, סלק את ידו של לוטוסטנסקי ואמר במנוחה: „קח את הטבעת, אין לה שום שייכות לענין". זה היה מעשה גבורה בתקופת שלטון היחיד. הכל הבינו, כי השופט נוכח בצדקת טענותיו של הפרקליט מצד צדרבוים. פסק־הדין אמר: את הקובלנא של לוטוסטנסקי לדחות ואת העלילה על עלבון מצד צדרבוים לראות כמחוסרת־יושר. פסק־הדין הזה עשה אז רושם כביר: העתונות הריאקציונית קטרגה על בית־הדין הליברלי והעתונות היהודית צהלה ושמחה. כעבור זמן־מה שוב בררה את הענין האינסטנציה השניה, ועידת שופטי השלום, ואשרה את פסק־הדין של השופט הראשון.

הדבר היה בעשרים וארבעה לספטמבר למנין ישן, וכעבור ימים מועטים נפלתי בצרה באשמת בעל דירתנו אלכסנדרוב. בשבתו בפטרבורג בלי עסקים מסוימים, היה משוטט לבקש פרנסה ופעם אחת נסתבך בענין מסוג הפלילי. מבית־המשלוח של ניירות הממשלה נגנבו גליונות גושפנקא

סבכום רב ; אלכסנדרוב חשד בכמה אנשים שיש להם שייכות לגניבה זו או למכירת הניירות והוא הציע לבולשת את עזרתו בחפוש הגנבים, אך מתוך המגע־והמשא עם סוכני הבולשת נוכח, כי הם עצמם קבלו שוחד מאת הגנבים ומעונינים להעלים את העקבות ; הוא התחיל לפסוח בין שני הצדדים, מתוך תקוה להערים עליהם ולקבל שלמונים במדה רבה, אבל כאן הסתבך ברשת של המשטרה. זכורני, איך פעם אחת בקש ממני אלכסנדרוב לקחת איזו תעודה ולסור לעורך הדין המפורסם בעניניים פליליים ספסוביץ, שדירתו היתה קרובה לביתנו, ולשאל בעצתו. ספסוביץ עבר במהירות על הגליון ואמר לי בחיוך : „זה הוא ענין רומנטי יותר מדי. תאמר לאיש ששלח אותך, כי יפנה לראש הדפרטמנט של המשטרה". כפי הנראה, עשה מחבר הרומן הפלילי לפי העצה הזאת — ומהרה ונפל בפח, ומשך לשם גם אותנו, את שכניו באותה הדירה.

באחד הימים, בבוקר אפור של סוף ספטמבר, לא הספקנו עוד לקום מעל משכבנו ולהתלבש, והנה בא לדירתנו מפקח המשטרה בלוית בלש ושוער ודורש את הפספורט מאת בעלי־הבית, ממני ומאחי וגם מאת אורח מן הפרובינציה שלן במקרה אצלנו (זה היה המורה והעסקן הצבורי שלמה צייטלין מהומל, שמת כעבור שנים רבות מיתת תעלומה בזמן נסיעה לאמריקה). אחרי כן אסרו את כולנו, הוליכו למחלקת המשטרה ומשם, בלוית שומרים, לבנין עצום וקודר של הבולשת ברחוב הים הגדול. שם ישבנו שעות אחדות וצפינו לחקירה. ראש־הבולשת האיום (כמדומני, פוטילין או עוזרו) חקר כל אחד מאתנו לחוד. אותי שאלו, מה אני יודע בענין אלכסנדרוב, ואני עניתי, כי שכרתי עם אחי חדר בדירתו של אלכסנדרוב ועל עסקיו אין אנו יודעים כלום. השר נתן בנו עיני זעם וצעק : „לא, מחויבים אתם לדעת, יחד עמו עסקתם ברמאות. תלכו לבית־הסוהר !" לעת ערב הוליכו את ארבעתנו בלוית שומר אל בית־הסוהר אשר על יד רובע־המשטרה הספאסי, בפנת הרחוב סאדובי ופודייצ'יסקי, הלבישו אותנו גלימות בד של אסירים והושיבונו בתאים מיוחדים.

רגש מר תקפני, כאשר נסגרה אחרי דלת הברזל וראיתי את עצמי בחדר אפל למחצה עם חלון קטנטן תחת התקרה. מהרה הביא לי השומר סעודת הערב : קערת מרק ופרוסת לחם ואמר, כי יכול אני על ידו לקנות בכספי לחם ועוד משהו בעשר קופיקות במשך מעת־לעת. המזון של בית־הסוהר

היה לי לגועל־נפש, ולכן כלכלתי את עצמי בעוגות וּלחם שקנו בשבילי. ארבעה ימים וארבעה לילות ישבתי בכלא בודד זה. תארתי לי נוראות. מאחר שלא ידעתי כל מעשי הרמאות של אלכסנדרוב, שערתי כי עבר עבירה חמורה והמשטרה תשתמש במצבנו של מחוסרי־זכויות, כדי להאשים אותנו בהשתתפות עמו, למסור אותנו לדין או באופן היותר טוב לגרש אותנו מן העיר. ביום הייתי מתהלך על פני החדר באין יכולת לקרוא מחסרון אור, ובלילה התהפכתי על המחצלת הקשה של בית־הסוהר. לא ידעתי, מה נעשה באסירים שלנו הכלואים בתאים הסמוכים. רק ביום השלישי מצאתי בתוך העוגה שהביא לי השומר פתקא קטנה מאת אלכסנדרוב ובה ידיעה, כי בקרוב יוציאונו לחפשי. כפי הנראה המתיק סוד עם שומר בית־הסוהר ועל ידו יכול היה בסתר לבוא עמנו בחליפת ידיעות. ואמנם כן, ביום החמישי הוציאו אותי ואת אחי מבית־הסוהר ושלחו אותנו לרובע המשטרה. שם החזירו לנו את הפספורטים בצרוף ציון בדיו אדומה, כי כיהודים, שאין להם זכות ישיבה בעיר הבירה, אנו מחויבים לצאת תיכף־ומיד לתחום המושב, ושלחו אותנו לחפשי. ואת אלכסנדרוב שלחו הביתה עד אשר יחקרו את ענינו, שכמדומני לא גרם לו שום עונש: ודאי ראתה המשטרה יתר־תועלת לעצמה לטשטש את הענין החשוד.

בערב־סתו קודר, בימים הראשונים לחודש אוקטובר, יצאתי עם אחי ממחלקת המשטרה ברחוב סאדובי. בכיסנו היו „פספורטים של זאבים" שנתנו רשות לכל שוטר ופקיד לעצור אותנו ולשלחנו מן העיר כאסירים בתוך חבורת ריקים ופושעים, באין רצון לשוב לדירתו של אלכסנדרוב מצאנו לנו מקלט במקום סמוך ברחוב סאדובי, בדירתו של קרובנו עמנואל, בעלה של הקוזינה שלנו רוזה הנזכרה למעלה, שהיה יושב בעיר־הבירה כחוק, בזכותו של פקיד בבית־מסחר של סוחר יהודי ממדרגה ראשונה. מן המקלט הזמני הזה עברנו אל מקלטנו הישן מעבר לשער נארב. אחי נסע כעבור ימים מועטים למסטיסלב, ששם נקרא למלא חובתו בעבודת הצבא. קשה היתה עלינו פרידתנו: לאחי היתה צפויה עבודה בצבא, שתהרוס את תכניותיו להשכלה, ואני נשארתי במצב של סכנה, מחוסר פספורט, כי את הפספורט שלי עם „החותם" מסרתי לאחי על מנת שימירנו במסטיסלב באחר, בנקי. במצב כזה בליתי שבועות אחדים, עד שנתקבל הפספורט החדש, שנתן לי אפשרות לרשום את עצמי

כאדם חדש שבא מקרוב. בהעלותי על לבי את זכי הימים השחורים ההם, אני מתפלא על עוז הרוח, שבו הודעתי על זה, ימים מועטים אחרי יציאתי מבית הסוהר, במכתבי אל הידידות־האחיות: „אמיץ אני ועז כקדם, וכמקדם אני בז למורך וליאוש ונכון אני להלחם עם כל אדם ועם כל דבר. הרבה מחשבות חשבתי בזמן האחרון, השקפת־עולמי התבהרה יותר מכל המאורעות העצובים האלה. לבי עודנו בוער מקצף, אך איני ירא איש". כן, בימי הנעורים אנו נושאים את השמש בנשמתנו ואור לנו, אם גם רב ועצום החושך מסביב...

שלושה שבועות נחבאתי במקום נדח מעבר לתחום נארבי, ובכל זאת הרהבתי עוז ללכת לספריה הצבורית ולשבת שם כמעט ימים שלמים. קראתי הרבה, למדתי את „הכלכלה הפוליטית" למיל, וזמן־מה אחרי־כן השגתי ועברתי על הקובץ האסור של המאמרים והנאומים מאת לאסאל. לאחר שקבלתי פספורט חדש עברתי לגור בעיר ומצאתי דירה בבית אחד בפנת רחוב סאדובה וסימטת טאיר, סמוך לשוק הגדול, ששם גר קרובי עמנואל. ישבתי בחדר קטן בדירה דלה של משפחת פועל בקומה הרביעית. „זכות ישיבה ניתנה לי בהשתדלות עמנואל של אותה פירמה מסחרית, שעבד בה. כאשר נרגעתי, שבתי לעסקי למודי שנפסקו, אך כאן באה להתחרות עמהם עבודת הספרות, שמכוני אליה קודם זמנה ידידי דורשי טובתי.

חזרתי לתכניתי של מאמר היסטורי. בחדשים האחרונים לשנת 1880 שקעתי כולי בקריאת המקורות לתולדות היהדות, שהיו אז בעיני כגשמה לגוף של תולדות האומה. רצוני היה להביע כל מה שחשבתיי על היהדות, כל מה שידעתי מפי נסיוני בעברי מן המסורת אל הספק, מן הספק אל השלילה. כתבתי את מאמרי־מחקרי בשם: „המומנטים העיקריים בתולדות התפתחות הרעיון היהדותי" במצב של התרגשות רבה. „מתרוצץ אני על פני חדרי (מביא אני קטעים ממכתב אל „האחיות") והוגה בהתלהבות, עד כי שכחתי לחלוטין את כל העולם. אלה הן מחשבות רציניות, נלהבות, שאולי יזכה להצטרף לשורות על עמודי איזה ירחון. כעת אני בתוך זרם של מחשבות, שאינן נותנות לי מנוחה". כל מחאת נעורי נגד המסורת אמרתי לשפוך במחקרי „ההיסטורי" הזה, כל מה שנערם בתוך הנפש למן היום שהנער ב„חדר" שאל את עצמו, האם כדאי להתוכח על ביצה שנולדה ביום־טוב. פתחתי בבקורת עזה על ספרי התלמוד והגעתי עד פריחת ספרי

הרבנים בימי הבינים. בראותי, כי מחקרי יוכל להגיע עד למדת ספר שלם, החלטתי להסתפק בפרקים שנכתבו על ידי. להלן, כאשר אגיע לזמן פרסום מאמרי־המרד האלה, אמסור בקיצור את תכנם; כעת אספר על זה, כיצד הגיעו עד מכבש הדפוס.

לאחר שכליתי עבודתי ביאנואר שנת 1881, מסרתי את הכתב למערכת השבועון „ראזסוויט", שנחשב לחפשי בדעותיו. ידידי מ. כהן היה אז מזכיר המערכת, ובמסרו את הכ"י שלי לעורך י. ל. רוזנפלד, לא יכול היה, כמובן, להעלים כי המחבר שנטל על עצמו לדון בדברים העומדים ברומו של עולם הוא רק צעיר בן עשרים שנה. העורך בעצמו יכול היה להבין זאת על פי קריאת המאמר. כעבור זמן־מה הוזמנתי אליו לשם שיחה. היה ערב חורף עם סופת שלג בשעה שהלכתי, רועד מקור בלבשי מעיל קיץ, דרך „נייווסקי פרוספקט" אל הרחוב הניקולויבי, ששם נמצאה המערכת של „הראזסוויט". רוזנפלד אמר לי בתחלה, כי לפי היקפו אין המאמר מתאים לשבועון, משום שיהיה צורך לתתו בהמשכים בשמונה או עשרה גליונות. אולם מתוך המשך השיחה נתברר, כי הסבה העיקרית לסרוב צפונה ברעיונות הרדיקליים יותר מדי של המאמר. רוזנפלד התוכח עמי והוכיח, כי מטרתו של עתון יהודי בלשון הרוסית צריכה להיות מלחמה באדישות הלאומית של האינטליגנציה שלנו, ואילו מאמרי הוא אנטי־לאומי לפי מגמתו. אנכי השיבותי לו, כי המאמר הזה נועד לא לאינטליגנציה, כי אם לקוראים משכילים־למחצה, שיש ללמדם להתיחס מתוך בקורת למסורת עתיקה. — הוכרחתי לקחת את מאמרי בחזרה ולמסרו למערכת „רוססקו ייבריי". חששתי כי בשביל עתון מתון זה יהיה מאמרי „המהפכני" מקובל עוד פחות מאשר לשבועון „ראזסוויט". לתמהוני, אמר לי קנטור, אחרי קראו את מאמרי, כי אף אם השקפותי על התפתחות היהדות אינן נכונות, מוכן הוא להדפיס את נסיוני הראשון בקצורים אחדים והערות מאת המערכת. אולם עלי היה לחכות עוד שני חדשים עד שהרהיבה המערכת לגשת להדפסת מאמרי, שראשיתו נדפסה, כפי שגרם לו מזלו, בימי הפוגרומים הראשונים בדרומה של רוסיה.

בינתים פקחתי עיני וראיתי, כי תשוקתי הספרותית עלולה לגרום נזק לבחינות הגמר שלי, שחדלתי לגמרי להתקין עצמי להן, בפברואר שנת 1881 עברתי שוב מתפקיד „רב" לתפקיד בר־בי־רב. הייתי אז בדחקות

רבה. נתמכתי רק בהלואות קטנות, שקבלתי מאת קרובי הטוב עמנואל ובשכר הזעום, שהייתי מקבל מאת מ. כהן על העתקתי את תרגומו הרוסי לספורו של סמולנסקין „קבורת חמור", שהלך ונדפס ב„ראזסוויט". בשעת הכתיבה הייתי מתקן בכמה מקומות שגיאות סגנוניות בתרגום. „הוי, כמה היו לי לזרא הכנות התדיריות הללו לבחינות! — כתבתי לידידי. ארבע שנים של טלטולים בלי הפסק וחיים של טרדות, ארבע שנים של כשלונות, אכזבות ומפלות נותנות עתה אותותיהן. נמלאה ונגדשה הסאה, ואולם עוד אתאמץ לסבול עד חדש מאי"... אולם מזלי לא גרם שאעסוק בלמודי במנוחה. בראשון למרץ שנת 1881 נתפוצצו על רציף תעלת־ייקטרינה בפטרבורג פצצות הטירוריסטים, שהרגו את הקיסר אלכסנדר השני. בארץ הופיעו בלהות התהו־ובהו ואחרי־כן בריאת הריאקציה השחורה.

זכורים לי הימים ההם. בחדרי הדל בבית ליד ככר השוק כבר ירדו דמדומי הערב והנה נכנסה בעלת־הבית ואמרה, שברחוב מסביב לניבסקי הרגו את הקיסר. יצאתי לחדר הסמוך ושמעתי מפי הפועל בעל־הדירה, שזה עתה שב מן הרחוב, כי המוני העם מלאו את הרחוב סאדובי, עומדים וקוראים את ההודעות הרשמיות על גבי העמודים. וכי התגרים של השוק מאיימים לעשות שפטים „בסטודנטים", מחוללי הטירור. ולכן לא יעץ אותי לצאת בשעה זו אל הרחוב. רק ממחרת היום יצאתי לרחוב סאדובי, קניתי את העתון „גולוס" (הקול), קראתי בהתרגשות את חדשות היום ומהרתי אל סמטת־הגגרים הסמוכה, ששם בחדרים מרוהטים גר ידידי שלמה לוריה, סטודנט בבית־אולפנא לאינג׳ינרים של מסלות הברזל. ועוזר השבועון „ראזסוויט". שם כבר נתאספה חבורה של צעירים, ומתוך התרגשות עסקנו בשיחות על המאורעות ונחשנו מה יהא בעתיד. בימים שבאו אחרי־כן הביאו העתונים ידיעות מחרידות על מאסרים־בהמון של הטירורסיטים, על מציאת פצצות וחמרים מתפוצצים. משוטט הייתי ברחוב סאדובה הקטן, אשר עמד להתפוצץ כולו בדינמיט, אילו עבר בו הקיסר. בעיר זחלו שמועות שונות. אמרו, שאלכסנדר השלישי ישים קץ גם לתיקונים הצנועים של אביו ולא יתן לעם את „הקונסטיטוציה" הכפרית" שעלתה במחשבה. אולם העינים היו עוד נשואות לגאטשינה, אשר שם התיצב הקיסר החדש, הנחבא מאימת הטירור, עם השרים העליונים משתי

המפלגות: המפלגה הריאקציונית של פובידונוסצוב והליברלית־למחצה של לוריס־מליקוב. החודש אפריל הביא לנו שתי מכות קשות: בחמשה עשר בו התחילו הפוגרומים ביהודים בדרומה של רוסיה, ובעשרים ותשעה באפריל הופיע המניפסט של הקיסר, אשר שם קץ לכל התקוות של האופטומיסטים. זו היתה געירה איומה של מושל עריץ, הכרזת מלחמה לא רק ב„מרידה" של המהפכנים, כי אם גם בליברליזם המתון. העבים השחורות של הריאקציה כיסו את הארץ. זכורני, איך שבאותו בוקר, תיכף לאחר קריאת המניפסט בעתון, עלה בלבי הרעיון בפעם הראשונה, כי יש צורך לזמן־מה לעזוב את רוסיה ולנסוע לשם רכישת השכלה עליונה לאירופה המערבית.

במצב כזה היה עלי להתקין עצמי לבחינות ל„תעודת בגרות". אפשר לו לאדם לתאר, מה היה טיבן של הכנות אלו. על כמה למודים לא הספקתי לחזור, ביחוד במקצוע המתימטיקה. גם מחלת־עינים זמנית הפריעה את למודי. ובכל זאת הגשתי בזמנה בקשה למפקח על גליל הלמודים, שיתנו לי לעמוד בבחינות. קבעו לי מקום להבחן בגימנסיה הקלסית של שכונתי (בפרוספקט הייקטרינהופי) וזמן — יום 11 במאי. אני ועוד אכסטרנים אחדים באנו ביום ההוא אל הגימנסיה ותפסנו מקומות בשורה אחת עם תלמידי הגימנסיה של המחלקה האחרונה. המורה למתימטיקה הציע לפנינו שורה של שאלות בכתב באריתמטיקה, אלגברה וגיאומטריה. השאלה באריתמטיקה, שנשלחה מגליל הלמודים, היתה מסובכה כל כך (תערובת כל כללי „החשבון המשולש"), עד כי אנכי, שזה זמן רב לא חזרתי על תורת האריתמטיקה, לא יכולתי להתגבר עליה. הדבר הזה בלבל אותי כל כך, עד שלא נסיתי עוד לפתור את שאר השאלות והחזרתי לבוחן את הגליון המלא מחיקות ואמרתי, כי את השאלה לא פתרתי. הוא הציע לי לבוא לבחינות בעל־פה באריתמטיקה ביום אחר. אולם הלכתי מתוך החלטה בלב לבלי שוב עוד (בזכרונות ידידי מ. כהן בספר „עולמי" נאמר בטעות, כי לא עמדתי בבחינות בלשון הרוסית, ופשיטא שזהו מן הנמנע).

שבתי לחדרי הקטן בקומה החמישית של הבית הצבוע בצבע שחור, בית ליחצוב בפנת הפרוספקטים הייקטריניהופי והווזנסיני, ושקעתי כמחשבה, המחסור, הדאגות, המצב הפוליטי המטריד, הקריאה המופרזה בספרים ועבודה ספרותית שבאה קודם זמנה — כל זה הפריע אותי מהתקין עצמי לבחינת

הגמר. ובכן? לדחות את הבחינות שוב לשנה אחת? אך כאן נתעוררה בלבי מחאה פנימית. עת לשים קץ לענויי האכסטרן ברדפו אחרי תעודת־בגרות. אמנם בלי פסת־נייר זו אי־אפשר לחדור לתוך האוניברסיטה, אך כלום אי־אפשר לרכוש את כל ההשכלה האוניברסיטאית בבית, ועוד בהיקף רחב יותר, על פי חלוקת המדעים של קונט או ספנסר? האם אי־אפשר לסדר אוניברסיטה ביתית, כדרך שעשה זאת בוקל? הרי גם אלילי נעורי מיל וספנסר, לא גמרו בית אולפנא עליון. ולבסוף, הרי אפשר לנסוע לפאריס ולשמוע שעורים בסורבונה. דיפלום של אוניבסיטה רוסית דרוש לי לשם קבלת זכות ישיבה בכל מקום — אך מי יודע, אם גרם לי מזלי להשאר ברוסיה אחרי הפוגרומים והמניפסט של הריאקציה? וכך גמלה בקרבי ההחלטה, שאולי לא יכלה להזיק למהלך התפתחותי הרוחנית (באופן פרטי למדתי הרבה יותר מחוק הלמודים של פקולטה אחת באוניברסיטה), אך היא יעדה אותי לחיי־יסורים של יהודי מקופח־זכויות, שלא נמנה על שורות האינטיליגנציה בעלת התעודות. ואולי כך היה צריך להיות: שסופר יהודי לא ישתמש בזכויות היתרות של דיפלום, כי אם יסבול יחד עם כל אחיו מן ההמון, למען יוכל לתאר מפי הנסיון של נפשו את כל היסורים האלה בספרי „הזעם הגדול" של פובילייצסטון והפתוס הכבוש של היסטוריון.

פרק ארבעה עשר

כניסתי לספרות בתקופת הריאקציה (1881)

הופעת מאמרי הראשון „מומנטים אחדים מתולדות התפתחות המחשבה היהודית". אידיאל של אוריאל ד'אקוסטה חדש או אחר חדש. — כניסתי לספרות בשעה של הפוגרומים הראשונים בדרומה של רוסיה. — השתתפות ב„ראזסוויט" והנהלת הכרוניקה של חוץ־לארץ בימי התפשטות התנועה האנטישמית בגרמניה. — החוג הספרותי שלנו בפטרבורג: רוזנפלד, וורשווסקי, פרוג, לישנין, שלמה לוריה, מ. כהן, ש. הורוביץ, ד"ר קנטור, ראפמן. — מאמרי „מנדלסון של היהודים הרוסים" ו„שאלות היום, ראשית הויכוח בשאלה: לאן, „לארץ־ישראל או לאמריקה?" מאמרו הראשון של לילינבלום על ההתישבות בא"י. — „עתון יהודי עממי" ושאלת תפקידו של הז'רנון בספרות. — בדידותו של קוסמופוליט בין לאומיים ואדישים.—תכניות עבודה בשאלות כלליות. — לימוד הלשון האנגלית לשם מיל ופסנסר. — נסיעה מפטרבורג לשם „עבודה לקיסר ולמולדת".

באמצע אפריל שנת 1881. מן הבית בפנת הפרוספקט האיזמאילי והככר הטראיצי בפטרבורג, אשר שם היתה מערכת השבועון „רוססקי ייברייי". יצא איש צעיר ובידו גליון חדש מאותו השבועון. בגליון הזה נדפס הפרק הראשון ממאמרו הראשון הגדול „מומנטים אחדים מתולדות התפתחות המחשבה היהודית" הסופר הצעיר נטה והלך לרציף פונטנקה ובשעת הליכתו הציץ בשורות החביבות של ילד־רוחו הבכור מתוך אותו רגש של שמחה, שבו מציצה אם צעירה בקוי־פניו של הרך הנולד לה. לסופר המתחיל דמה, כי הוא מיועד להגיד ליהדות הרוסית מלה חדשה, להביא בשורה של חופש המחשבה.

בתחלתו של המאמר נקבע אותו „המושכל הראשון" המערבי, שאת טעויותיו היה עלי להוכיח לאחר זמן: כי „תולדות עם ישראל אינן אלא תולדות היהדות", ולכן בתקופי הדת תלוי תקונם של חיי העם. וכן

היה ברור לו למחבר, כי אילו ידעו כל היהודים את דברי ימיהם, היו יכולים להבדיל בין יסודי היהדות ובין השכבות המאוחרות שלה והיו מסלקים את אלה האחרונים, למן התלמוד ועד השלחן־ערוך, את הקיצוניות של הפוסקים והקבלה. לאחר שהכריז מלחמה נועזה על המסורת, הוכיח אוריאל ד׳אקוסטה החדש (הכופר מאמשטרדם היה לי למופת, ביחוד לאחר שקראתי את הדרמה של גוצקוב) בפרקים הבאים, כי מיום שנאמר „ועשו סיג לתורה״, דכא עול הברזל של תורה ומצוות את חופש האישיות. במאמרי הוצגו זה לעומת זה שני טפוסים: רבי עקיבא, „שהיה דורש על כל קוץ תלי תלין של הלכות״, והמקצץ בנטיעות, בעל המחשבה החפשית, אלישע־אחר, ואני שאלתי שאלה תמימה: „מה היתה תעודתו ההיסטורית של העם היהודי, אילו אנשים כאלישע (ולא אנשים כעקיבא) היו היסוד המכריע שבו? האם לא היתה תעודה זו אוניברסלית הרבה יותר והתוצאות — מבחינה אנושית כללית — לא היו רחבות הרבה יותר? אפשר, שגם אז היו שורפים את בני ישראל על מדורות האינקביזיציה, אבל לא כיהודים, אלא כאנשים מעין ג׳ורדאנו ברונו וגאליליי״. כאן השיב בצדק העורך (ד״ר קנטור) בהערתו, כי „אישים כאחר ושפינוזה אינם יכולים להיות היסוד המכריע בשום עם״. להלן מצאה המערכת לנחוץ בהערות מיוחדות לתחום את עצמה מדעותי, ואולם אנכי, כמובן, ראיתי רק את עצמי כבעל האמת, שפכתי אש וגפרית על התלמוד והפוסקים, שבחתי את המחאה של הקראים, ועוד יותר מזה את הפילוסופיה הרציונליסטית של רבי סעדיה גאון והרמב״ם, אשר אחריהם, לפי דעתי, כבר התחיל הקו של ריאקציה רוחנית שנמשך עד תקופת ההשכלה החדשה. — כעת אני מתפלא, כיצד יכלה מערכת „רוסקי ייבריי״ להדפיס, לוא גם בצרוף הערות, חבור בוסר כזה. כפי הנראה, לקחה את לבה הדיאלקטיקה הנלהבה שלי וגם זה, שבעשרת הפרקים של מחקרי (הוא נדפס בהפסקות בגליונות 16 — 36 של השבועון) נמצאו גם הוכחות היסטוריות נכונות.

כבר העירותי למעלה על הזדמנות גורלית זו, שמאמרי הראשון של מחקרי בא באחד מן הימים הראשונים של הפסחא הרוסית, בזמן שבדרומה של רוסיה פרץ הפוגרום הראשון, בעיר יליסבטגראד, שפתח תקופה של פורענויות בחיי היהדות המזרחית. בשעה זו של השתוללות האנטישמיות במערב גרם מזלי להתחיל את פעולתי הפובליציסטית. ביוני שנת 1881 נכנסתי לחבר העורכים הקבועים של „הראזסוויט״. לפי הצעתו של העורך

י. רוזנפלד, שנסע לחופש הקיץ, מלאתי את מקומו במדור „הכרוניקה של חוץ־לארץ". בקיץ המר ההוא, בזמן שלמערכת היו באות ידיעות מדרום רוסיה על פוגרומים והבהלה בקהלות ישראל, היה עלי לעקוב אחרי התנועה האנטישמית בגרמניה ובאוסטריה, שבכמה מקומות לבשה צורה של פרעות ברחובות (בנישטטין ובערים של פרוסיה המזרחית).

קורא הייתי את השבועונים מברלין „אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס", „יודישע פרעסע", „ארכיב איזראעליט" מפאריס ועוד כתבי־עתים מערביים, מפרש במאמר מיוחד את המאורעות החשובים, ואת השאר הייתי מציין בכרוניקה. בגורלי נפל לכתוב על מעשיהם של יוצרי־האנטישמיות הראשונים, שטקר בגרמניה, שנרר באוסטריה, איסטוצ'י באונגריה. לנו נדמה אז, כי המגפה הסוציאלית הזאת לא תאריך ימים באירופה המערבית, ואני הייתי רואה כחסר־דעה את האיש, שהיה מגבא לי, כי כעבור יובל שנים אכתוב את הזכרונות האלה בברלין, אחוזת התנועה השגעונית של היטלר 1)...

כך נעשיתי בבת אחת לחבר המשתתפים בשני האורגנים של העתונות היהודית ברוסית בתקופת פריחתה. השבועונים „ראזסוויט" ו„רוססקי ייבריי", גם הירחון הגדול „ווסכוד", שנוסד בשנת 1881, היו ראשי המדברים בספרות היהודית של הימים ההם. כאן קנתה שביתה זו האינטליגנציה החדשה, שדברה וכתבה רוסית וחשבה את הלשון העברית לשריד העבר. הרי גם בחיר המשוררים העברים בימים ההם, י. ל. גורדון, שר תפלת־הפטירה ללשון העתיקה בשירו „למי אני עמל?" והוא עצמו עבר אל מחנה העוזרים של ה„ווסכוד". לי, התינוק הספרותי, גם זו הספרות הרוסית־יהודית נראתה רק כשלב לעלות בו למדרגה עליונה יותר, רק כנחל קטן, שעליו להשתפך אל האוקינוס של הספרות הכלל־אנושית. היתה בזה מעין גזירת הגורל, כי הקוסמופליט הצעיר, שנפל לתוך שורת התחיה של הספרות היהודית בלשון הרוסית כאורח נטה ללון, נעשה אחרי כן לאחד ממגיעיה הראשיים. וכעבור ארבעים שנה היה עליו לקרוא עליה דברי הספד במרכז הרוסי שנחרב.

בקיץ ההוא היו עוזרי „ראזסוויט" מתאספים בבית המערכת ברחוב הניקוליובי פעם בשבוע, בערב יציאת הגליון. אחדים היו באים בעניני

---

1) כתוב בשנת 1932.

המערכת, לעבור על ההגהות האחרונות או לכתוב את הרשימות האחרונות, ואחרים היו באים סתם לשם שיחה. זכור לי פרצופו של העורך יעקב בן ליב רוזנפלד, אינטיליגנט טפוסי, דומה למארכס בזקנו שזרקה בו שיבה, יוצא גליציה, למד באוניברסיטה של קיוב, אחרי כן ישב בפטרבורג, ששם השתתף בעתון הליברלי „פטרבורגסקי וידמוסטי" של קורש ובירחון הרדיקלי של בלאגוסיבטלוב „דיילא". מן הפובליציסטיקה הרוסית משכהו לבו אל היהדות, ובסוף שנת 1880 בא במקומו של מיכאל קולישר כעורך „ראזסוויט". הוא היה כותב מאמרים ראשיים ברוח הפרוגרסיבית־דימוקראטית. בסוף שנת 1881 נספח רוזנפלד על תנועת חבת ציון והוליך את ה„ראזסוויט" בדרך זו. אנכי הייתי עובד בהדרכתו רק עד נסיעתו לימי הקיץ, ואחרי כן היה לי עסק עם ממלא מקומו במערכת, מרק בן שמואל ווארשאווסקי, עורך־דין צעיר רב־כשרון, בן למשפחה אריסטוקרטית, שהיה כותב מאמרים מזהירים ב„ראזסוויט", היה ווארשאווסקי מעורר חשק לעבודה בלב כל העוזרים. על המתבולל לפי חנוכו עבר, בהשפעת הפוגרומים, משבר נפשי עמוק, שהשתקף במאמריו בשם „בלי אילוזיות" (בגליונות הקיץ של שנת 1881). זה היה ודוי ראשון של אינטיליגנט בעל תשובה שהכיר את משאות־השוא של ההתבוללות. בהיותי עובד בהדרכתו, התקרבתי אליו ולעתים תכופות הייתי נכנס לביתו, בגונדא 4 של הפרוספקט האיזמאלי, אשר שם היתה מקבלת את האורחים אמו, אשה טרקלינית מבנות גליציה. באופן טרגי עברו ימי חייו של אביר יפה זה וחביב הנשים, משורר נהדר (אמנם את ספר שיריו „ליד הים" פגשה הבקורת בפנים זעומים): הוא לא מצא עמודים חזקים בחיים להשען עליהם ונפטר מן העולם בטרם הגיע לשנת הארבעים. לווארשאווסקי אנו חייבים תודה, כי בחוגנו הספרותי בפטרבורג הופיע לראשונה משוררנו הלאומי פרוג. בבואו לידי התפעלות משירו הראשון של המשורר הצעיר שנשלח ל„ראזסוויט", קרא ווארשאבסקי אותו לבוא מחרסין ששם תפס משרה של לבלר אצל הרב הרשמי, המציא לו „זכות ישיבה" בפטרבורג, ברשמו אותו בתור „משרת ביתו", ובזמן הראשון דאג גם לפרנסתו.

בחוג „הראזסוויט" נפגשתי לראשונה עם שמעון פרוג. זוכר אני יום קיץ בבית המערכת. הראשים, הכפופים על גליונות ההגהות, הורמו וכל העינים פנו אל הבחור הזקוף והצהבהב הקורא בהטעמה ובהתלהבות את

השיר שכתב באותם הימים בשם „למשפט ההיסטוריה", שהתאים למצב רוחנו בעת ההיא:

— — —משדות רוסיה הדלה, הרעבה,
עלו אלינו אנחות זקנים ועוללים,
שדודים, טבוחים בידי פורעים הוללים...
מי זה בלב עם אֵבה הפיח,
מי עורר בנפשו רוח פרא?...
פתרון לשאלה יוקדת, מחרידה, דרשנו,
בכל נפשנו מענה בקשנו.

ברמזו לגלוי־הדעת המפורסם מפי המיניסטר צורר היהודים איגנטיוב, שלמד זכות על הפוגרומים בדרום רוסיה וראה בהם „משפט העם", קרא המשורר בזעם:

למשפט הזה נקרא „משפט עם"...
משפט עם — לאגרוף רשע רוסי,
חניך העריצות התתרית.

מחאה זו בצורת שיר, שנדפסה אז באחת מחוברות „ווסכוד", לא נכנס לקובץ שירי פרוג שיצא אחרי כן.

מיתר המשתתפים באספות־המערכת האלה אזכיר עוד את גריגורי ליפשיץ, שהיה כותב פיליטונים בפסיבדונים גרשון בן גרשון. יליד וואהלין, שעבר את המדורים הקשים של העוני, איש בעל לשון רעה ועינים לועגות ופוזלות, היה ליפשיץ זה פולמסן שאין לו תמורה, כעין „צרבר של המערכת". רשימותיו בסדר „השקפות פנימיות", שתכנן היה בעיקר דברי פולמוס עם העתונים האנטישמיים, היו נקראות כמחאות כמוסות נגד שנאת ישראל מצד הממשלה. מפורסמים בקהל היו ספוריו ההומוריסטיים „ודוי של פושע" (על יסורי יהודים, שאין להם זכות ישיבה בפטרבורג) ו„היהודון הולך". אחרי כן עמד ליפשיץ על משמרת צרבר ב„כרוניקה השבועית של הווסכוד", ולבסוף ירד מעל במת הספרות. בשעה שנפגשתי עמו באודיסה בשנות התשעים, עסק בעסקי בנקים והתיחס בלגלוג אל כל השיטות האידיאולוגיות בתוך היהדות.

מאמרים ראשיים ב„ראזסוויט" היה כותב, מלבד שני העורכים האמורים, ידידי שהזכרתי למעלה שלמה לוריה, מתרגם מקצת שיריו של היינה

לעברית. הוא היה אמן שידו בכל: מלבד מאמרים ראשיים היה כותב קומפילציית מספרים היסטוריים ופילוסופיים. בהתפארו בעטו הפורה, היה לפעמים בשעת פגישותינו מתהלל: „ואנכי חברתי היום מגילה ארוכה בעשרים רובל שכר סופרים". אחרי מעשי־אורח בספרות עבר לוריה זה, שגמר בית ספר לאינג'ינרים, למחנה בעלי־תעשיה, ובסוף ימיו תפס מקום של רב צבורי בעיר קיוב (נפטר בשנת 1908). בנו, עוזר העתון „רוסקי ווידומוסטי", שעבר בזמן מאוחר מן הפובליציסטיקה הליברלית אל הבולשביסטית, ושמו לארץ, מלא תפקיד חשוב בחוגי הממשלה של רוסיה הסוביטית, כחכם־כלכלה ועסקן של התישבות יהודית, ואולם קשרים ישרים עם היהדות לא היו לו מעולם.

במערכת „ראזסוויט" הייתי נפגש בימים הראשונים עם מזכירה מרכוס כהן, הנזכר למעלה, שהכניסני לראשונה לתוך חוג של הסופרים היהודים עמו עוד נפגש תכופות בדרך החיים. — שם היה בקיץ ההוא גם שארי שאול הורביץ, שהשארתיו בשנת 1877 בין שומעי לקח בתלמוד מפי זקנו במסטיסלב, ועתה ראיתיו בפטרבורג בתור מחבר מאמרים במשפט התלמוד בשביל ה„ראזסוויט". הלשון הרוסית של המאמרים האלה היתה גרועה, ואנו היינו מטפלים הרבה בתקונה. אחרי כן מצא את דרכו הנכונה כסופר עברי.

בחוג המערכת של „רוססקי ייבריי" היה ראש המדברים העורך ליב בן יוסף קנטור. אותו הייתי מבקר לעתים קרובות בדירתו, באותו הבית בפרוספקט האיזמאילי, ששם נמצא הדפוס של המו"ל ברמן והמשרד של השבועון. זה ה„תלמיד־חכם" הווילנאי וה„דוקטור" הברליני (הוא למד תורת הרפואה בגרמניה, אך לא עסק בה למעשה מימיו) היה איש־שיחה מלא ענין רב. לעתים קרובות הייתי מתוכח עמו בשאלות העומדות ברומה של היהדות, אף כי היה גדול ממני הרבה בשנים. בעיני, בעיני רדיקל צעיר, לא מצאה חן הפשרנות שב„רוסקי ייבריי". — מזכיר המערכת היה בעת ההיא איש אודיסה אברם בן ייבגיני קויפמן, שהיה כותב בשבועון מאמרים בשאלות המשפט; בשאלות התרבות לא היה בר־סמך, משום שלא ידע את הלשון העברית וספרותה. לאחר זמן מצא את מקומו: עבר לכהונת עוזר בעתון הליברלי בפטרבורג „נובוסטי" (חדשות). ואחרי כן היה עורך של „אודיסקי ניבוסטי" ועוד עתונים רוסיים כלליים.

מלבד ה„כרוניקה של חוץ לארץ", הייתי מדפיס ב„ראזסוויט" מאמרים אחרים. בגליונות הקיץ (30־36) הופיע המחקר שנכתב קודם לכן על אבי

ההשכלה ברוסיה, יצחק בר לוינזון, (ריב"ל) בשם „מנדלסון של היהודים הרוסים", זה היה מאמר מקביל למאמרי המלא כפירה שב„רוססקי ייבריי". בפתיחה — אותה הבקורת החריפה על תורת הרבנות והחסידות, על כל תקופת־הבינים הקודרת „בין משה השני ומשה השלישי", בין הרמב"ם ומנדלסון. בהערכת מחקרו הדתי־פילוסופי של לוינזון („בית יהודה") לא נמנעתי להציג זה מול זה את הבקורת הפחדנית של המתונים והרעיונות הנועזים של הפוזיטיביזם.

הרדיקליזם של צעיר התבלט גם בפובליציסטיקה. בימים ההם עמדה על הפרק השאלה הבוערת, לאן תפנה הגירת היהודים מרוסיה. הפליטים מן הדרום, נגועי הפוגרומים, פרצו אל הגבול הגרמני והאוסטרי על מנת לצאת לאמריקה, וכן צפה ועלתה ההצעה בדבר ההתישבות בא"י. בארצות המערב יצאו גם בהצעה להגר לספרד. אנכי נשאתי דברי בשאלה זו במאמר „שאלת היום" (ראזסוויט" 1881, 35 — 34). את ההצעה הספרדית קל היה לבטל: ארץ של נזירים קתולים, שאינה מפותחה מבחינה כלכלית, שעדיין לא נתבטל בה החוק היסודי על איסור תפלה בצבור לבלתי קתולים, אינה יכולה לשמש מקלט ליהודים. להגירה המונית לא תצליח גם ארץ ישראל עם משטר העריצות של הטורקים והאוכלוסים הערבים הפרימיטיביים, עם היהודים החרדים, המתיחסים באיבה אל בית־הספר החדש ואל כל נסיון של התישבות על הקרקע. נשארה רק דרך אחת: הדימוקרטיה הגדולה של אמריקה הצפונית, שם, במדינות המאוכלסות מעט, אפשר לרכוש שטחי־אדמה רחבים לעבדם וליצור שם רשת שלימה של מושבות אחוזה. כאן סמכתי על הודעת הועד הפריסאי של חברת „כל ישראל חברים", שרק אמריקה מוכשרת להגירה, ועל החלטת ברית הקהלות היהודיות באמריקה, לערוך מגבית לשם קנית קרקעות בשביל המהגרים היהודים. מפליא הדבר, שכולנו אז חשבנו על התישבות חקלאית ולא על הגירה עירונית של תעשיה, זו שיצרה אחרי כן מרכז יהודי כביר בארצות הברית. אידיאל התישבותי זה, כתחבולה להבראת היהודים לא רק מבחינה חמרית אלא גם מבחינה רוחנית, נתגשם בדרומה של רוסיה בפעולת ההסתדרות „עם עולם", שמלאה תפקיד חשוב בתקופה הראשונה של ההגירה בשנות השמונים.

איני יודע, עד כמה גרם מאמרי, אחד הראשונים בשאלת ההגירה, לתוצאה זו; יודע אני רק זה, שאחרי הופעתו נתעורר על עמודי ה„ראזסוויט"

ה„רוסקי ייבריי" ויכוח בשאלות „לאן": לאמריקה או לארץ ישראל? תוך דעתם לראשונה מצדדי ישוב ארץ־ישראל; וכעבור שני חדשים מזמן פרסום מאמרי יצא באותו השבועון „ראזסוויט", אזור כלי־מלחמה כבדים, מ. ל. לילינבלום במאמרו המפורסם „שאלת כלל ישראל וארץ ישראל", שבו הובעה בפעם הראשונה האידיאולוגיה החדשה של חבת ציון. זכורני, איך שמזכיר המערכת מ. כהן, שהיה ממצדדי א"י, הראה לי את כתב־היד ממאמריו של מ. ל. לילינבלום תיכף לקבלתו. ובטרם פתח את כתב־היד פנה אלי בשאלת מרמה: „ובכן מה אתה סובר, מה דעתו של לילינבלום בשאלת ההגירה?" עניתי: קרוב לודאי, שבעד אמריקה. וכאן גלל לפני את כתב־היד ובפנים של מנצח תקע אצבעו בשורות הסיום של המאמר. לא יכול אז להעלות על דעתי, כי מחבר „חטאת נעורים", מורי בהלכות רדיקליזם, מרד ברעיון הפרוגרס האירופאי וישם פניו אל המזרח. אחרי כן ספר לילינבלום בעצמו (בספרו „דרך תשובה"), איזו מהפכה באה באמונותיו ודעותיו בשנה הראשונה לפוגרומים.

בקיץ ההוא נזדמן לי לחזות דעתי עוד בשאלה תרבותית אחת, שעלתה על אופק חיינו וברבות הימים שמשה ענין לויכוחים סוערים. עורך השבועון העברי „המליץ" עלה בדעתו להוציא שבועון גם ב„אידיש" או ב„זרגון", כמו שכינו אז את הלשון המדוברת, בשם „יודישעס פאלקס־בלאט". כאשר נתקבל הפרוספקט של השבועון במערכת „ראזסוויט", הציע לי ווארשאווסקי לחוות דעתי במאמר מיוחד, עד כמה יש צורך באורגן כזה, והוא יעץ לי לדבר פה אל פה עם צדרבוים, כדי לקבל ידיעות מלואים על תכניתו של השבועון. באחד מימי הקיץ צלצלתי ליד דלת דירתו של צדרבוים פרוס־פקט הליטייני. לקראתי יצא איש שיבה וכפוף במקצת, שהזכיר רק מעט מאד במראהו את „הארז" האדיר, אשר בו בחר לפסיבדונים שלו ב„המליץ". מצאתי ענין לבוא בשיחה עם עורך עתון, שעמד במערכה והוכיח את הקנאות של הרבנים והחסידים, שאת מאמריו קראתי בימי נעורי מתוך התלהבות; אולם השיחה עמו הנחילה לי אכזבה. הזקן הפטפטן הרבה לספר לי ארזכות על מעשיו ומפעליו, על ה„קול מבשר" הזרגוני, שהוציא באודיסה בשנות הששים ועל הסכסוכים שהיו לו עם עוזרי עתוניו: עם אברמוביץ (מנדלי), גוטלובר, לילינבלום. נפרדנו זה מזה בשלום, ואנכי לא יכולתי אז לחזות מראש, כי כעבור שתים שלש שנים יצא מוכיח קנאי הדת בתוכחה

רבה נגדי, המוכיח הצעיר, לאחר שהופיעו מאמרי על התקונים בדת. בהשפעת שיחתנו כתבתי מאמר לא גדול בעלום־שם („עתון יהודי עממי", ראזסוויט 35,1881), שבו הוכחתי את הנחיצות לברוא פובליציסטיקה רצינית בשפה המדוברת, שהתיחסו אליה בזלזול „גם הלאומיים וגם הקוסמופוליטים שלנו". העתון החדש חשוב ביחוד מפאת המבוכה של המוני העם אחרי הפוגרומים, בשעה שכל אדם מן ההמון צריך לדעת מה לו לעשות, לאן יהגר, כיצד יבנה מחדש את חיין על יסוד „עבודה פרודוקטיבית בחקלאות ובמלאכה". „העתון היהודי העממי — כתבתי — צריך לקבוע לו תעודה עיקרית לדון על השאלות הציבוריות בדרך רצינית ולא באופן פיליטוני, הומוריסטי, כמו שהיה עד כה". העתון החדש, בדרך כלל, עשה את המוטל עליו. במשך שנות השמונים אסף סביבו שורה של סופרים צעירים, שקנו להם שם אחרי כן, כגון ספקטור, שלום־עליכם, פרוג, אך בתוך העתון עצמו לא חדלו עוד הויכוחים על שווי־זכויות של הז׳רגון עם הלשונות עברית ורוסית. בימים ההם חויתי את דעתי רק בעד הסבלנות לגבי הלשון של העם; לידי הכרה בערכה השלם באתי שנים רבות אחרי כן.

עם כל מכרים ומודעים במספר רב, ראיתי את עצמי בודד. במכתבי התאוננתי על „הבדידות המוסרית והרוחנית". הדבר מתבאר על ידי כך, שנמשכתי לתוך חוג של שאלות יהודיות מיוחדות, בעוד אשר את מוחי ולבי הסעירו שאלות כלליות „עולמיות", ואת האנשים מהחוג ההוא שאלות אלו או כבר לא העסיקו או עדיין לא העסיקו.

אנכי הייתי הצעיר שבחבורה; בן גילי היה רק פרוג, אך הבעיות העולמיות העסיקו אותו מעט מאד. שרוי הייתי בעולם של אנטיתזיס, של שלילת העיקרים המקובלים, אולם בקשתי בלי הרף „עיקרים מדעיים" חדשים, בקשתי אמונה חדשה במקום אמונת הילדות שאבדה לי, בעוד אשר האנשים הסובבים אותי נראו לי אדישים גם לגבי תזיס גם לגבי אנטי־תזיס. הסימן המובהק לקוסמופוליטיזם שלי בעת ההיא היה זה, שראיתי את עצמי רק עובד זמני בספרות היהודית, ובלבי נשאתי תכניות רחבות במקצוע הספרות הפילוסופית־היסטורית הכללית. שעות רבות הייתי יושב בספריה הצבורית ועוסק בקריאת כל כתבי הוגי־הדעות החביבים עלי מן המאה הי״ח, את דידרו וקונדורסה, כדי לכתוב עליהם בהמשך הזמן מונוגרפיות מפורטות.

בשקידה למדתי את הספרות הגרמנית והצרפתית. כל רובל נותר משכר הסופרים שלי הוצאתי לקנית ספרים בבתי מסחר הלועזיים בפטרבורג, ופעמים שהייתי חוסך לתכלית זו מצרכי ההכרחיים. את הקלסיקים הגרמנים הייתי קונה אצל אריקסון ברחוב וזנישנסקי, ואת הצרפתיים אצל מליה ברחוב נבסקי. שעות שלמות הייתי מחטט בחנויות של מוכרי ספרים ישנים בשוק האלכסנדרוני, ששם היו מוכרים בזול ספרים יקרי המציאות. פעם קניתי שם שלשה כרכים קטנים של שירי היינה בהוצאה, שיצאה עוד בחיי המשורר, והלכתי עם השלל הזה למסעדה, כדי לאכול שם סעודת צהרים, אך על מדרגות המסעדה עלה בדעתי למשש בארנקי וראיתי,—שאין שם כסף די שכר סעודה, שלשים וחמש קופיקות; חזרתי הביתה וסעדתי לבי בפרוסת לחם, אך לעומת זה היו לי לקנוח סעודה „בוך דער ליעדער" ו„ראמאנצערא". לאחר שקראתי עוד פעם את כתבי ברנה במקורם הגרמני, עלו בזכרוני ימי התלהבותי למקרא התרגום הרוסי ובידי היה לחקור את הדרך שהביאה אותי מן הפובליציסטיקה הפוליטית הנלהבה של ברנה אל הפובליציסטיקה הפילוסופית השקטה של מיל.

כדי שיהיה לי האושר לקרוא את ספרי רבותי מיל וספנסר במקורם, החלטתי ללמוד את הלשון האנגלית, בימים קבועים היה עולה אל „עליתי" (בקומה החמשית) בפרוספקט הייקטריני אנגלי עב־הכרס, שלא ידע לדבר מלה ברוסית ולימד את הלשון האנגלית אותי ואת שארי שאול הורביץ, בתתו לנו תרגילים לפי ספר־הלמוד מאת נורוק. במשך חודש או חדשיים רכשתי על פי־הדחק את המבטא האנגלי הקשה ואת הדקדוק הקל, ובידי כבר היה להמשיך את למוד הלשון וספרותה בלי עזרת מורה. חובי הראשון היה לבוא לבית־מסחר־ספרים אנגלי של ווטקינס בככר האדמירלטי ולקנות שם את המחקר החביב עלי מאת מיל „על החופש" במקורו האנגלי וקובץ שיריו של הפייטן שילי.

בלמדי לשונות לתעזיות, היתה לי גם הכונה של נסיעה לחוץ־לארץ, שעלתה במחשבתי. בקיץ שנת 1881 הגיתי ברעיון על פאריס וקוליג׳ די פרנס או סורבונה, אך כשהגיעו ימי הסתיו נזכרתי, שצריך אני למלאות חובתי לעבודת הצבא. ואחרי אשר בפטרבורג לא יכולתי להכנס לאוניברסיטה, לא היתה לי זכות הארכה וההנחה בחובת העבודה בצבא. עולם־החיילים היה לי תועבה והרעיון על זה, שיעטפו אותי באדרת אפורה ויאלצוני לעבוד

את הקיסר והמולדת, מלא את לבי התמרמרות. נשארה רק התקוה האחת, כי ועד הבוחנים יפסול אותי מעבודת הצבא בשל קוצר־הראות שלי, כמו שקרה הדבר בשנה שעברה לאחי. ובכן, עזבתי בראשית אוקטובר את עבודתי ב„ראזסוויט" ובחפזון הכינותי עצמי לדרך, לקחתי עמי המון ספרים ונסעתי למסטיסלב.

פרק חמשה עשר.

רוח הרדיקליות בחבורים היסטוריים (1882)

כיצד פטרתי את חובתי בעבודת הצבא. — חורף שנת 82—1881 במכטיסלב. — מאמרי האפקורסי „ועתה מה?" שלא נדפס. — חזירתי לפטרבורג (אפריל 1882). — הפונרום בבאלטה וימי האבלות בפטרוגרד.—ההתפרדות ב„ראזסוויט": סכסוכי עם המערכת; ועידת אציל־העם, „החוקים הזמניים של השלישי למאי ו„לשוני האזופית". — הלקוטים ההיסטוריים: „ישוב היהודים באמריקה" ו„צרות היהודים באוקראינה במאה השבע עשרה". — ממלא מקום העורך מינסקי־ווילנקין ודרכו מן ה„ראזסוויט" אל המנזר הקיובי־פצ'רי; הטרגדיה של משפחת וונגרוב. — קיץ שנת 1882: רעב ואהבה, דכאון, שנעונות של נפש נעורים. — חבורים היסטוריים טנדנציוזיים: „שבתי צבי ותנועת משיחי־השקר", „פראנק וכתתו המתקרבת לנוצרים". — עבודה לא־ספרותית. — תרגומים מקומפרט וברנה.

סתיו עגום חכה לי בעיר מולדתי, בבית־הורי, כמו בבתים אחרים, שהיה שם בן שהגיע לשנתו העשרים ואחת ונתחייב בקריאה־לצבא בסתיו זה, שררה דאגה. ההשתמטות הרגילה של היהודים מחובת הצבא נחשבה בעיני למעשה קלון, אך מבחינה מוסרית אין ללמד חובה על זה, כי מדינה, המקפחת את זכויותיהם האזרחיות של חלק מן האזרחים, אין לה רשות לדרוש מהם, שישתתפו בהגנה צבאית עליה. כשבאתי לועד הבוחנים ואמרו עלי, שמוכשר אני לעבודת הצבא, הודעתי כי סובל אני מקוצר־ראות ובקשתי שיבחנו את כח הראיה שלי. לשם כך היה עלי לנסוע לעיר הפלך מוהליב, אשר שם ישבה הועדה הראשית, הבוחנת את ההכשרות לעבודת הצבא. שני שבועות בליתי בבית החולים העירוני, אשר שם בחנו את כח ראיתי בזכוכיות שונות ובזריקות טיפות של אטרופין לתוך עיני. אולם לשם החלטה אחרונה בשאלה זו היה צורך ב„הוכחה שיש לה משקל", הנהוגה במקרים כאלה, ובה הוכיחו קרובי, ביחוד דודי איש המרץ בר מפרופויסק, את הפקידים השליטים באופן בלתי רשמי,

כי קוצר־הראות שלי אמנם מפריע אותי למלאות את חובתי הקדושה לצבא. אחרי הבחינה פטרו אותי לביתי עם „תעודה לבנה", ז. א. הכירו בי, שפטור אני מעבודת הצבא לכל ימי חיי. בראשית דצמבר שנת 1881 שבתי למסטיסלב מתוך רגש שמחה, כי בן חורין אני. בן חורין אני ובידי לבנות את חיי, כפי שדורש זאת ממני יעודי.

החורף של שנת 82—1881, שבליתי במסטיסלב, עבר עלי בעבודה חביבה, למדתי את ה„סדר של כלכלה פוליטית" מאת מיל עם ההערות של צ'רנישבסקי, ובתמצית־הספר שערכתי בארתי שם כמה מקומות (בידי היה אדם סמיט עם פירושי ריקרדו ו„הקפיטל" של מארכס), המשכתי בחבור ראשי פרקים (קונספקט) מן הספר „שיטת הפילוסופיה הפוזיטיבית" לקונט, חקרתי בספרו של מונטיסקיה „רוח החוקים" ובספר „הברית הסוציאלית" לרוססו, לבסוף חזרתי וקראתי במקור האנגלי את המחקר של מיל „על החופש" מתוך רגש זה, שבו אדם קורא בפעם הראשונה את כתבי הקודש במקורם. ישבתי אז במסטיסלב סמוך לגן העיר בדירה החדשה של משפחתי הנעה־ונדה. בבית הדומה לדיר ארוך, בתוך חצר גדולה המלאה שלג. חדרי הקטן היה לו מבוא מיוחד וחלון נמוך, שנסמך לערמות שלג. אל התא הזה היתה באה אלי זו, שאחרי כן היתה לי לאשה: הגדולה בידידותי, מן האחיות לבית פריידלין. אהבנו זה את זה אחרי שלש שנים של ידידות אמיצה. בחורף ההוא, החרות בזכרוני, לקול יללת סופת שלג, היינו שנינו הוזים חולמים על עתידותינו ועל עבודה משותפת, על הנסיעה לפטרבורג ואחר כך לפאריס, על זה, שדרך הקוצים של חיינו נהפוך לדרך חלקה ומלאה ששון. אילוסיות רבות נגוזו אחרי כן. המציאות הזעומה זמנה לנו הרבה צער בטרם התגשמו החלומות הצנועים ביותר.

הימים היו מעוררי פחד, מבשרי רעה. הריאקציה ברוסיה התגברה. נתבוררו התוצאות של „הועדות הפלכיות" שנבראו בפקודת איגנטיוב, כדי להוכיח את דבר „הנזק שהיהודים מביאים לאוכלוסים העיקריים". מחוגי הממשלה קראו ליהודים בגסות רוח: „גבול המערב פתוח לפניכם". עמדה השאלה הגלויה על הגירת המונים. בהרבה ערים צצו אגודות של „אמריקאים" ושל „חובבי ציון", שהיו מתוכחים זה עם זה על היתרונות של דרך זו או זו ליציאת רוסיה. כפי שכבר אמרתי, הייתי אני תיאורטיקן של התנועה האמריקאית. אחי זאב, שגמר בלבו להגר, החליף מכתבים עם באי כח אגודות

שונות בדרומה של רוסיה, ולבסוף נספח על התנועה של חבת ציון, שחלוציה הראשונים נעשו מהרה חברי האגודה „בילו". אולם כל זה לא זעזע את האנטיתזיס שלי בשאלות הפנימיות של חיי היהודים. מתוך צער ראיתי, איך שה„ראזסוויט" נוטה יותר ויותר ללאומיות ולחבת ציון, ואנכי גמרתי בלבי לצאת נגד „הריאקציה" הפנימית הזאת. בחורף כתבתי ושלחתי לעורך ה„ראזסוויט" מאמר עז בשם „ועתה מה?", שלאשרי לא נדפס. נקודת המוצא של מאמרי היה הפרנציפ שהוציא ברנה נגד ריסר: „מי שרוצה לפעול לטובת היהודים, מחויב למזג את ענינם עם הדרישה לחרות כללית" — אותו הפרינציפ של העלמת הדרישות היהודיות המיוחדות, שנגדו יצאתי בחריפות כעבור רבע מאת שנה, במאמרי: „לקח הימים הנוראים". בשבילי בימי נעורי גם ריסר היה לאומי יותר מדי: אנכי עמדתי לצד הקוסמופוליטיזם המוחלט של ברנה. בוכוחי עם לילנבלום הוכחתי, כי הלאומיות היהודית החדשה או חבת ציון אינה אלא ריאקציה לתנועה האנטישמית, אבל זו האחרונה מצדה הרי היא תוצאה של ריאקציה פוליטית כללית, ובכן שתיהן נידונות למיתה טבעית; עד כמה שהלאומיות היהודית קשורה בדת, היא מפסידה את ערכה בשביל האינטיליגנציה החפשיה בדעות. מאמרי הבנוי מצדו ההגיוני בלי פגם שימש הוכחה לכך, כי לתוך סכימה הגיונית ישרה אפשר להכניס בדוחק כל רעיון שהוא. כאשר קבל את מאמרי, ענה לי רוזנפלד בכעס, כי מאמר כזה יכול להיות תניא דמסייעא לסופרים ממחנה של שונאי ישראל. הרעיונות שהובעו במאמר הזה הורחבו ונתקנו בטרילוגיה הפובליציסטית שלי, שנדפסה ב„ווסכוד" בשנים הבאות, ועל זה יסופר להלן.

חלף החורף, ולבי משכני לפטרבורג. תיכף לאחר הפסח יצאתי לדרך. הדבר היה בערב הראשון לאפריל 1882. מחמת הפשרת שלגים התנהלה העגלה שלנו בעמל בתוך הבוץ מלך ששים וירסטאות עד תחנת מסלת הברזל. בפלגים ההומים הזורמים במדרון, בקול הצריחה הערה של הצפרים שעפו ובאו, נשמע קול האביב, ועצי־הלבנה ביער היו עטופים צחורים ככלות לקראת כלולותיהן. וביום השני קניתי בבית־הנתיבות עתון פטרבורגי, שבו באה הידיעה על הפוגרום הנורא בבאלטה. מצב רוחי הקציר מיד... בבואי לפטרבורג התארחתי במלון יהודי ברחוב סדובי ממול גן יוסיפוב, ששם יכלו יהודים מחוסרי־זכויות לדור זמן־מה בלי הרשמת הפספורט. כאן שמעתי בפעם הראשונה את הנגון העצוב מן המילודרמה „דוקטור אלמסדה", שלהקת

גולפדן הציגה, קודם לכן בפטרבורג: „לך לך ישראל!" נגון זה, הספוג דמעות עם נודד כאילו רחף באויר בחוגי היהודים של עיר הבירה, שזה לא כבר גזרו שם תענית־צבור על הפוגרומים. לאחר ישיבה של ימים אחדים במלון היהודי, עברתי לדור עם שארי עמנואל בבית שעמד בפנת הפרוספקט הווזניסיני ורחוב סדובי. כדי לקבל זכות ישיבה, בקשתי את ווארשאווסקי כעורך דין, כי יספחני אליו בתור „משרת בית" שני יחד עם פרוג.

כשנכנסתי ביום השני לבואי למערכת „ראזסוויט", לא מצאתי שם כמעט איש מן החבורה של העוזרים הקודמים: כמה מהם הלכו מחמת אי־הסכמתם למהלך החדש של חבת־ציון בשבועון, אחרים מפני שלא שלמו שכר סופרים בזמנו (העסק הביא גרעון גדול); חלק מן העוזרים עברו ל„רוסקי ייברי" וחלק — ל„וסכוד", שהמו"ל הוסיף אז לירחונו גם שבועון. עם העורך רוזנפלד נכנסתי באחד מן הימים ההם בשיחה ארוכה. התוכחנו בהתלהבות על הלאומיות וברר נו את חלוקי הדעות שבינינו, ואף על פי כן בקשני להמשיך את השתתפותי ב„ראזסוויט". אולם כבר במאמר הראשון שכתבתי נתגלה סכסוך: דעותינו לא התאימו בענין ועידת אצילי היהודים שהתכנסה אז בפטרבורג, ומאמרי לא נדפס. כדבר הזה קרה גם למאמרי על יחס חברת „כל ישראל חברים" להתישבות באמריקה ובא"י. רק בבקורת על שונאי ישראל השליטים לא היו, כמובן, חלוקי דעות ביני ובין המערכת. רק מעטים ידעו, כי המאמר הראשון על „החוקים הזמניים של 3 במאי" המפורסמים נכתב על ידי (המאמר, כדבר המערכת, היה בלי חתימת שם). זוכר אני את יום האביב בבית המערכת לאחר שנתפרסמו **הגזירות, שקצצו מ־תחום המושב" ליהודים טיריטוריה עצומה מחוץ לערים.** היה צורך ליום המחר להוציא גליון של ה„ראזסוויט", ומאמר ראשי על המאורע הכביר הזה לא היה. ממלא מקום העורך מינסקי־ווילנקין ציצר בי לכתוב תיכף מאמר, שצפו לו משעה לשעה בבית הדפוס. כדי שלא יפריעוני מעבודתי, הוליכו אותי לחדר המטות של העורך, ושם ערכתי במשך שתים שלש שעות את המאמר הראשי (20 במאי לשנת 1882): הקושי העיקרי היה לכתוב קטרוג על הפקודה הרעה של הקיסר בצורה כזו, שהצנזור לא יאסור את המאמר. בשעה שאני קורא היום את מאמרי שנברא לשעה, אני רואה, כי כבר אז סגלתי במדה הגונה את „הלשון האזופית" של עתונינו בימי הצנזורה. השתמשתי בזה, שביום אחד עם „החוקים הזמניים" יצאה

פקודת הממשלה, האוסרת כל „מעשה אלמות בנוגע לנפשם ורכושם של היהודים, העומדים בחסות החוקים הכלליים יחד עם שאר הנתינים של הוד מלכותו", ואנכי שאלתי: כיצד יש לישב הצעה זו עם פקודה, הנוטלת מאת היהודים חלק חשוב מן הזכויות האזרחיות המקוצצות, שהיו להם קודם? וכדי שלא להשאיר שום ספק במשמעותה של שאלה מליצית זו, נגעתי בחלק השני של מאמרי ברדיפות על היהודים מצד השלטונות המקומיים (עליהם מותר היה לקטרג) והוריתי, כי סידור תנועת היציאה היא לפי שעה תפקידם הראשי של עסקני הצבור היהודי (בניגוד להחלטת הועידה של אצילי בני ישראל, שמצאה בסידור ההגירה מעשה בלתי פטריוטי.

כדי להמנע מסכסוכים עם המערכת בשאלות פוליטיות, בחרתי לכתוב מאמרים על נושאים היסטוריים, הקשורים בשאלות־היום המסעירות את הרוחות. כתבתי מאמר מלוקט בשם „מחקר היסטורי על ישוב היהודים באמריקה" („ראזסוויט" 1882, 21־20), שבו הבעתי את התקוה, כי ברבות הימים „נראה שם מושבות גדולות של יהודים, הפורחות בעמל כפיהם של רבבות אנשים, שנחלצו מן הגיטו היהודי ברוסיה ונעשו בני חורין, בנים מתוקנים במדותיהם בעולם החדש". באותו הזמן עלה בדעתי להעביר קו־מקביל בין הפוגרומים באוקראינה בימי חמלניצקי ובין אלה שאירעו בימינו. בשם „צרות היהודים באוקראינה בשנות 1648—1652", ובחתימת ש. מסטיס־לבסקי נדפסו חמשה מאמרים („ראזסוויט" 1882, 40־24), שהקוראים, היודעים מעט מגילות הצרות, יכלו למצוא שם תאור מזעזע של המאורעות, אבל לא ביאור היסטורי נכון לכל אותה התקופה. יותר מדי הייתי משועבד אז להשפעתו של חובב אוקראינה קוסטומרוב מעבר מזה ושל גרץ שלנו מעבר מזה.

בקשר עם המאמר הזה עולה בזכרוני דבר המשורר נ. מ. מינסקי־וילנקין. בקיץ ההוא נסע עורכנו רוזנפלד לקונסטנטינופול לשם ראיון עם הפוליטיקאי האנגלי אוליפנט, שעמד במשא ומתן עם הממשלה הטורקית על התישבות המונים של יהודים בארץ ישראל. במערכת השאיר למלא־מקומו את מינסקי, שהיה כותב לפנים ב„ראזסוויט" פיליטונים חריפים בשם־בדוי נורד־וסט. המשורר הצעיר התגאה מאד בשיריו, שהיו נדפסים בירחונים הרוסים המעולים, ביחוד במחזור השירים בשם הכולל „הלילות הלבנים", שבהם נמצאו לפעמים רמזים פוליטיים, „רעיונות

שהורתם בימים שחורים ולידתם בלילות לבנים", לפי בטויו הנאה של משורר לילות הצפון בפטרבורג. בקיץ ההוא או הבא אחריו הוציא מינסקי קובץ שיריו בספר מיוחד, אך „בימים השחורים" של המיניסטר דמיטרי טולסטוי הוחרם הקובץ הזה ע"י הצנזורה, שמצאה בו נטיה לריבולוציה. פעם אחת בשעת פגישה בספריה הצבורית סח לי מינסקי, איך שהלך אצל טולסטוי לשם שיחה על הספר המוחרם. כאשר הראה לו על שיר אחד, שהצנזורה ראתה בו דברי שבח לרצח הקיסר, בקש המשורר שיוציאו את השיר הזה מתוך הספר ויתירו את השאר, אבל המיניסטר ענה לו: „לא, מי שיושב סמוך לעטרן ריח עטרן נודף ממנו", ז. א. כל הספר מנוגע בריח רע.

בקראו בתור עורך את מאמרי על הטבח באוקראינה במאה השבע עשרה, מצא בו מינסקי תמונה מבהילה הראויה לשמש נושא לטרגדיה: הוא המאורע בטולטשין אשר שם מסרו הפולנים את היהודים לידי הקוזקים, והרב דבר דבר על לב בני עדתו לבלי נקום בעד זה בבוגדים. אחרי כן היה בא אלי לקבל קטעים מספר „יון מצולה" ואחרים, שבהם מתואר המאורע הזה: הוא כתב אז את הפואימה המצוינה שלו „מצור טולטשין". רק זמן רב אחרי כן נודע לי, כי מינסקי כבר עמד בזמן ההוא על סף הכנסיה הנוצרית: מפני טעמים משפחתים (כמדומה, שהוא רצה להכשיר את נשואיו עם אשה רוסית) קבל את הדת הנוצרית; אבל מפני מה היה לו צורך לעשות את המעשה הזה ברוב פאר והדר, כפי שספרו לי, כמעט במנזר הפצ'רי עצמו בעיר קיוב הקדומה — איני מבין עד היום הזה.

המשורר שהלך ממערכת שבועון יהודי אל הכנסיה הפרבוכלבית השאיר במקומה את ההיסטוריון המפורסם של הספרות הרוסית שמעון ונגירום, שבקיץ שנת 1882 ראיתיו כמה פעמים בדירת רוזנפלד ברחוב הניקולייבי (אשתו של רוזנפלד היתה ממשפחת וונגירוב); מינסקי היה אומר לי, כי וונגירוב יש לו „נשמה סלבית אמתית". נשמה זו עוררה את וונגירוב להכניס תחלה לנצרות את ילדיו ואחרי כן להתנצר בעצמו. העמודים העגומים בזכרונותיה של אמו פאולינה וונגירוב („זכרונות סבתא") יכולים לתת תאור נכון על הטרגדיה המשפחתית, שבאה בעקב התנצרות זו.

לאחר שחזר רוזנפלד מקונסטנטינופול כבר נתברר המצב של „הראזסוודט", שאין לו תקוה. בקופת המערכת לא היתה פרוטה, לעוזרים לא שלמו שכר סופרים זה זמן רב, השבועון נמצא במצב של גסיסה, ובראשית

שנת 1883 נפסק קיומו. אנכי הייתי אחד מנגועי המשבר הזה. בקיץ שנת 1882 נכנסתי אצל עורכו של „ווסכוד" אדולף לנדוי מתוך תקוה לקבל עבודה. לנדוי הציע לפני לכתוב מאמרים במדור „כרוניקה של חוץ־לארץ" בשבועון של ה„ווסכוד", עד אשר ישוב העורך הקבוע של המדור הזה הסופר הרוסי ע. ק. וואטסון. בגורלי נפל לתת דין־וחשבון על ענין טיסה־אסלר באונגריה, שהתחיל בימים ההם להרעיש את הלבבות באירופה. והנה שב וואטסון ואני נשארתי שוב מחוסר עבודה. התפרנסתי בדוחק מעבודת תרגומים מצרפתית, שהיה מעניק לי הצנזור הליברלי־למחצה של „הראזסוויט" זאבילין הידוע (מי שהיה עורך העתון „וילנסקי וויסטניק"). אך שכר־הסופרים העלוב לא הספיק גם לחיי צמצום, וראיתי עוני בשבט עברתו.

ביוני שנת 1882 באה לפטרבורג זו היעודה להיות אשתי, שעמה יחד בנינו בחורף שעבר מגדלים מרחפים באויר. היא באה כמעט בלי אמצעים, מפני שעזבה את בית הוריה בלי הסכמת האם. היה צריך לסדר לה „זכות ישיבה" בעיר הבירה, בדרך ספוח מדומה לבית־מלאכה של תופרות לבנים, ואחרי כן לדאוג לפרנסת שנינו. בשבתנו בבית אחד בפנת ווזנינסקי וסדובי בדירות שונות, חלקנו ביניהם הכל, אך הכנסותי לא הספיקו אפילו להתפרנס בצמצום. באותו הזמן שבשבועון „ראזסוויט" ההולך ונחרב נדפסו מאמרי על „צרות היהודים באוקראינה" בעבר, הגיעו הצרות של מחבר המאמרים לידי קיצוניות. היו בעין שני מניעי החיים לפי שילר: הרעב (במובן המחסור) והאהבה, אך קשה לי להגיד, כי זוגם היה יפה אף נעים. בנשמתי נערך קרב בין הצורך באושר פרטי והנדר של הנזיר — להקדיש עצמי לעבודת רעיון מסוים. חושש הייתי, כי על „הטרגדיה של שכל לפויסט" תתוסף „הטרגדיה של רגש לגרטכן" כפי שכתבתי בימים ההם). מראש הוכחתי את עצמי בדברי היינה:

So im holden Hindernissen wind ich mich mit Lust und Leid,

Während Andre kämpfen müssen in dem grossen Kampf der Zeit

„ומלחמת הזמן" היתה „באמת" גדולה. באו שנויים בחיים גם של הרוסים גם של היהודים. בפוליטיקה הרוסית הפנימית נתחזק המהלך הריאקציוני של המיניסטר טולסטוי, שהמיר את הפוגרומים ברחובות בנגישות חוקיות, ויציאת היהודים ממצרים שברוסיה לבשה צורה של מנוסה. מגפת הפזור פגעה גם במשפחתי. אחי זאב, בן לויתי בנדודי הקודמים, גמר בלבו לעזוב את רוסיה ולעלות לא"י יחד עם הפלוגות הראשונות של „הבילויים". בהיותו אידיאליסט קיצוני ובעל־דמיון, נפרד במכתביו אלי מעם המולדת הרוסית „לעולם" והכין את עצמו להיות אכר במולדת העם הישראלי. ואנכי טולטלתי בבקשת דרך בין הבעיות האנושיות הכלליות והיהודיות, בין החיים „למען האידיאה", כפי המבטא המוסכם, והטרדות הקשות של חיי יום יום. מומנטים כאלה של בקשת דרך החיים, חבלי לידה של הגדרה עצמית ברוח האדם, הם המסוכנים ביותר בימי הנעורים: סימן מובהק להם היא עצבות ונטיה ליאוש, וברשימותי מן הימים ההם אני מוצא סימנים של מצב־רוח כזה. יותר מכל גרם לי צער דבר זה, שלא יכולתי להתמכר כולי לעבודתי החביבה בחקר ההיס־טוריה של הפילוסופיה במאה השמונה עשרה, בקשר עם שיטת הפוזיטיביזם שלי, ועלי היה ללכת בקו ההתנגדות המועטה ביותר ולעבוד בעולם „הצר" של השאלות היהודיות.

אולם גם פה צפו ועלו נושאים, שעל פי תכנם העיוני לקחו את לבי וסללו לפני את הדרך בשדה ההיסטוריוגרפיה היהודית. לקחו את לבי קורות „משיח השקר" שבתי צבי והחלטתי לכתוב עליו מחקר ולפרסמו בחוברות הירחון „ווסכוד". אחרי חקירת המקורות במשך שני חדשים כתבתי בספטמבר שנת 1882 מאמר גדול בשם „שבתי צבי ותנועת משיחי השקר במאה השבע־עשרה". המאמר נכתב על יסוד מקורות שונים, אך הארת הענין היתה שאולה אצל גרץ והבא אחריו דוד כהנא; משלי היה רק הצבע הרדיקלי בהארה שלילית זו. לא נמנעתי להציג זה מול זה את שבתי צבי ואת בן דורו שפינוזה, זה האידיאל של „אישיות חושבת בדרך הבקורת", ולהוכיח את היהדות של הזמן ההוא על אשר הלכה אחרי המקובל, שהוליך אותה „לעולם של בערות וחושך", והטילה חרם על הפילוסוף,

שפלס דרך אל „השחר של החיים החדשים". אחרי אשר לא חפצתי לחתום את שמי על הלקוטים האלה, התלפתיו בפסיבדונים „מסטיסלבסקי", אך עורך ה„וסכוד" לנדוי דבר על לבי לחתום את שמי האמתי. קודם לכן מסר את הכ"י לעיון למשורר י. ל. גורדון, שהיה מנהל אז את מדור הבקורת ב„ווסכוד" בפסיבדונים „מבקר". כאשר באתי אל גורדון כעבור זמן מה לשמוע את דעתו, קדם את פני בקריאה: „אנכי תארתי לי אותך כגדול בשנים הרבה יותר. על פי סגנון מאמרך קשה לשער, כי נכתב בידי עול ימים". הוא חוה דעתו בחיוב על חיבורי והעיר לי רק הערות קטנות אחדות. בשעת השיחה על הספרות העברית קרא לפני את שירו „אחותי רוחמה", שכתב באותם הימים ושמצאתי בו חיזוק לדעתי בשאלת ההגירה לאמריקה: המשורר קורא את אחותו המעונה בידי הפורעים הרוסים ללכת לארץ „במקום אור החופש יזרח על כל בשר".

מאמרי נדפס בחוברות הכפולות של „הווסכוד", שיצאו באחור זמן בחורף של שנת 1882. שכר־הסופרים, שהיה מגיע לי בעדו (35 רובל לגליון של דפוס), צריך היה להקל במקצת את מחסורי, אך עד אשר שלם את שכרי העורך הקמצן היה עלי עוד להתענות. באותו זמן־הבינים הוכרחתי לעשות עוד עבודה לא־נעימה, בלתי ספרותית כלל. הצנזור זאביילין שלח אלי איזה מו"ל רוסי, שהציע לי לחבר מחברת בעלום־שם על תפקידי מלכותו של אלכסנדר השלישי לזמן הכתרתו, בשנה הבאה. בתחלה אמרתי לדחות את ההצעה, אך אחרי כן מצאתי מוצא מן המצב הקשה הזה: הללתי ורוממתי את התקונים של אלכסנדר השני והוכחתי, כי המלכות החדשה צריכה להיות המשך של הקודמת לה, ועל כן יש לצפות למעשה חסד במניפסט של הכתרה. זו היתה תחבולה רגילה בעתונים המשועבדים לצנזורה: בצורה של תקוות ומשאלות למתוח בקורת על הפוליטיקה של הממשלה במציאות. מה היה בסופו של החבור האנונימי הזה איני יודע, אבל חמשים הרובלים שקבלתי בשכר עבודתי הועילו לי לתקן את הקרעים של תקציבי. בימים ההם גרתי עם משפחה גרמנית, בגונדה האחת עשרה של הגדוד האיזמאילי, בחדר גדול עם מעקה, ובחדר השני הקטן דרה ארוסתי. היא נכנסה לקורסים של מילדות, כדי לרכוש זכות ישיבה בעיר הבירה, ואנכי נרשמתי לשם אותה מטרה עצמה בתור משרת־בית אצל העורך־דין וארשאווסקי, שדר בקירוב מקום. אילו עקבה אחרי המשטרה, כי אז היתה רואה, שבמקום הליכה „לשרת" אני פוסע

בכל יום על פני הפרוספקט האיזמאילי והרחוב הסדובי בדרך אל הספריה הצבורית, ששם הייתי קורא ורושם רשימות בשביל חבורי.

דלותה של ספרותנו המדעית היתה רבה כל כך, עד כי גם מאמרי הקלוש על שבתי צבי משך אליו את תשומת־הלב (תרגומו הפולני נדפס בשבועון הווארשאי „איזראליטה"). הדבר היה עודד אותי להמשיך את מחקרי על הקבלה היהודית. באתי לחקור את המקורות לתולדות פראנק ותנועתו. בתנועה זו משך את לבי, כמובן, לא היסוד המיסטי שבה, אלא „ההתנגדות לתלמוד". המרד נגד המסורת. גמרתי בלבי לטפל בנושא זה ביתר עיון מקורי מאשר בחבורי הקודם, ובכל זאת מורה הדרך לי נשאר גרץ במונוגרפיה המיוחדה שלו על פראנק. אנכי חקרתי רק חלק גדול מן המקורות הראשונים ולקטתי מהם דברי מלואים, ביחוד הבאתי פרטים מן התעודות הגנוזות בוואטיקאן על הפראנקים, נדפסו ב„מוניומנטים" של טיינר. בסוף שנת 1882 הספקתי לכתוב רק מאמר פתיחה למונוגרפיה שלי: על התנועות של המשיחים־המקובלים בפרק הזמן שבין שבתי צבי ופראנק. שאר הפרקים נכתבו בשנת 1883.

יחד עם זה עסקתי בתרגומים בשביל ה„ווסכוד". קריאתי בספיריו האידיאליים של קומפרט מחיי הגיטו בביהם עוררה בקרבי את הרעיון לתרגם את ספרו „הגדות השכונה היהודית". אחת מן ההגדות האלה שמשה לידידי פרוג נושא בשביל הפואימה שלו „בת השמש". תרגמתי גם את מאמרו הגדול של ברנה „היהודי הנצחי", שלא נכנס לתרגום הרוסי של כתביו, מעשי ידי פטר ווינברג, שקראתי בימי עלומי. על תרגומי עבר כעת ווינברג, שהיה עוזר קבוע ב„ווסכוד". בעונג מיוחד תרגמתי את דברי הפולמוס העוקצים של ברנה נגד שונאי ישראל שבימיו. בהקדמתי הצגתי את הדברים החדים והנלהבים של ברנה לעומת אלה „השירים הסנטימנטליים, שנתן היינה מתנה לעם ישראל". מה הרחיקה ללכת מן ההערכה הזאת הערכתי ההיסטורית מקץ זמן רב על אודות שנוי גבורי התקופה של ההתבוללות, „העומדים מחוץ למחנה".

פרק ששה עשר

השתתפות קבועה ב„ווסכוד" (1882–1883)

תקופת „הווסכוד". — אדולף ייפימוביץ לנדוי ותפקידו בעתונות הרוסית־יהודית. — הירחון והשבועון, שהוצאו בלי צנזורה מוקדמת. — רוח אופוזיציה ורדיקליות. — המו"ל והעורך; מנהגי־תקיפות של לנדוי. — אני מנהל את המחלקה בקורת ספרותית ב„ווסכוד"; קריטיקום. — היחסים את הרכבי וברשדסקי. — ביעור חמץ יהספרות העברית החדשה. — פגישות עם בהרב, מחבר „כתבי יהודי" ו„כתב־יד של יהודי". — פגישות עם נ. ס. ליסקוב, שיחותינו ורשימת־הבקורת על הספר „ישראל החדש", בצרוף „תקונים" משלי. — „הקנאות הרעיונית" שלי והכסמטר יוני של המשורר האנגלי שילי.

מן המחצית השניה לשנת 1882 נדפסו בחוברות הירחון „ווסכוד" מאמרי ההיסטוריים, ומתחלת שנת 1883 גם מאמרים בבקורת הספרות החדשה. מן העת ההיא, במשך שנים רבות, היתה מופיעה רק לעתים רחוקות חוברת של הירחון הזה בלי חבור משלי. רבע מאת־שנה של עבודתי הספרותית קשור בקובץ מרכזי זה של הספרות הרוסית־יהודית, שעליו חונך דור שלם של אינטליגנציה. הייתי שם עומד ברשות עצמי בדעותי ולא יכלתי להיות אחראי לשיטתו הפוליטית הכללית של כתב־העת, שהובלטה בעיקר ב„כרוניקה השבועית של הווסכוד", שבה לא השתתפתי כמעט. עוד יבוא לידי לא אחת לדבר על תפקידו של ה„ווסכוד" בצבוריות ובספרות שלנו, אך כאן, בראשית התקופה הקשורה בו, אני מוצא לנחוץ לספר על רשמי הראשונים בחוג הספרותי החדש.

בעצם אין לדבר על חוג מיוחד של סופרים מסביב ל„ווסכוד", משום שכאן נעדר הרוח הקיבוצי מתוך חילוף דעות, כמו שהיה קודם ב„ראזסוויט". המו"ל לנדוי היה כמעט בודד במערכת שלו. הוא היה כורך בפעולתו ביחד את העורך ואת המו"ל ואת המדפיס. לפי סדר הזמנים: המדפיס הוליד את המו"ל,

והמו"ל את העורך. בהיותו יליד העיר ראסיין שבליטה, בקרבת הגבול הגרמני, ששם צצו בזמן מוקדם ציצי ההשכלה הברלינית, קבל אדולף ייפימוביץ לנדוי את השכלתו בבית המדרש לרבנים אשר בווילנה, אך מאחר שלא רצה להיות לא רב ולא מורה, לא גמר שם את חוק למודיו ונסע לפטרבורג. פה עבד זמן מה בעתונים הרוסיים הליברליים, רכש לו בית־דפוס והתחיל מוציא קובצים שנתיים בשם „הספריה היהודית", שבשנות השבעים הצליחו מאד, מפני שמלאו את הריקניות שבין תקופת־אודיסה ותקופת־פטרבורג בעתונות הרוסית־יהודית. בשנת 1881 הפך לנדוי את המאספים שהנתיים האלה לירחון בשם „ווסכוד" (השחר), וכעבור שנה צרף אליו שבועון בשם „כרוניקה של הווסכוד". בהיות לו קשרים בחוגים הגבוהים של הממשלה, הגיע לנדוי לזכות יתרה, שלא כל אדם זוכה לה: ניתן לו הרשיון להוציא את ה„ווסכוד" בלי צנזורה מוקדמת. בו בזמן שהצנזור, בקראו מאמר בכ"י או בגליונות ההגהה, מחק בדיו אדומה כל דבור שיש בו מריח חרות, יכול היה רק לעתים רחוקות לגזור, שיחרימו את גליון העתון שכבר נדפס. לנדוי השתמש הרבה בזכות יתרה זו ולעתים קרובות היה מדפיס בעתוניו מאמרים עזים למדי נגד הממשלה. לא פעם היו מזמינים אותו לשם חקירה ונזיפה לפני ההנהלה הראשית של עניני העתונות, ומזמן לזמן היה המיניסטר לעניני הפנים נותן התראה לעתון ממרה זה. פעם אחת, לאחר התראה שלישית, נפסק הירחון, בפקודת המיניסטר, לששה חדשים (1891). אך המו"ל התגאה בענשים אלו כתעודה על אמיצתו הפוליטית. עוד מדה אחת היתה בפעולתו של לנדוי כעורך; מאמרי עוזריו, שידעו לכתוב כהלכה, לא נערכו על ידו ונתן להם להביע דעותיהם הקיצוניות כאות נפשם. בשל כך היה בידי, בשנות האנטיתזיס של נעורי, לתת חופש גמור לאידיולוגיי המורדת שלי. אז הייתי שמח על הדבר, אך זמן רב אחרי כן הבנתי, כי בפסיעותי הראשונות הייתי זקוק לעורך, שיכול היה למנוע אותי מנוסחאות עזות יותר מדי. בכלל לא יכלו הסופרים המתחילים למצוא בלנדוי מורה דרך: הוא עצמו לא היה בר־סמכא בשאלות המדע והאמנות, וידע רק פרק בשאלות הפוליטיקה הרוסית־יהודית, שעליהן היה כותב מאמרים ראשיים ב„כרוניקה השבועית של הווסכוד". בהיותו נוטה אחרי ההתבוללות המעשית של המערב, לא חדר כראוי לתוך האידיאולוגיה שלה, ובכלל, דוגמת נפוליון, לא הגה חבה ל„אידיאולוגים". מאמרים מאת עוזרים ארעיים היה מוסר לעיון לעוזרים

הקבועים, לאיש ואיש לפי סמכותו: ספרות ופה ושירים לפטר ווינברג ולפרוג, מאמרים מדעיים לד"ר הרכבי, לי"ל גורדון ואחרי כן לי.

בנפש לנדוי גבר הסוחר על העורך. איש בעל סבלנות לדעות של אחרים, ובכלל אדם שקט ומיושב, היה מתרגש מאד בכל דבר הנוגע לצד החמרי של עתונו. ביחסיו אל העוזרים עמד אצלו האינטרס של המו"ל במקום הראשון. הוא עשה כל התחבולות לקצץ בשכר סופרים. הוא קבע לו מנהג מיוחד במינו: שלא לשלם שכר סופרים בעד מאמר ראשון של סופר מתחיל מתוך הנחה, שהמחבר יהיה מאושר בפרסום שמו בלבד בדפוס. ביחס אלי לא נהג לנדוי מנהג זה, אחרי אשר עברתי אליו מעתונים אחרים. משלם היה שכר סופרים לפי הגליון בשעור של 35—40 רובל, אך היה מוציא מידו את הכסף הבקושי. היה צריך להזכיר לו בכל פעם על תשלום שכר הסופרים, מה שהעיק עלי מאד. יש אשר אתה בא אליו לאחר צאת החוברת ויושב דומם ומחכה לתשלום, לנדוי אף הוא מחשה, סוף סוף אתה מבקש ממנו כסף והוא עונה, כי ברגע זה אין בידו ומציע לבוא בפעם אחרת. כדי להמנע מבקורים מטריחים אלה, הייתי מקדים וכותב אליו, כי אבוא ביום פלוני לקבל שכר סופרים, ומבקש להכין כסף; פעמים שזה היה מועיל, אך לפעמים הייתי שומע מענה גס: כלום יש לי בנק, שאכין לך כסף? מניח אני, שמו"ל ה„ווסכוד" היו לו קושיים כספיים, אף כי פרנסתו לא היתה תלויה בעתון, מפני שהרויח מעסק בית הדפוס הגדול שלו; אך אופן התנהגותו עם העוזרים, ואפילו עם הקבועים, היה מעליב והרחיק ממנו כמה אנשים (ליוואנדה ופרוג ז"ל לא יכלו נשוא אותו). אחרי כן, בזמן שהייתי יושב מחוץ לפטרבורג, היו החשבונו תהכספיים האלה ממררים את חיי ולעתים קרובות קלקלו את היחסים ביניהו. זמן רב לא היה עונה על מכתבי ולא שם לב לשאלותי בעניני ספרות וחקירותי בענייני המערכת. אולם בעסקי ממונות היה נכנס עמי בפולמוס חם. ואם כך היה נוהג עם עוזר ראשי, שבלעדיו, כפי שהודה בעצמו, לא היה יכול להוציא את חוברות הירחון, נקל איפוא לתאר, מה היה מנהגו עם שאר העוזרים. לעתים קרובות נזדמן לי להגן על חברים מקופחים על ידו.

מיאנואר שנת 1883 קבלתי על עצמי את הנהלת המדור לבקורת ספרותית ב„ווסכוד". קודם לכן, בשם „מגלת הספרות", היה מדור זה נערך בידי המשורר י. ל. גורדון, שהיה חותם בפסיבדונים: מבקר. כאשר עבר

לשבועון „המליץ", כמשנה־עורך לצדרבוים, ועזב את עבודתו ב„ווסכוד", הציע לנדוי לפני לנהל את מדור הבקורת; גורדון עצמו עודד אותי לכך. מאותו זמן ואילך היו בחוברות הירחון מופיעים כסדרם מאמרי בקרת שלי, בתחלה בר"ת ש. ד. ואחרי־כן בפסיבדונים קריטיקום. לאחר זמן הייתי נותן במדור „מגלת הספרות" מאמרי בקורת גדולים או סקירות כלליות על הספרות החדשה, ולריצנזיות קטנות יחדתי מדור שני בשם „ביבליוגרפיה". בהיותי נאמן למסורת „הבקורת" הרוסית, שחדרה ונכנסה לכל מקצועות הפילוסופיה והפובליצ'יסטיקה, יכולתי במאמרי להרחיב את הדבור בדעותי הרדיקליות והייתי מביע מחשבות יותר לרגלי הספרים מאשר על הספרים עצמם. כך קדמתי בברכה את הקריאות לתקונים בדת בספריו של רדקינזון, אף כי דרכיו של הסופר המוזר הזה, שהיה הפכפך בדעותיו, נתנו מקום לחשוד בו. במאמר בקורת על התרגום הרוסי לכרך החמישי של „דברי ימי היהודים" לגרץ עם ההערות הרבות מאת א. הרכבי עמדתי להגן על הבקורת התלמודית המתונה של ההיסטוריון מפני ההשגות האורתודוכסיות של הפרשן המלומד, וכמובן הגעתי לידי מסקנות יותר קיצוניות בבקורת זו. בתוך השאר העירותי במאמרי זה בפעם הראשונה על הרעיון, שהרחבתי אותו אחרי כן, בדבר הקשר שיש בין התפתחות תורת המשפטים בתלמוד והאבטונומיה הרחבה של היהודים בבבל. אמנם ספרתי בשבחם של התקונים והמלואים מאת הרכבי (ביחוד בפרק על הקראים, שגרץ נתן אמון בתעודות המפוקפקות של פירקוביץ ופינסקר), אבל דחיתי את תביעתו של עורך התרגום הרוסי להיות המתקן הכללי לשיטה היסטורית של גרץ, וכך הטעמתי את ההבדל בין כותב היסטוריה לבקי בהיסטוריה: בעבודת הבנין הגדול של ההיסטוגרפיה, מטבע הדבר הוא, שיעופו מן העצים המחוטבים הרבה שבבים ויעלמו הרבה קיסמים; חלק גדול מאותם הקיסמים נאספו ונשמרו בהערותיו של הרכבי, פראזה זו שאינה צודקת במקצת, העליבה את הרכבי, שבלי זה היה כועס עלי בשל אפיקורסותי, ואחרי הדברים האלה הגה אלי איבה.

מן הצד השני הערכתי ערך רב את חבורו של הפרופיסור הרוסי ברשדסקי „היהודים הליטאים" ואת קובצו הגדול של תעודות מארכיון („ארכיון רוסי־יהודי"). זכורני איך שבראשית שנת 1883 ישבתי בדירתו של ברשדסקי באי הוואסילי ושמעתי את הוכחותיו הנלבבות לשיטתו המדעית בחקר תולדות היהודים בפולין וליטא. כעבור זמן מועט, באחד מימי האביב, נאספה

כל המשפחה הספרותית שלנו באולם הגדול של האוניברסיטה הפטרבורגית, ששם הגן ברשדסקי בקהל על התזיסים של המונוגרפיה שלו „היהודים הליטאים", שהציע לפני הפקולטה היורידית בצורת דיסרטציה לקבל את התואר מגיסטר. החולקים הרשמיים היו הפרופיסורים גרדובסקי ואנדריאובסקי, הבלתי־רשמי — הרכבי. כלנו שמחנו על הצלחתו של ברשדסקי, מלומד רוסי, שאסף במשך שנים אחדות בארכיונים תעודות לדברי ימי היהודים ובחר בנושא יהודי לשם הדיסרטציה שלו.

מלבד חבורים מדעיים, היה עלי לבקר חבורים לא מדעיים ולעתים גם לא ספרותיים, מעשי ידי „חובבים", שהיו כותבים בשפת עבר ברוח המליצה הריקה. כאן הצבתי לי למטרה לנקות את אורוות אבגיאוס של ספרות הדיוטית זו, לעקור מן השורש את הגרפומניה ולהורות את הסופרים דרכי כתיבה אירופאית. עוד במאמרי הראשון „סקירה על הספרות העברית" (שנת 1883, ספר 9) קדמתי בברכה את המחברת „תהו ובהו", שיצאה אז מאת דוד פרישמן, ששאף גם הוא לאותה המטרה: להכניס דרכי כתיבה אירופאית לספרותנו.

מן הפגישות הספרותיות שלי בימים ההם נשארו בזכרוני הפגישות עם הסופר היהודי בהרב והסופר הרוסי לייסקוב. כאשר אמר לי לנדוי פעם אחת, כי גריגורי איסקוביץ בהרב קרא את מאמרי על שבתי צבי ומזמין אותי לשיחה, שמחתי מאד על הדבר. הן „כתבי יהודי", שקראתי באביב עלומי, בזמן שנדפסו עוד מירחון רוסי חשוב. היו בין הספרים הראשונים שעוררו אותי למרידה נגד המשטר הישן ביהדות. באחד מימי דצמבר שנת 1882, בשעת הבוקר, עליתי במדרגות הרחבות של בית הבנק לדיסקונטו בפרוספקט נבסקי, אשר שם תפס בהרב איזו משרה מפני הכבוד בחסדו של ידידו אברהם זק, מנהל הבנק הזה. בחדר מרוחק בקומה העליונה יצא לקראתי איש רם־הקומה, מגולח, בעל שערות שחורות על ראשו, שלא התאימו לפניו שהזקינו ולאצבעותיו הרועדות (אחרי כן אמרו לי, כי היה אז למעלה מבן שבעים והיה מצבע שערות ראשו, כדי להתראות צעיר בעיני אשתו הצעירה, גברת רוסית); מתוך השיחה נתבררה תכלית הזמנה מצד בהרב. הוא רצה להתיעץ עמי, כעם מחבר המאמר על שבתי צבי, כיצד להשתמש באפיזודה אחת מחיי משיח השקר בשביל הספור ההיסטורי „כתב־יד יהודי", שאת חלקו הראשון כבר הדפיס. בחלק הראשון תאר בהרב את ראשית המרד האוקראיני של

שנת 1648 (שנת ת"ח), ובחלק השני, שהכין לדפוס, אמר להעלות על הבמה את אשתו של שבתי צבי, שבילדותה נחטפה על ידי הקוזקים המתקוממים. הוא התיעץ עמי בדבר הקשר ההיסטורי שבין שתי התנועות האלה. אמרתי לו, שקשר כזה קיים בלי ספק, כי הטבח של שנת ת"ח ושלאחריה באו כעין „חבלי משיח", שקדמו לפי מסורת העם לביאת המשיח בשנת 1666. הוא שמח מאד על שהסכמתי לתכניתו, אך לא עלה בידו לכתוב את החלק השני. לפני פרידתנו נתן לי לזכרון את שני ספריו עם כתובת בעצם ידו. להלן עוד אספר על שאר הפגישות עמו.

ידידות מוזרה נקבעה ביני ובין הסופר הרוסי הידוע ניקולי סימיונוביץ לייסקוב. זו התחילה בקיץ שנת 1882, בזמן שהצנזור זאביילין מסר לי איזו שליחות ללייסקוב בענין עבודה תרגומית. שום דבר לא משך את לבי אל הסופר הזה, שפתח את פעולתו הספרותית ברומן־פלסתר (חתום בפסיבדונים) נגד הרדיקלים הרוסים של שנות ה־60 (זהו הרומן „אין מקום" מאת סטבניצקי, שפיסרב חרף וגדף אותו) וסיים בתמונות מצוינות מחיי הכמרים הרוסיים. היחס של זלזול ביהדות בלט בכמה מספוריו. השתתפותו בעתון הריאקציוני „נוביה וורמיה" אף היא לא עוררה אמון אליו. ובכל זאת, בשיחותינו העיר לייסקוב את לבי להבין, כי בענין חופש הדעות אין הוא נופל מן הליברלים הרשמיים וכי הוא קרוב מאד להשקפותיו של רינן על הנצרות. זוכר אני את בקורי בדירתו הבודדה, בקומה החמישית של בית יפה ברחוב של אצילים סרגייובסקה, סמוך לגן הטברי. הוא ישב בדד בחברת כלבי־בית קטנים, שקדמו את באי ביתו בנביחה עזה והתלבטו בין הרגלים בחדר־כתיבה לא גדול, שבו היו פרושים שטיחים ועמדו בצפיפות רהיטים רכים, כמו בחדר־קשוט של אשה. על גבי הקירות היו תלויות הרבה תמונות, רובן יצירות של צירי־איקונין. משהו מקלסתר כומר היה בפניו של בעל־הבית, איש בא בימים, מסורבל, בעל עינים ערמומיות של אכר אוקראיני, ותנועות חוצפניות במקצת. עם כל אפיקורסות שלו היה לייסקוב מדבר מתוך חבה מיוחדת על פולחן האיקונין ועל קלסתר־פני הקדושים, שתמונותיהם היו תלויות על הקירות בביתו. הוא ספר לי על המומר בראפמן, מחבר „ספר הקהל", שהוא היה פטרון לו, וכשאמרתי שהמומר הזה אינו מדבר בלב תמים, השיב לייסקוב בהתלהבות: „לא, בראפמן היה נוצרי מאמין; פעם אחת ישב כאן בביתי, הביט על תמונה זו של הצלוב ועיניו זלגו דמעות. קשה היה לעמוד על טיב

דעותיו הפוליטיות של לייסקוב. פעם אחת, כשאמרתי לו בנוגע למעשי טירור נגד עריצים בדבריו של מיל: „מי שמעמיד עצמו למעלה מן החוק, מעמיד עצמו מחוץ לחוק" — הביט אלי בעינים בוחנות ואמר: כן, אבל אם כך, צדקה גם שרלוטה קורדה, שהרגה את מאראט. הוכרחתי להסכים. בין השאר הרבינו לדבר על רינן, שספרו האסור „חיי ישו" במקורו הצרפתי נזדמן לי אז לקנות בסתר. לייסקוב השאיל לי את הכרך השני מספר „תולדות הנצרות", על השליחים הראשונים, ואני קראתי בו בשקידה.

באחד מבקורי, בחורף שנת 1882, הראה לי לייסקוב את הספר החדש שלה מורה האודיסאי בן־ציון (פרילוקר): „יהודים־מתקנים, ישראל החדש והאחוה הביבלית הרחבנית", שבו הוצעה תכנית העבודה של כתה רציו־נליסטית מיוחדה, הדוחה את התלמוד והקבלה, המסוגלת להתמזג עם העם ולפיכך יכולה היא לתבוע שווי־זכויות אזרחיות. הספר מצא חן רב בעיני הרוסי, ולפיכך יצה כוחה לתבוע שווי־זכויותאזרחיות. הספר מצא חן רב בעיני הספר החדש מאמר־בקורת בשביל הירחון הרוסי הגדול „היסטוריצ'סקי ווייסטניק" (המודיע ההיסטורי), שהוא היה אחד מעוזריו. קראתי את ספרו של פרילוקר וכתבתי רשימת־בקורת, שבה הבעתי את דעתי בחיוב לעצם הרעיון של תקונים בדת, אך יחסי היה שלילי למעשיהם של המתקנים האודיסאים, השואפים לפירוד במחנה ישראל על מנת להשיג זכויות יתרות בשביל בני הכת. מסרתי את הכ"י ללייסקוב, שהבטיח לעבור עליו ובמקרה של צורך — לעשות איזו תקונים בסגנון. אך כאשר באה לידי אחרי־כן התוברת של הירחון לחודש דצמבר, לא הכרתי כמעט את מאמרי: בתחלתו ובסופו באו נוספות רבות של לייסקוב, שהתנגדו להשקפותי, — דברי קטרוג על „מגיני היהדות הישנה, הדורשים אמנסיפציה חיצונית" (סגנונו של לייסקוב), שבחים לבראפמן ו„ספרו המופלא" על „הקהל", תרעומת על היהודים, הרואים בהערצת האיקונין מצד הנוצרים עבודת אלילים (הד הוכוחים הפרטים שלנו). לייסקוב עשה במאמרי כאדם העושה בתוך שלו. על הקטע המונח עתה לפני מן הירחון „המודיע ההיסטורי" יש ציון בכתב ידי ממים רבים: „לייסקוב הכניס לתוך רשימתי רעיונות משלו, וכל כך שנה את

תוכנה, עד שאי־אפשר לי בשום אופן לראותה כשלי". רשימת הבקורת היתה חתומה בפסבדונים סתום ד־ב (בלי אות של שמי הפרטי), ואני גמרתי בלבי, שלא כדאי הדבר לעורר בעתונים רעש בשל מעשה מגונה מצד לייסקוב. אולם כעבור עשר שנים מצאתי ב„מפתח הביבליוגרפי לספרות על היהודים" את שמי בסוגרים בצד החתימה ד־ב ברשימה של הפסיבדונימים שנגלו. במקום ההוא נגלה גם הפסיבדונים של עוד מאמר חיובי על ספרו של בן־ציון, שבא ב„ווסכוד" עצמו (חוברת 7—8 לשנת 1882) בחתימת נ. נ. זה היה מאמרו של י. ל. גורדון, שהעורך לנדוי גילה לי בסודי־סודות, שהוא מחבר המאמר.

בראשית שנת 1883 עברתי שוב לדירה קרובה יותר למרכז „היהודי" בפטרבורג: קבעתי דירתי ברחוב פודייאצ'יסקי הבינוני, בין הפרוספקט הייקטרינאי והתעלה הייקטרינאית. גשר קטן להולכים על גבי התעלה חבר אותי במשך רגעים מעטים עם בית המערכת של ה„ווסכוד" ברחוב האופיצירים. לכאן באה, לאחר העדרה זמן קצר מפטרבורג, ארוסתי, מפני שהחלטנו לדור יחד. באופן רשמי לא היינו נשואים בחופה וקדושין, יען כי לפי דעותי לא יכולתי להסכים לסדר דתי של נשואין, ונשואין אזרחיים לא היו חוקיים ברוסיה. בשל ענין זה נמשכה אצלנו חליפת־מכתבים נלהבה. אנו החלטנו לתת צורה חוקית ליחסינו על ידי נשואין אזרחיים בפאריס, שעמדנו להעתיק לשם מושבנו בקיץ הבא, לפי תכניתנו משכבר הימים. בעת ההיא היה מעשה זה צעד נועז לא רק ביחס להורים וקרובים בערי השדה, כי אם גם ביחס לחוגנו הצבורי בפטרבורג; אולם בשבילי לא היו קיימים שום סייגים בשעה שהמעשה לא התאים לדעותי. „עבד אני לרעיון, שכבש את לבי פעם" — כתבתי להמיועדת להיות אשתי. ברשימותי מן הימים ההם אני מוצא רעיונות כאלה על הענין הזה, שנבעו מתוך הוכוחים עם החברים: „יש שני סוגי קנאות לרעיון: הראשון רצוי, ולא עוד אלא שחוב הוא לאדם בעל דעות, והשני — מזיק בהחלט. הסוג הראשון הוא זה, שאדם בעל דעות מסוימות שואף להתאים להן את מעשיו. הוא דורש, שמעשי האדם ישמשו בטוי נכון לאני־מאמין הפנימי שלו. הפוזיטיביסט או האתיאיסט, למשל, אינו רשאי להשבע בשם אלהים ולהתיר לעצמו מנהג כל שהוא של כנסיה דתית. הוא מחויב להיות קנאי לרעיונו ובו בזמן להתיחס מתוך סבלנות לדעות מתנגדות... אבל יש סוג שני של קנאים: אנשים הרואים את האמת המוחלטת

רק בהשקפותיהם ועל כן הם רודפים את האנשים שאופן מחשבותיהם מתנגד להם ומתאמצים בדרך של כפיה ושל נגישה להטיל עליהם את האמונה במה שהם עצמם רואים כאמת. קנאות כזו, אם גם היא יוצאת מן הלב, מזיקה היא וראוי לעקרה". בעת ההיא הייתי כולי חדור פתוס של אנטי־תזיס, מעין זה ששלט ברוח הלוחמים אוריאל ד'אקוסטה ושפינוזה. בשירת מצאתי לי אליל חדש: חברו של ביירון שמת בדמי ימיו, הוא המשורר הסוער שילי, שאת שיריו קראתי במקורם האנגלי. מאד מצא חן בעיני הסיסמה שלו בצורת הפתגם היוני: „אני אוהב־אדם, דימוקרט ואתיאיסט".

פרק שבעה עשר

הקיצוניות של האנטיתזיס: המאמר על התקונים ביהדות (1883)

רעיון התקונים הדתיים במוחו של „בלתי מאמין". הבעתו של הרעיון בהערכת „הניגוד־לרוח־התלמוד" של הפרנקיסטים. המאמר: „איזוהי האבטואמנסיפיציה הדרושה ליהודים?" אמרותיו העזות: „עבודה זרה של דת", השיטה של מנהגי־דת מתנגדת לשיטה של אמונה טהורה ומוסר ומדות; ברית המתקנים לשם מלחמה עם מנהגי הדת; הקוסמופוליטיזם והאינדיבידואליזם הקיצוני שלו. — התכנית שלא הצליחה לעבור ולגור בפאריס.—ימי הקיץ בסביבות פטרבורג. תכנית של מאמר־מחקר על מ י ל. — מאמר־מלחמה נגד הלאומיות של סמולנסקין. — בדירה אחת עם המשורר פרוג בפטרבורג. — הפרווה בחיי הפייטן של צער האומה. — 'מחאות נגד מאמרי על התקונים. — מאמרי על הועדה הצרפתית שלפני המהפכה בשאלת היהודים והועדה של פאלן בפטרבורג.

בשנת 1883 הגיע האנטיתזיס שלי, הפתוס של השלילה, לידי קיצוניות. בשורה של מאמרים ב„ווסכוד", מאמרי היסטוריה ובקורת־ספרותית, הבעתי בעקשנות את הרעיון, כי הצורות הקודמות של היהדות נתישנו ויש צורך הכרחי בתקון יסודי. אז עדיין לא נתתי לעצמי דין־וחשבון, מפני מה אני נלחם בהתלהבות רבה לתקונים בדת ישראל, בעוד אשר לפי השקפת־עולמי הפוזיטיביסטית כל דת אינה אלא שריד של דרגת המחשבה התיאולוגית, שסופו לחלוף. אחרי כן הבינותי את הסבה של סתירה פנימית זו: בתוך תוכה של נפשי, מתחת לסף ההכרה, היה טמון הצורך באמונה טהורה, ואני שאפתי להקים אותה גם בשביל המוני העם, שלא יצאו עדיין בן הדרגה התיאולוגית. המגמה הריפורמיסטית הניחה חותמה על המונוגרפיה הגדולה שלי: „יעקב פרנק וסיעתו המתנצרית", שנדפסה בחוברת „ווסכוד" לשנת 1883. ב„התנגדות־לרוח־התלמוד" של הפרנקיסטים בקשתי עקבות של התפרצות העם לתקונים בדת, אף כי פנתה לדרך שקר, ובלי רחם יסרתי

את הרבנים בפולין במאה השמונה־עשרה, שנראו עלובים כל כך בשני הוכוחים עם הפרנקיסטים.

באותו הזמן הכינותי את ההתקפה הראשית נגד הסדרים הישנים במאמר מיוחד על התקונים בדת. כבר בסוף שנת 1882 כתבתי מאמר קצר על נושא זה ומסרתי אותו למערכת העתון הליברלי „נובוסטי" (חדשות). העורך א. נוטוביץ, שהצעתי לו את המאמר לפיליטון בעתונו, הביע חבתו לרעיון התקונים ואמר, כי הוא, בן הרב הסימפירופולי, הזניח זה כבר כל הדעות הקדומות של הדת ואת בניו הוא מחנך ללא שום דת („יבחרו אחרי כן במה שיבחרו"), אך לפי דעתו, אין לו למאמרי מקום בעתון רוסי כללי כ„נובוסטי". אז גמרתי בלבי לשנות את בנין המאמר לפי תכנית מורחבת בשביל ה„וסכוד". בעת ההיא סערו הרוחות בשל המחברת „אוטואמנסיפציה" של הד"ר פינסקר, שהרס את כל תקותינו לשחרור אזרחי ולהתחדשות תרבותית ברוח אירופה. בהיותי כולי חדור אידיאלים של אירופאיות, גמרתי בלבי להציג מול האידיאל של פינסקר על שחרור לאומי את הרעיון המערבי — שחרור עצמי תרבותי עם תקונים ביהדות במרכז. כך נברא מאמרי על התקונים בשם הפולמוסי: איזו אוטואמנסיפציה דרושה ליהודים?"

זו היתה קריאה עזה, למלחמה על היהדות האורתודוכסית, על כל אותה השיטה, שהמירה את ההכרה הדתית במנהג הדתי. כאן השתמשתי בפעם הראשונה בדבור קשה „עבודה־זרה שבמנהג הדתי" ביחס לרוח התלמוד, כשעדיין לא ידעתי שדבור מסוג זה („עבודה־זרה של החוק") יצא מפי וויליאם הרנק, יריבים ממחנה אחר. זעקת מרירות של רציונליסן ולא מחשבה שקטה של היסטוריון נשמעה בדברים, שכאילו לוקחו מספר־המלים של האנציקלופדיסטים מן המאה הי"ח: „כן, היהודי אין לו דת, יש לו רק שיטה של מצוות, שהובאו עד לידי שטות; הוא כורע ומשתחוה לעצם עליון, המפקח על כל תנועה ותנועה של גופו, הדורש ממנו שלא יאכל זה ולא יגוע בזה וכו'. באתי לידי מסקנה, כי שיטת המצוות של היהדות מזיקה מבחינה דתית־מוסרית, מפני שהיא מאפילה על העיקר של אמונה טהורה ומוסר ובו בזמן היא מגבירה את „התבדלות העם", המזיקה מבחינה אזרחית, תחית היהדות צריכה ללכת בזמן אחד בשתי דרכים: השחרור האזרחי והשחרור־העצמי הרוחני. הצעתי לברוא „ברית המתקנים", שתגשם את התעודה השניה, אבל עם זה לא שאלתי את עצמי: כיצד אוכל אנכי,

הפוזיטיביסט, להשתתף בברית כזו, שהטלתי עליה את העבודה לבטל בהדרגה את המנהגים הדתיים המיותרים, בעוד אשר בשבילי גם היהדות מתוקנת היא שריד של השקפת־עולם שעבר זמנה?... הקוסמופוליטיזם הקיצוני שלי (לא העיקרון של התבוללות מקומית) נגלה בפרק האחרון של המאמר בפולמוס עם חובבי־ציון ולאומיים. כפרתי ברעיון הלאומי בכלל וראיתי בו רק כעין מעבר בדרך אל הרעיון הכלל־אנושי. על קריאת חובבי־ציון: „העתיד הוא בעבר!" עניתי: „לא, לא בעבר, כי אם בעתידה של כל האנושיות". שרוי היתי אז כולי ברעיון „השלטת האנושיות", שבמקומו בא אחרי כך הרעיון של „השלטת הלאומיות", כפי שנוסחתי אותו במכתבים על היהדות הישנה והחדשה".1) מן האנושיות המופשטת הגעתי אחרי כן לאנושיות הממשית כקבוץ של לאומים, ומן האינדיבידואליזם של היחיד אל זה של הצבור, של הלאום.

טהקורא הראשון שלמאמרי החריף היה לנדוי, שעל פי חובת עורך צריך היה לעורר אותי לרכך את דברי העזות היתרה, אך הוא עצמו היה חובב „דבורים חריפים" ונהנה מראש מהצלחתם הפולמוסית. לאחר שמסר את המאמר לסדור בדפוס נסע לחדשי הקיץ לחוץ־לארץ ודחה את הרצאת החוברות הקרובות של ה„וסכוד" עד חורף. נסיעה זו היתה לי למוקש על דרכי וגרמה לשנוי תכניתי בחיים. כבר הכינותי עצמי בקיץ לעבור עם אשתי ולגור בפאַריס לשם גמר השכלתי העליונה, ולשם כך קויתי לקבל דמי קדימה מאת לנדוי על חשבון שכר־הסופרים, וזה היה מפרנס אותנו בזמן הראשון לשבתנו בחו"ל. כבר התחלתי לטפל בקבלת פספורט לחוץ לארץ. אולם לנדוי, האיש הקשה בעסקי ממון, נתן לי רק סכום קטן משום זה, שמאמרי יודפס רק בחורף, והוא מהר לנסוע ולא השאיר במשרד המערכת שום פקודות בענין החשבונות עם העוזרים. אנו נשארנו בלי אמצעים לנסיעה. תכנית היציאה לפאריס התמוטטה ויחד עם זה בטלו האפשריות, שהיו מכוונות את חיי לדרך אחרת.

נשארנו בפטרבורג והתישבנו לחדשי הקיץ במקום הקייטנות לייסני אשר מחוץ לעיר, בקבענו דירתנו בעליה של בית, שבו ישבה משפחה

---

1) עיין ביחוד מאמרי „פרוצסים של שלטון האנושיות והלאומיות בהיסוריה החדשה היהודים", בירחון „העולם היהו העולם היהודי" שנת 1900, ספר א'. (רוסית).

גרמנית. עגום היה הקיץ הזה. האילוזיות נתפזרו, נעלמו הדמיונות על חיי חופש במערב, שמשכו אותי לשם כל שאיפותי והתכניות של עבודה על נושאים כלליים. בשעה זו העסיקה את לבי ביחוד תכנית של מונוגרפיה גדולה על מורי ירון סטוארט מיל. את חבתי הראשונה למיל הגבירו הספרים שהופיעו אז: קורות חייו, שכתב הפסיכולוג בן, והתאור היפה בספרו של בראנדס „אנשי התבונה בדורנו". המטרה העיקרית של מחקרי היתה להעמיד זו מול זו את הפילוסופיה הבהירה של מיל ובית המדרש האנגלי של הפוזיטיביסטים לעומת המטפיזיקה המעורפלת של הגרמנים. זוכר אני את וכוחי הנלהבים בימים ההם עם מיודעי, ידידי הגרמנים בפילוסופיה, (בתוך השאר עם מ. אורשנסקי, אחיו הצעיר של הפובליציסט המנוח, שעבדתי עמו ארעית במערכת ה„וסכוד") והתאמצתי להוכיח להם את יתרונות הפילוסופיה מבית מדרשם של הצרפתים והאנגלים. אולם לא עלה בידי לכתוב את מאמרי על מיל, שעלה במחשבה לפני, כשם שלא הצלחתי לסיים את מאמרי על קונדורסה שהתחלתי קודם. עיף ויגע הייתי מאד מן העבודה המרובה ב„וסכוד", שהיה מלא בשנה ההיא מאמרים משלי.

ההכרח לכתוב בכל חודש מאמר של בקורת הספרות הפריע אותי גם ממנוחת הקיץ שלי. בנוה־הקיץ לייסני כתבתי בקורת על החוברות החדשות של „השחר", שעורכו סמולנסקין נספח אז על התנועה של חבת ציון במאמרי זה עשיתי חשבון עם סמולנסקין על עוונו הישן: קטרגו על כל „ההשכלה הברלינית" מזמן מנדלסון; בהתלהבות יצאתי להגן על ההשקפה המערבית בדבר היהדות, שהיא הסתדרות דתית, הזקוקה לתקונים, ואת הקונצפציה הלאומית דחיתי בהחלט, בהסתייעי בדברי „אבטוריטטים" כלודויג פיליפסון וחברו — במלה אחת, הבאתי הוכחות לדבר, שנגזר עלי, כעבור חמש עשרה שנה, לצאת כנגדו למלחמה מזוין בכל הנשק של ההיסטוריה.

עם ימי הסתו של שנת 1883 חזרנו לפטרבורג. קבענו את דירתנו בשני חדרים בבית נושן בכבר הכנסיה הטרויציקאית, בצד החצר הגדולה בפרוספקט האיזמאילי, שעמדו שם בית הדפוס ובית־המערכת של „הרוסקי ייבריי", ושם גרו הד"ר קנטור ועוד מודעים. בצד דירתנו, בחדר צר, שחלונו פונה מול בית־היראה, גר ש. ג. פרוג. בחרנו, כמדומני, את השכונה הזאת מחמת קרבתה לדירתו של הפטרון שלנו, העורך דין מ. ס. ווארשאווסקי, ששנינו היינו רשומים כ„משרתי בית" שלו: במקרה של ביקור הפוליציה

לשם בדיקה במשלח־ידנו, היינו יכולים לבאר, כי מחמת הצפיפות בדירתו של וואַרשאַווסקי אנו גרים בקרבת מקום בדירה מיוחדה, אך בכל יום אנו הולכים אליו לעבודה. אותי לא הטרידה המשטרה, אך את פרוג הזמינו פעם לפקידות המשטרה ושאלוהו: הנה אתה אומר, כי משמש אתה בעבודת בית אצל עורך־דין ולנו הגיעו שמועות, כי כותב אתה שירים בעתונים. פרוג לא קרץ עין וענה: „בבקר אני הולך אל האדון, מסדר את חדר עבודתו, אחרי כן אני נושא אחריו את תיקו לבית המשפט, ובערב אחרי העבודה אני מחבר שירים". המשטרה ודאי שידעה, כי אנו „משרתים" מדומים, אך וואַרשאַווסקי היו לו קשרים עם שר העיר פטרבורג, ולכן לא נגעו לרעה בחוסים בצלו.

זה היה זמן פריחת כשרונו של פרוג. אנו היינו שכנים לא רק בדירה שבפרוספקט האיזמאילי, אלא גם במדור הספרותי של ה„וסכוד", שבכל חודש היו מופיעים שם שיריו בצד הפרוזה שלי. בעת ההיא הלכה ונדפסה שם הפואימה שלו „רבי אמנון", והוא היה מתיעץ עמי לעתים קרובות בענין נושא זה ממגלת הצרות של ימי הבינים. הוא היה קורא לפני קטעים של הפואימה בזמן כתיבתה ולפעמים פרקים שלמים בעל־פה בשעת טיולינו. את השירים הליריים היה קורא לפני מיד לאחר כתיבתם. יש אשר אני יושם אל שלחן הכתיבה בשעות הבוקר ושומע את קולו של פרוג מעבר לקיר: „שמעון מרקוביץ, הרוצה אתה לשמוע שירים?" נכנס אני לחדרו הקטן ושומע דקלום שיר, שבאותה שעה עלה על הגליון. לנגד עיני מונחת עוד עתה הדפסה ראשונה של שירו הנחמד „אל פרומיתיאוס", שקרא לפני בהתלהבות ובאזני עוד מצלצלים הדברים הגאים של היהודי, הפונה אל היוני שגזל את האש מן השמים:

לא גנבתי אש קדש מאלי: הוא לי נתנו,
להביאו לבני אדם יושבי חשך ולשמרו צוני...
ועד היום עודני משלם מחירו בדמעי ודמי,
ולא דיה אחת, מאות דיות תנקרנה לבי,
אלפי נחשים נצמדו לחזי, יעלעו דם פצעי.

בשבילי היה הדבר לחידה, כיצד עלו הרהורים פיוטיים כאלה בלבו של פרוג, שחי חיים פרוזאיים מאד בעיר הבירה, „בין בני העולם השפל", בין הצוענים הספרותיים והדומים להם. תעמולת ידידיו, ובכללם גם אני, למשכו לעולם של ענינים רוחניים עליונים, לתת לו ספרים מדעיים לקריאה

(זכורני, שאני המלצתי לפניו על הספר הפופולארי „תולדות הפילוסופיה" של לואיס), לא הצליחה הרבה. פרוג למד יותר מן החיים מאשר מן הספרים. כבוד משורר לא הציל אותו מעוני ומחסור. כל מה שעשו בשבילו „בעלי הצדקה" היהודיים בפטרבורג עלה לסכום של עשרים וחמשה רובל לחודש, שהיו משלמים לו משכורת מעין קצבה בעד עבודה במשרד החברה „מפיצי השכלה", וגם אותו הסיעוץ נפסק מהרה. עם חבריו בחוגי הסופרים הרוסים היה מזדמן לרוב בבתי משתה בשעת לגימה משותפת. פרוג היה בא לנשפים השבועיים של הפוטוגרף הידוע קונסטנטין שפירא, המשורר העברי והמומר מאונס, שבדירתו בפרוספקט נבסקי היו מתאספים אמנים וסופרים רוסים. אך גם שם היה פולחן בכחוש מתחרה בפולחן אפולון. בשעה מאוחרת בלילה היה פרוג שב הביתה, ומתוך נים־ולא־נים הייתי שומע, איך שהיה מתלבט בחדרו הקטן הסמוך לחדרי; ממחרת היה קם בשעה מאוחרת במצב של „מפח נפש". בכלל לא היה שכני יושב אוהלים ולא תמיד התיחד עם בת־השירה, ובכל זאת התבשלה והתחזקה בקרבו המחשבה הפיוטית. אי אפשר היה שלא להכנע לקסמו של משוררנו, הוגה הצער של האומה, שהיה קרוב כל־כך ברוחו לבן־גילו, המשורר הרוסי של צער העולם נדסון, המיתיאור המזהיר של העת ההיא.

מאמרי הפולמוס שלי על התקונים הופיעו בדפוס רק בימי הסתיו שנת 1883, משום שלרגלי נסיעת העורך נתאחרו מאד חוברות הקיץ של הירחון. בקהל עשו מאמרי רושם של כרוזים מהפכניים. אל לנדוי באה משלחת ובה ד"ר א. הרכבי, פרופיסור נ. באקשט ועוד מישהו מהמקורבים אל הבארון גינצבורג והודיעו לו, שפרסום בקורת עזה כזו על מנהגי היהדות אינו רצוי בזמן הזה של שלטון האנטישמיות. עורך המליץ צדרבוים יצא אל המערכה נגדי בשורה ארוכה של מאמרים בשם קנטרני „הלנו אתה אם לצרינו"? („המליץ" בחורף שנת 1883 — 1884). הוא התמרמר לא רק על דעותי הקיצוניות, אלא גם על זה שפגעתי בכבודו: במקום אחד במאמרי העירותי, כעל דוגמא של צביעות, על מחאתו נגד סדור סעודות יהודיות במסעדות של נכרים (ואמרתי, כי הפגנות כאלה משפילות את היהדות, משום שמורידות את ערכה למדרגת „דת של מטבח". אחרי העורך של „המליץ" התנפלו עלי גם עוזריו: הכניסו אותי למחיצת "ישראל החדש" מסיעתו של פרילוקר (אף כי במאמרי הגבלתי את עצמי מאלה המבקשים פרס בתקונים בדת)

והשתמשו בבטויים, כגון „הפרילוקרים, הדובנובים וכל האנטישמיים מבני ישראל". יצא נגדי במאמר־פולמוס גדול גם הסופר האודיסאי המכובד מ. ג. מרגליות („שחרור־עצמי והתכחשות־עצמית", בירחון „ייבר. אוברזרניה" שנת 1884, חוברת 5), אותו הסופר שמזלי גרם כעבור כמה שניים לעשות עמו חליפי תפקידים במחלוקת על השאלה הלאומית. שקד לגדף אותי בעתון של החרדים בברלין „יודישע פרעסע" גם סופרו הפטרבורגי פ. גץ, שהיה בימים ההם סטודנט נצחי של האוניברסיטה ועורב לבן: אורתודוכס קיצוני בין נוער אפיקורסי. בין מודעי היו מעטים מאד, שהגו חבה לדעותי הקצוניות. רק בהרב קרא אותי אליו אל תא הבנק, לחץ את ידי והביע לי תודה על יציאתי למלחמה עם „מורדי האור". אולם הוא כבר העמיד את השאלה בפשטות יתירה: יש בכלל להמעיט בהבלטת היהדות. „הנה— אמר לי— אני מקבל, למשל, בין העתונים את „היהודי הרוסי" — למה לנו שם כזה? שומר הפתח, המקבל את הדואר על המדרגות, יכיר תיכף, כי כאן דר יהודי והרי גם בלא זה יש לי צרות מצד המשטרה בשל זכות הישיבה". הדבר הזה הוכיח לי, עד כמה אפשר לפעמים לסלף את הפירוש לשגיאותי האידיאליות.

אולם לא הכל ידעו אז, כי „אויב העם", שיצא בפולמוס גלוי, כתב באותו הזמן, בפסיבדונים (ש. מסטיסלבסקי), מאמר להגנתה של האמנסיפציה היהודית. מראשית שנת 1883 ערכה את ישיבותיה בפטרבורג „הועדה העליונה לשאלת היהודים", שמינה אלכסנדר השלישי, בהדרכתו של הגרף פאלן. אל הועדה שנועדה לפתור את שאלת היהודים ברוסיה, באו תזכירים רבים גם מאת מצדדים גם מאת מתנגדים למתן שווי־זכויות. גמרתי בלבי להזכיר לצבור דבר מעין זה שכבר היה בתולדות ישראל. ברבעון הפארי־סאי „השקפה במדע היהדות" Revue des etudes Juives פורסמו תעודות מארכיונים על אדות הועדה הצרפתית, שבררה בשנת 1787 את תזכירי ההתחרות על הנושא: היש לתת שווי־זכויות ליהודים? על יסוד התעודות האלה, נתתי במאמרי („הועדה לשאלת היהודים בצרפת", בחוברת „ווסכוד" לאוקטובר שנת 1883) תאור המחלוקת על האמנסיפציה בערב המהפכה הצרפתית הגדולה והבאתי למופת את מעשיהם הטובים של ההומניסטים גריגואר וטיירי. הבלש הרשמי למחצה, העתון „נוב. וורמיא", הרגיש במאמרי נסיון להשפיע על חברי הועדה של פאלן והרים קול חרדה. תיכף

לאחר הופעתה של חוברת „ווסכוד" עם מאמרי נדפס בעתון „נוב. וורמיא" מאמר בהשפעה גלויה מאת הקרובים למלכות, ובו קטרגו עלי, שתארתי בפרטיות ובחבה רבה כ"כ את תוכן התזכירים של מצדדי האמנסיפציה והסחתי דעתי כמעט מן המתנגדים. כרפואה למכה הביא העתון, לתשומת לבה של הועדה הרוסית, דעות אחרות, לקוחות מתוך מאמרי, של אחדים מצוררי היהודים, שהשתתפו בהתחרות הצרפתית. ברם, הפסיבדונים שלי נגלה בחוגי יודעי דבר, ועד מהרה מסרו לידי לחבר תזכיר לשם השפעה ישרה על הוע־דה של פאלן, כמו שאספר בפרק הבא.

פרק שמונה עשר

מלחמה לשחרור (1884)

טרילוגיה הפובליציסטית, חלק שני: „הדבור האחרון של היהדות העומדת לדין. „העומד בחוץ" במלחמת השחרור. — התזכיר בדבר תולדות החוקים על היהודים ברוסיה בשביל „הועדה העליונה לשאלת היהודים". — הסתדרות חשאית למסירת תזכירים כאלה. לויסקוב, אנטונוביץ. — גורלו של תזכירו: נעלם ונמצא מקץ 36 שנה. — סנגור נסתר וקנוני נגלה. — סופר מוחרם כותב במשך ארבע שנים בעלום שם. — הכנות ליציאה מפטרבורג: הרעיון על אוניברסיטה ביתית. — נשואין דתיים והטרגיזם של אפיקורס בין מאמינים. — פרוג, בחרב. — נסיעה למסטיסלב.

בזמן שכתבתי את מאמרי „שחרור עצמי" הכרתי, כמובן, כי לא בתקונים דתיים בלבד תפתר שאלת היהודים. כבר אז נצנץ במוחי הרעיון על טרילוגיה פובליציסטית: תקונים בדת ישראל, אמנסיפציה אזרחית וריפורמה של החנוך. בראשית שנת 1884 נגשתי לחלק השני של טרילוגיה זו, למאמרי על האמנסיפציה האזרחית. ומפני שבעת ההיא ישבה לכסא כנסת גדולה של שרי המלכות הרמים, היא הועדה העליונה לשאלת היהודים שנזכרה למעלה, קראתי לחבורי בשם „דבור אחרון של היהדות העומדת לדין" בתוספת פתגם מציצרו: „שתיקתם היא זעקה (Cum tacent, clamant) התנאים הנוחים בערך של הצנזורה כלפי ה„ווסכוד" נתנו לי את האפשרות להביע באומץ רוח הרבה, מן האמת על הפוליטיקה של הממשלה הרוסית בשאלת היהודים. בהעירי על זה, שאת היהודים ברוסיה הושיבו על ספסל הנאשמים דוקא לאחר שעשו בהם פוגרומים ובית הדין של האינסטנציה הראשונה כבר פסק להטיל עליהם עונש בצורת „החוקים הזמניים", שאלתי שאלה אירונית: „מה תעשה עם הנאשמים האינסטנציה העליונה, הועדה של פאלן, ואם תבטל את העונש שהוטל על היהודים מחמת השתתפותם בתור מוכים בפוגרומים של רוסיה הדרומית?"

למצב־רוחי בעת ההיא של „העומד מחוץ למחנה", טפוסיים הם הדברים

בפתיחה למאמר הראשון: „את היהודים מדכאים לא בצדק... וזה מספיק, שילחם להם כל איש שיש לו לב, כל השואף להשכין בעולם את היושר ואת המועיל. לשם כך אין צורך כלל להיות יהודי לאומי או להגות ליהודים חבה אחרת מלבד חבת האדם לבני אדם מעונים... מחבר הטורים האלה רואה צורך להודיע, שאין הוא סניגור מושבע ליהדות, כי לא בדעותיו ולא בנמוקיו, המעוררים אותו להגן על היהודים, אין שם דבר שהיה יכול להכריחו להגן במיוחד על אנשים בני הדת או האומה הישראלית באשר הם יהודים". הדבורים הקרים האלה יצאו בלי ספק לא מן הלב, אלא מן המוח בעל התיאוריות, כמו הפסיבדונים שבחרתי למאמרי זה: אקסטרנוס, עומד מן הצד. מי שיקרא את מאמרי „הדבור האחרון", שהתפשט בארבע חוברות של ה„ווסכוד" (1884, 1, 5, 11, 12), יכיר תחת קליפת הדיאלקטיקה מחאה עזה לא של אדם מן הצד, אך של יהודי סובל. ודאי כאן דיבר יהודי, שבלבו לא יכלו לדור יחדו בשלום האנושיות עם הלאומיות או „האגואיזם הקולקטיבי". (התורה על האינדיבידואליזם הקולקטיבי נגלתה אלי לאחר זמן). המדובר היה על „התבוללות אזרחית", אבל על הצעת התבוללות דתית ניתנה תשובה מלאה גאון: „כל עוד קיימת גולגותא, יש זכות הקיום גם לסיני". כפוזיטיביסט האמנתי, כי בזמן מן הזמנים לא יהיה זכר לשבי ההרים של המחשבה התיאולוגית, אולם שערתי, כי „בדת החדשה של האנושיות" יתפסו היסודות המוסריים של היהדות מקום ניכר. בפרקים האחרונים של „הדבור האחרון", שנדפסו בסוף השנה בולטות מתחת המסוה של „העומד מן הצד" יותר ויותר פניו הזועמים של היהודי, המקטרג על הפוליטיקה של הממשלה הרוסית ביחס לאחיו.

בראשית שנת 1884 בא אלי בסתר אדון אחד, שכינה את עצמו בשם עורך־דין רוסי פ. ל. רוזנברג (חשבו אותו ליהודי מומר), והציע לפני להשתתף בעבודה של קבוצת אנשים, הרוצים להשפיע על הועדה של פאלן בדרך כניסת תזכירים לטובת היהודים. מתוך רמזיו ושיחותיו הבאות קבלתי את הרושם, שהוא פועל בפקודת אחדים מאצילי היהודים בעיר הבירה, מחוגם של הבארון גינצבורג וההבנקיר זק, שנמנו וגמרו למשוך סופרים אחדים לשם חבור תזכירים אלו. אמרו להכניס חמשה תזכירים: א) על תולדות האמנסיפציה היהודית במערב אירופה, ב) על תולדות החוקים בדבר היהודים ברוסיה. ג) על סדר החיים של היהודים

ומדותיהם, ד) על הפוגרומים והגזרות של השנים האחרונות, ה) על הדרכים לפתרון השאלה היהודית. על הנושא הראשון קבל על עצמו לכתוב מי שהיה מבקר בירחון הישן הרדיקלי „בן הדור" (סוברעמעניק) מ. א. אנטונוביץ, השני — הוצע לי לכתוב, השלישי כבר חובר על ידי נ. ס. לייסקוב, הרביעי — בידי איש לא נודע לי, והתזכיר האחרון עתיד היה להכתב בצורת חבור קולקטיבי. המערכת היורידית הכללית הוטלה על א. א. בילבאסוב, שהמתווך רוזנברג כינהו בתואר מזכיר ראשי של הסינט. כל התזכירים יוגשו אל הממשלה בעלום שם מחברם. שכר־סופרים נקבע לי בשעור 500 רובל בעד גליונות דפוס אחדים. לנגד עיני כבר היו שני תזכירים: של לייסקוב על חיי היהודים ושל אלמוני על הפוגרומים והגזרות. התזכיר האחרון, פוליאנט נדפס בהקטוגרף, חובר באופן מצוין וגילה הרבה סודות מלשכות הממשלה 1). אילם חבורו של לייסקוב, שנדפס בחמשים טפסים בצורת מחברת, היה גרוע מאד: המחבר, שחיי היהודים היו זרים לו, נתן שורה של מחשבות פיליטוניות על זה, שאין מגרעות מיוחדות ליהודים, אבל יש ויש מדות טובות מיוחדות להם: פכחון, תוקף היסודות בחיי המשפחה וכדומה. זו היתה סנגוריה מעושה, שלייסקוב קבל בשכרה, כפי ששמעתי, אלף רובל. הוא עצמו לא החשיב ביותר את מלאכתו זו, כפי שנוכחתי מתוך שיחות תכופות, שהיו לי עמו בעת ההיא. רושם יפה יותר עשה בילבאסוב בעצמו, אף כי גם סמכותו בשאלת היהודים היתה מוטלת בספק. אל אנטונוביץ לא התועדתי: מי שהיה סופר פולמוסי, חבר לצ'רנישבסקי, כבר פירש מן הצבור והיה מתפרנס מעבודה בבנק הממשלתי. תזכירו היה מחובר עם זה שלי, כשני חלקים של תולדות השאלה היהודית.

נגשתי לעבודה מתוך כונה להרצות באופן הראוי לתזכיר רשמי, איך התחכמו המחוקקים הרוסים לסדר את עניני היהודים. המקורות העיקריים שלי, „המאסף הכרונולוגי של החוקים על היהודים" מאת ליוואנדה וספריו של אליהו אורשנסקי, נתנו לי חומר למדי לשם סקירה היסטורית. את החומר הזה חלקתי לשלש תכופות: החוקים מזמן ספוח רוסיה הקטנה

---

1) קטעים גדולים ממנו הדפסתי בקובץ „ייבר. סטארינא" (עתיקות היהודים) לשנת 1909.

למוסקבה עד חלוקת פולין (1654—1772), תקופת שלש החלוקות של פולין (1772—1801) והמאה התשע־עשרה. בדרך סדור החומר בשיטה והטעמת הגזרות הרעות ביחוד, טרחתי להגיש לפני השרים הרוסים תמונה בהירה ממה שעשו שרי המלכות הקודמים להם לעם שנפל תחת שלטונם. תזכירי נערך במשך שלשה חדשים והגיע להיקף הגון. באפריל גמרתי את עבודתי ומסרתיה לרוזנברג וזה מסרה לאנטונוביץ לעיון, על מנת שתודפס אחרי כן יחד עם תזכירו בצורת ספר של שני חלקים. כשנסעתי בסוף אפריל מפטרבורג, קבלתי הבטחה מאת רוזנברג, שישלח אלי את גליונות־ההגהה מחבורי. אך הנה עבר קיץ, בא הסתיו, ומרוזנברג אין קול ואין קשב. סוף סוף קבלתי ממנו בנובמבר מכתב מוזר: כתב־היד של שני חלקי הספר הוגשו על ידו לועד הצנזורה, אך זה אסר להדפיס אותו, ולא עוד אלא שגזר להשמיד את המקור בכ״י. הוא, רוזנברג, החליט לערער על גזרה זו בכל האינסטנציות: בהנהלה הראשית לעניני הדפוס, במיניסטריון לעניני הפנים ובועד המיניסטרים, אך בכל מקום דחו אותו. לא יכלתי לתאר לעצמי, כי תזכירי הרשמי שנכתב בסגנון מתון, יתן מקום לגזרה כזו של אינקביזיציה. תמהתי על הדבר משום זה, שהרי רוזנברג היה יכול להגיש את התזכירים לועדה בהעתקות כתובות ואחת מהן לשלוח אלי. ולפיכך היה לי יסוד נכון לחשוד במתווך החרוץ שעשה מעשה רמאות: האם לא לקח לעצמו את חבורי, כדי לקרוא את שמו עליו ולעשות בו סחורה? ואחרי אשר בידי לא היתה שום העתקה מתזכירי, חשבתי אותו לאָבוד. רק מן הצד הגיעו אלי שמועות, כי תזכיר בלי־שם עם תוכן כזה יש בארכיון של ועדת פאלן.

עברו שלשים ושש שנה. בפברואר שנת 1920 נכנסתי בפטרבורג אל ג. ב. סליוזברג בערב בריחתו מרוסיה הבולשבית, וכאן הראה לי בין שרידי הארכיון של הבארון גינצבורג, הנגוזים אצלו, ספר אחד בכריכת־עור מהודרת עם שער מודפס באותיות זהב: „רשימה היסטורית על המצב החוקי של היהודים באירופה המערבית וברוסיה". נתברר, שזוהי העתקה הקטוגרפית, עשויה בהידור, מחבור אנונימי בשני חלקים, שהראשון מהם (ע׳ 7—281) עוסק בעניני המערב, והשני (285—563) ברוסיה. בחלק האחרון הכרתי את תזכירי שאבד, ורק במקומות אחדים, ביחוד בתחלתו ובסופו, ראיתי הוספות בידי אחרים. לא היה ספק, כי החלק הראשון הוא

פרי עטו של אנטונוביץ, שאסף ולקט אותו בזריזות מספרי גרץ ומן הספרות על האמנסיפציה בארצות המערב. ברי, שהמתווך החרוץ רוזנברג מסר בשעתו את שני התזכירים לועד החשאי של הבארון גינצבורג, שעשה מהם העתקות אחדות לשם חלוקתן בין חברי הועדה של פאלן; ההעתקה שנשארה בארכיון של הבארון גינצבורג נפלה לידי סליוזברג וממנו הגיע לידי מקץ 36 שנה... המלאו שני התזכירים את תעודתם, ובאיזו מדה השפיעו על חברי הועדה, שחרצה את גורלם של היהודים, ועל זו ההצעה הליברלית בערך, שהוצעה על ידי רוב החברים, אך נדחתה על ידי אלכסנדר השלישי? מי יוכל לענות על שאלה זו אחרי אשר כבר מת כל „דור המדבר" של שנות השמונים?...

כך עברו עלי החדשים הראשונים של שנת 1884 במלחמה לצדק. תחת מסוה על הפנים נערכה המלחמה הזאת, בשנוי־השם ב„דבור האחרון של הנאשם" ובעלום־שם בתזכיר הרשמי. רק מעטים ידעו, כי הסנגור הזה של „היהדות הנאשמה" הוא הוא אותו הקטגור של המשטר הישן בחיי היהודים, שבשל קריאתו לשחרור־עצמי תרבותי היה נתון בנידוי צבורי. הנידוי פגע לא רק בי, כי אם גם בירחון „ווסכוד". המשלחת הנזכרת של טובי־העדה, שהביעה לעורך לנדוי נזיפה על שנתן מקום למאמרי המרדני, רמזה לו, כנראה, כי לחבא עלולים לסבול מזה עניני הירחון; באו, כפי שנודע לי אחרי כן, מחאות גם מחוגי החותמים. ולפיכך החליט לנדוי, בהסכמתי, כי במשך זמן־מה לא אחתום על מאמרי בשמי המלא. מאז והלאה במשך ארבע שנים (1884־87) לא הופיע ב„ווסכוד" אף מאמר אחד בחתימת שמי, בעוד אשר כמעט בכל חוברת של הירחון נמשכו ונדפסו מאמרי במדורים שונים. הכל נדפס בפסיבדונימים או בר"ת: מסטיסלבסקי, אכסטרנוס (פעם אחת), קריטיקוס, ש. ד., ד. ש., ש. מ. על הפסקת עבודתי ב„ווסכוד" או אפילו צמצומה בלבד לא דברנו כלל. כשהודעתי את לנדוי באביב על החלטתי להתישב לזמן־מה באחת מערי השדה ולצמצם עבודתי בירחון, נפלה עליו אימה: הוא אמר בלבו למסור לי עריכת הירחון לזמן מסעותיו לחו"ל בירחי הקיץ.

ואנכי הכינותי את עצמי לעזוב לזמן־רב את פטרבורג. עיפתי מעבודה מאומצת בספרות היהודית בלבד, שהרחיקה אותי מבעיות כלליות. גם לא מצאתי ספוק לנפשי בחוג המצומצם של ידידי בפטרבורג.

לבי משך אותי אל השקט של ערי השדה, ששם הייתי יכול להקדיש את החלק הגדול מזמני לרכוש דעת ואת החלק הקטן לעבודה ספרותית. כאן צף ועלה לפני חלומי משכבר הימים, הרעיון על אוניברסיטה ביתית. בכלל הייתי מוציא לקנית ספרים חלק הגון משכר הסופרים שקבלתי, וכאשר בא לידי בבת אחת סכום גדול בשכר תזכירי הרשמי, הקדשתי כמחצית ממנו לרכישת ספריה מדעית, שנערכה בכוונה לשם לימודי באופן שיטתי. עם מטען הספרים האלה גמרתי בלבי לנסוע לעיר מולדתי מסטיסלב ולהתישב שם עם אשתי לזמן של שנה או יותר. אך כאן נתעוררה השאלה על נשואינו בחופה וקידושין, יען כי בלי זה אי־אפשר היה לנו לגור יחד בעיר מערי השדה, בין קרובים ומיודעים.

זמן רב לא יכולתי להשלים עם הרעיון על סדר הדתי של נשואי. לאחר מלחמה פנימית הוכרחתי לעבור על מדותי, אלא שבחרתי את הרע במעוטו: החלטנו לסדר קדושין בדירה פרטית, במעמד מספר עדים מצומצם כדרוש לפי הדין. בקשתי את מודעי הרב הפטרבורגי ד"ר דרבקין, שהתפלא מאד על יחסי לחופה וקדושין, לשלוח אלי איזה שמש לא־חשוב של בית־כנסת לשם סדור קדושין במסבה של חולין, אולם הלז, כאילו בכונה להכעיסני, שלח את הרב הדתי הידוע לנדוי, ראש האורתודוכסים בקהלה של עיר הבירה. סדר החופה עבר בלי תגיגיות בדירתו של קרובי עמנואל, במעמד משרתים אחדים של בית מסחר יהודי סמוך. בכונה לא הזמנתי אף אחד מידידי, כדי שלא יראוני בשעת קלקלת, שלא יהיו עדים לבגידתי בדעותי. אפילו פרוג, שדר עמי במחיצה אחת, לא ידע את סודי, ורק אחרי כן, כששמע על הדבר במקרה מפי קרובה אחת פטפטנית, ברך אותי בברכת מזל־טוב מתוך אירוניה. ממחרת היום, לאחר החופה, עמדה אשתי, עם ציון שם־משפחה חדש בפאַספורט כהלכה, ונסעה למסטיסלב, כדי להכין שם דירה מיוחדה בשבילנו.

השאלה החמורה על אורח חיינו בעיר המולדת גרמה קושיים רבים עד מאד. כיצד יחיה אפיקורס קצוני, הכופר בכל המצוות המעשיות וגם בתפלה בצבור, בין אנשים קרובים, שכל חייהם קשורים בקיום המצוות? ראיתי מראש סכסוכים קשים, אך הייתי קורא לעצמי פחדן, אילו נכנעתי במלחמה לחופש דעות. גמרנו בלבנו להתישב בדירה מיוחדת, בריחוק מקום מהמרכז היהודי, כדי שהסקרנים לא יסורו אלינו לשם הסתכלות, אם עושים אנו מלאכה בשבת, אם אוכלים אנו „כשר" וכו'. בערי השדה

קשה היה למצוא דירה כזו, אולם אחרי חפושים רבים עלה בידי אשתי לשכור חלק של דירה עם כניסה מיוחדה אצל אשה רוסית בודדת. בשעה זו, בסערת המלחמה לזכות חרות המחשבה, לא נתתי עדיין לעצמי דין וחשבון על כל הטרגיזם של המצב, שבו העמדתי את עצמי ואת הסובבים אותי על ידי החלטתי הנועזה. אך לנגד עיני רחפו קלסתר־פניהם של אחר, ד׳אקוסטה ושפינוזה, ואני אמרתי לעצמי: היה תקיף בדעותיך, כמו שתקיפים יריביך בדעותיהם הם!...

כל חודש אפריל עבר בסיום העבודות בפטרבורג. בחפזון גמרתי את כתיבת המאמרים למועד־הקבוע בשביל ה„ווסכוד״, קניתי ספרים בשביל הספריה „האוניברסיטאית״ שלי, נפרדתי מעל ידידי. הרבה זמן בליתי בחברת שכני פרוג, שגם הוא הכין עצמו לנסוע למקום מולדתו בדרום. אחד ממוקיריו בפטרבורג, העורך־דין העשיר טיקטין, קבל על עצמו את ההוצאות להדפיס את הקובץ הראשון של שיריו ונתן לו בתורת דמי קדימה 500 רובל, כדי שיוכל בשקט של כפר מולדתו להכשיר לדפוס את ספרו. שנינו היינו מלאי שמחה, כתלמידי בית־ספר לפני ימי הפגרא: להחלץ מן המחנק של עיר הבירה ולצאת למרחב של שדות המולדת היה חלומנו.

רושם קשה עשתה עלי הפרידה מעם בהרב. הוא הדפיס בעת ההיא ב„ווסכוד״ את ספורו המוזר „משוגע לדבר אחד״, שנתכוון בו כלפי חובבי ציון. ובחבור זה ובמחבר עצמו היתה מורגשת כבר התנועות הזקנה. בשיחה עמי נגע בשאלה על חיי אפיקורס בין יהודים בעיר־השדה. „הרי לאחר מיתתי שם—אמר מתוך מרירות—לא היו קוברים אותי בבית־הקברות שלהם, אלא היו כורים לי קבר אי־בזה ליד הגדר, כדין חוטא ופושע״. אולם לא גרם מזלו למות בין יהודים ואפילו למות יהודי. כעבור שנה הגיעה אלי השמועה על מות בהרב באחד הכפרים, שבו ישב בחוה של אשתו הרוסית. אמרו, שזמן מועט לפני מותו נכנס לנצרות, כדי להנצל מן הצרות מצד המשטרה, שהציקה לו בענין „זכות הישיבה״ (בתוקף החוקים הזמניים, אסור היה ליהודי לשים מושבו בכפר). דחיפה פסיכית לצעד זה שמש בלי ספק הדבר, שהוא ראה את עצמו מנודה מעמו, בעוד אשר הנפש היחידה הקרובה לו היתה אשה רוסית.

ביום האחרון לאַפריל שנת 1884 עזבתי יחד עם פרוג את העיר פטרבורג. הוא נסע אל הדרום, אל מושבה בפלך חרסון, ואני לעיר נדחת

אשר ברוסיה הלבנה. אחרי נסיעה של שני ימים ברכבת של מסלת הברזל, ישבתי בתוך קרון גדול של בעל־עגלה יהודי, וששים וירסטאות התנהלתי על פני דרך רכה בין יערות שנתעוררו לתחיה ושדות נחרשים מחדש, תחת שמי־אביב רבי קסם, שהבטיחו לי מנוחה ועבודה שקטה אחרי העבודה הקדחתנית בעיר הבירה. בצהרי יום שלישי למאי נכנסתי לעיר מסטיסלב. בפנת אחד הרחובות עצרה את עגלתנו אשה אחת: לקראתי יצאה אמי וישבה לצדי, כדי להוביל אותי עד הדירה החדשה. האשה הטובה שמחה לשוב בנה לאלי הבית, והיא לא ידעה, כי האלים האלה חדלו זה כבר להיות מגן לו, כי הוא נעשה „אחר", איש אחר.

פרק תשעה עשר.

„אחר" בעיר מולדתו. אוניברסיטה בבית (1884—85)

סביבה של מולדת ונכר פנימי. — מנוחת הקיץ, הטבע והשירה, רומנטיזם טמיר. — מאמרי בקרת: „ניקרסוב היהודי" (י. ל. גורדון) והתקפה חדשה על סדר־החיים הישן; דת עולמית ודת לאומית. — סוף „הדבור האחרון של הנאשם". — בודד בין קרובים. שיחה עם הסבא בערב „הימים הנוראים", נבואת הזקן. שני עולמות, שני מורים, שני סוגי תלמידים. — אוניברסיטה בבית: תכנית הלמודים לפי סידור המדעים של קונט וספנסר.— שיטת ההגיון של מיל ואנציקלופדיה של תורת המשפט; היסטוריה, סוציולוגיה, פילוסופיה, ספרות. — סוף הטריולוגיה הפובליציסטית: מאמר על תקון החנוך. —המשך הנידוי. — אבי משפחה, מחלת עינים והרהורים עצובים. — המחקר: „אמונות תפלות של הדת". — שיבת אחי מא"י ווכוחים סוערים בין לאומי וקוסמופוליטי. — תרגילי במלאכה. — בקיץ ראשון בהשקפת עולמי. — הנסיעה לפטרבורג.

זה ימים רבים לא טעמתי בכל נעימותו טעם של יום אביב,כמו באותם הצהרים בחודש מאי שנת 1884, בשעה שלאחר שלשה אביבים אפורים בפטרבורג ראו עיני פריחת הטבע בעיר מולדתי. העגלה קרבה אל בית־עץ נמוך עם גן־ירקות וגן־פירות, עם פרחים צצים בבת־צחוק בחלונות. בפתח הבית פגשה אותי אשתי והיא כולה מזהירה בקרני השמש והכניסה אותי לתוך שני חדרים נקיים עם כלי־בית צנועים של נוה רוסי עירוני. מעבר לקיר נשמע קול של ילד בוכה וקול אם מישנת אותו. שם היו החדרים של בעלת־הבית, אשה רוסית צעירה, שלפי דבת בני העיר פתה אותה בעל־אחוזה אחד ואחרי כן הזניחה והשאיר לה „פרי אהבה אומללה". כל פעם, שנפגשתי אחרי כן עם אשה זו היפה בעצבותה, נדמה לי, כי היא מתבישת במצבה של אשה בלי בעל ותינוק בזרועותיה והיא מקנאה באשרנו, אושר משפחתי „חוקי". ואמנם כן ,זו היתה תקופת אורה בחיינו, מעין

ירח דבש, שלא היה לנו בפטרבורג הקודרת. לזמן קצר בנינו לנו קן נוח ונעים בבית הרוסי הזה, שעינים סקרניות לא יכלו לשמור על התנהגותנו בעניני דת. זרק לשם הקלת המשק והרחקת דבות שונות לא סדרנו מטבח בביתנו והיינו הולכים לסעוד לבית חותנתי. אולם הדבות והלעזים בעיר לא פסקו. זוג צעיר, שאינו בא לבית־הכנסת אפילו בשבת ושאינו שומר מצוות אחרות, היה חזיון יוצא מן הכלל בקהלה כשרה. מסביב לביתנו הסתובבו סקרנים, התאמצו להציץ בעד החלון, אם הודלקו נרות בליל שבת, אם אין כותבים בשבת. זכורני, היה גם נסיון לזרוק אבן בחלוננו, אך בדרך כלל עבר הכל בשלום.

ימי מנוחה היו לי בקיץ ההוא: לדפוס כתבתי פתות, לקיום התכנית של „אוניברסיטה" עוד לא נגשתי, אך הרביתי לקרוא בספרות עתיקה וחדשה. בלבי הגיתי אז את הרעיון על התמזגות השירה והפילוסופיה בסדר כזה, שהשירה מתחילה שם במקום שפוסקת הפילוסופיה המדעית, במקום שזו מגיעה עד גבול ההכרה. בעצם, סגלתי לשירה את תפקידה של הדת בעולם שמחוץ לתחום ההכרה, ולפיכך באתי אליה בתביעות חמורות מאד: כי עליה להיות רעיונית, שירה של חידות העולם או של צער העולם. לסמל האיחוד של פילוסופיה ושירה היו לי התמונות המאוחדות של מיל ושילי, שעמדו על שלחן הכתיבה שלי במשך כמה שנים. „פאוסט" של גיתה, „שפתח בטרגדיה של השכל וסיים בטרגדיה של הרגש" (לפי תאורי באחת מרשימותי בימים ההם), הלירריקה של ויקטור הוגו, בירון ושילי, „מלחמה ושלום" של טולסטוי, גם רומנים פסיכולוגיים וסוציאליים רגילים — נראו לי ראויים לתשומת לב, אך „ביליטריסטיקה" פשוטה נועדה בשביל ההמון, שאינו מסוגל למחשבה מדעית ופילוסופית. זוכרני, שהלויה הנהדרה של טורגניוב בפטרבורג באבגוסט שנת 1883, שהשתתפתי בה, עוררה בקרבי את הרעיון, כי ההמון יכול לחלוק כבוד רק לרומניסטים ולאמנים אך לא לאנשי המדע ולהוגי־דעות הגדולים. ברשימותי מן הימים ההם הרחבתי את הרעיון הזה בצורה קיצונית והגעתי לידי שלילה גמורה של השירה האמוציונלית. אולם עד מהרה נוכחתי, כי אני עצמי נתון לרגשות רומנטיים הרבה יותר מכפי שחשבתי. בימי הקיץ ההם התרתי לעצמי פנוק: חזרתי וקראתי את ספורי טורגניוב ואת רומני גונצ'רוב, שבימי אביב־נעורי קראתים בלי תשומת־לב ראויה. פעם אחת, עם גמר הקריאה של „האומללה" מאת טורגניוב, תקעתי

פני בכר ובכיתי. בחדר לא היה איש, אך אני התביישתי בשל דמעותי שהורידו אותי למדרגת אנשי ההמון והעלמות סנטימנטליות. ובכל זאת נתן לי הדבר לקח טוב: הבינותי, כי אסור להציב גבולות חמורים כל כך בין עולם התבונה והרגש, כי יצירת האמנות האמתית, גם בלי יסוד רעיוני מופשט, יכולה לשמש מקור למחשבות עמוקות כמו מחקר פילוסופי טוב. ואני לא הכלמתי עוד את עצמי, כאשר קראתי אחרי־כן מתוך סערת נפש את הרומן הנפלא „מדרון" של גונצ'רוב, שבמשך שבועים לא יכלתי להנתק ממנו.

אחרי כן כבשה אותי השירה הלירית, ביחוד הליריקה של הטבע, במדה מרובה כזו, עד שבשעת טיולי נפרדתי לעתים רחוקות מעם ספר של פייטן חביב עלי. הפייטן החביב עלי ביותר נעשה ויקטור הוגו, שביצירותיו זווג באופן הרמוני כל כך את הליריקה הטהורה עם השירה של חידות העולם ועורר בי התפעלות על ידי האנטיתיזות המזהירות שלו. לעומת זאת נשארתי אדיש לחלוטין לגבי התיאטרון, ביחוד הדרמתי. בפטרבורג הייתי לעתים רחוקות מאד הולך להצגות של התיאטרון, מתוך אמונה, כי השחקנים לא יתנו לי יותר מזה, שנותן לי המחבר עצמו בשעה שאני קורא את יצירתו, כי לשם הבנת שקספיר, למשל, איני זקוק לפירושים גם של שחקן גאוני. יותר עוררה את לבי המוסיקה (זוכרני את הרושם המזעזע של „ההוגנוטים" מאת מאירבר), אך הסביבה המלאכותית של משוחחים בשיר באופירות דחתה אותי על ידי השקר הפנימי שבה. אחרי כן נשארתי נכרי לתיאטרון ובכלל לכל מיני מחזות מסבה פשוטה: בלבי לא היו מעולם רגעים כאלה של ריקניות נפשית, שממנה בורחים בני אדם אל התיאטרון, ועל תוכחת ידידים הייתי עונה בהלצה, כי בקרבי אני נערכות תמיד דרמות, על־פי רוב קומידיות וטרגדיות של ההיסטוריה העולמית. צידוק להשקפותי „המשונות" מצאתי בספרו של האמן הגדול ל. טולסטוי: „מה זאת אמנות?" יצירת טולסטוי התאימה ביותר לאידיאל של נעורי: זווג השירה עם הפילוסופיה, האיפוס והאתיקה.

במשך הקיץ של שנת 1884 כתבתי רק שנים או שלשה מאמרי בקרת בשביל ה„וסכוד". אחד מהם היה מוקדש להערכת השירה של י. ל. גורדון להופעת קובץ שיריו. שם המאמר „ניקרסוב היהודי" קבעה את יחסי למשורר: הללתי ורוממתי את שירי הקטרוג והתוכחה שלו, אך צינתי את חולשת הליריקה הטהורה שלו. מצוין הדבר, שבאותם המקומות, שדברי לא היו

נוחים ביותר למשורר, באו תשובות המערכת למבקר בהערות בשולי הגליון („ווסכוד" 1884, חוברת 7). ידעתי את סוד ההשגות האלה: את הכ"י או את גליונות ההגהה של מאמרי היה לבדוי מוסר ליל"ג ונתן לו רשות להוסיף למאמרי תשובות בשם המערכת—מה שאינו ממדות הספרות הישרה. אולם בעצם היתה הבקורת שלי מזמור־תהלה: הייתי מלא התפעלות מן הפואימות ההיסטוריות ומן „שירי העלילה", שבהם מגנה המשורר בעוז את מומי היהדות העתיקה והחדשה. מתוך השתתפות־ברוח בארתי את המונולוג ההוא בפואימה „צדקיהו בבית הפקודות", שבו מתמרמר מלך יהודה האומלל על האופורטוניזם של הנביא ירמיהו, שדרש להכנע לפני מלך בבל העריץ, ובירושלים הנתונה במצור קרא לעם לשמור את מנוחת השבת. „העוור רואה בעיני רוחו את העתיד: הוא רואה, כי במרחק הדורות נהרסת חרות יהודה ועל מקומה מתנוססת התורה המקיפה הכל; הוא רואה את העם כולו מלומד, כולו ירא־שמים, אך מושפל, נכנע ובזוי". מה רחב החוג שעברה בו מחשבתי ההיסטורית, כדי להגיע כעבור שנים אחדות אל רעיון „האומה הרוחנית" ואחרי כן אל הערכה שונה מזו לגמרי על אישיותו של ירמיהו!... אין צורך להוסיף, שהייתי בדעה אחת עם גורדון בשעה שכתבתי על הפואימה שלו „קוצו של יוד", זה הקטרוג החד והעז כלפי הרבנים על השעבוד לחיצוניות ולדקדוקי עניות.

במאמר־בקורת אחר, על השעורים של התיאולוג ההולנדי קואנן „דת לאום ודת עולם" („ווסכוד" חוברת 9) נגעתי בפעם הראשונה באחת השאלות החשובות של ההיסטוריה הישראלית: עד כמה היהדות נכנסת לסוג של דת אוניברסלית? אז הבעתי את צערי: כי ברגע הולדת הנצרות ותרה היהדות על תפקידה כדת אוניברסלית ברוח הנביאים ובעצמה נבדלה מעל כל העולם, בשומה על עצמה כבלי השריון של הפרושים. אחרי כן עבר הרעיון הזה דרך כמה בחינות היסטוריות, עד שלבש אצלי נוסחה מדויקה יותר: „היהדות היא דת אוניברסלית בכח ודת לאומית בפועל". לילינבלום השיב ב„המליץ" על הרעיונות, שהובעו על ידי במאמר הבקורת על ספרו של קואנן.

באבגוסט שנת 1884 סימתי את הפרקים האחרונים של מאמרי „הדבור האחרון של היהדות הנאשמת". בשביל הזמן ההוא הרי היתה זו סנגוריה נועזה לספרות עם בקורת חריפה על הפוליטיקה של הממשלה

הרוסית (הצדקתי, למשל, את השתמטות היהודים מעבודת הצבא בנימוק של שקול הובות האזרח כנגד זכויותיו).

אחרי המאמר הזה גמרתי בלבי לעשות הפסקה ארוכה בעבודתי הספרותית ולהתמכר כולי ללמודים באוניברסיטה הבינית שלי. לשם כך היה עלי לברוא סביבה מתאימה של התבודדות ומנוחה שלמה. התברר, שמשפחתנו הקטנה, שצפויה היתה לה רביה, לא תוכל לשבת בימות החורף בשני חדרים של דירה נכרית. בשבילנו התקינו דירה יפה בבית הגדול של חותנתי, האלמנה פריידלין, שגרה שם יחד עם בתה השניה לא־נשואה. בראשית ספטמבר עברנו לגור בדירה זו, בשלשה חדרים מרוחים עם חלונות פונים לאחד הרחובות המרכזיים. כאן היה עלי להתאים את החלטתי לחיות חיי התבודדות של חפשי בדעות אל הצורך לחיות בקרב בני המשפחה, וכאן הייתי אנוס, בתוקף מצב רוחי בימים ההם, לעשות מעשים, שאז נחשבו בעיני למעשי גבורה, אך אחרי כן מצאתי, שהיו אכזריים מאד ביחס לאנשים קרובים. הבדלתי לגמרי את המחצית שלנו בבית מן המחצית השניה, שבה ישבה חותנתי, ושם נראו פני רק בשעות הסעודה המשותפת. יצרתי לי מסביבי אטמוספירה של התנכרות, מפני שעם התקרבות כל שהיא מן לנמנע היה שלא יתנקשו בחופש דעותי ושלא יבואו סכסוכים קשים. אפיזודה אחת, שנחקקה בזכרוני לכל ימי חיי, יכולה לתת תאור של הטרגיזם במצב רוחי.

אבי זקני בנציון היה אז עודנו בחיים. הזקן בן השמונים היה קורא את שעורו בתלמוד כקדם. עברו עשר שנים למן העת ההיא, שישבתי לידו על ספסל בית המדרש, ימי דור שלם לגבי איש צעיר, שנהפך במשך הזמן הזה מאלישע המאמין ל„אחר" הכופר. הידע אז זקני את דבר הגלגול הזה? לאושר נפשו, לא יכל לקרוא את מאמרי המרד שלי, שבהם חללתי את כל הקדוש לו, אך מן הצד יכול היה לשמוע משהו על הטפתי לתקונים בדת. אבי הגודד כל ימיו היה קורא ב„המליץ" את מאמרי הפולמוס המכוונים נגדי, ובמכתביו היה מוכיח אותי בדברים רכים, כי הרחקתי מאד ללכת ומחלל אני את השם הטוב של בית דובנוב; אך לאחר תשובתי הכיר והבין, כי אינני „אנטישמי יהודי" ומצא מרגוע לנפשו במחשבה זו, כי בו בזמן אני יוצא להגן על עניני עמנו בפני העולם האויב לנו. ספק הוא, אם שפך את דאגתו לפני הסבא, כי לא רצה לצערו. בקיץ ההוא, כדרכו, לא היה אבי

במסטיסלב, ואנכי נפגשתי רק עם אמי ואחיותי, ורק לעתים רחוקות נכנסתי אצל הסבא. קרבו „הימים הנוראים", ימי הדין והתשובה, ראש־השנה ויום־הכפורים. כפי הנראה, הטרידה מאד את אמי ובני משפחתי השאלה, מה יהיה מנהגי בימים האלה, האם אבוא לבית־הכנסת לתפלה עטוף בטלית או אשב בבית ליד עבודתי, ובזה אכריז מלחמה על אלהים וכל הצבור היהודי. אמי העניה לא העיזה לשאול אותי שאלה זו, אך שפכה את לבה לפני הסבא ובקשה ממנו להשפיע עלי.

פעם אחת, ימים מועטים לפני החגים, קראני הסבא לבוא אליו. באתי. ישב ממולי ושאל, איפה אני אומר להתפלל בימי החגים. עניתי, בהתאמצי עד כמה שאפשר לחוס על הרגש הדתי שלו, כי עדיין לא פתרתי את השאלה הזאת, כי אין לי אפילו הדבר הדרוש לתפלה ליהודי נשוי: טלית. על שאלתו: מדוע? — עניתי ברוח המתקנים, כי תשמישי תפלה אלה לא נקבעו בתורה שבכתב, אלא בתורה שבעל־פה, ולפיכך אין בהם משום חובה של חוק יסודי. לאמר לסבא, כי שולל אני גם את „החוקים היסודיים", לא בוששתי: הדבר היה גורם לנפשו מכה חזקה יותר מדי, אולם גם מה שאמרתי הספיק. קומתו הגבוהה של הסב נכפפה, ראשו הורד מטה עד חזהו. הוא קם והתהלך בלי אומר אנה ואנה על פני החדר. רגעים אחדים נמשכה שתיקה קשה זו. פתאום עמד למולי ואמר בקול חדור לב, שנשמע בו צער אין קץ: שמעון, יבא יום, שבו תאמר יחד עם הנביא: „אלכה ואשובה אל אישי הראשון, כי טוב לי אז מעתה". פסוק זה מפי הנביא הושע (ב', ט'), המעיד בעם ישראל, שלבו הלך אחרי אלהי הגויים, כי יתאכזב בהם ועוד ישוב אל אלהי האמת, נאמר באותו הניגון העצוב, שבו קוראים בנביאים ילדי ה„חדר". עד היום הזה מצלצל באזני קול נבואה זו ועומדת לנגד עיני תמונתו היפה של הזקן, שבימי ילדותי הקסימה אותי כמראה כהן גדול בבית המקדש. דברי הסבא היו דברי נבואה רק למחצה: החבה הרבה לאלהים חדשים רפתה ברבות הימים, אך לא יכלתי עוד להשיב לי את אושר האמונה של הילדות. הוספתי לבקש את הדרך אל האמת וזמן רב אחרי כן מצאתיה בסינתזה ההיסטורית של היהדות הישנה והחדשה.

וכך נפרדנו לחלוטין, באי כח שתי השקפות־עולם: של התזיס העומד וקים המקובל מדורות ושל האנטיתזיס המרדני. הקהלה של יראי־שמים ראתה עד מהרה דבר שלא היה לעולמים: נכדו של המנהיג הרוחני בקהלה, של רבי

בנציון, לא בא לבית הכנסת, לא בראש־השנה ולא ביום־הכפורים, בזמן שגם „פושעי־ישראל" באים להתפלל בצבור. בשעה שמבימת בית הכנסת נשמע קול „שליח הצבור", המלמד זכות על עם ישראל, סרב נכדו בעזות לבוא לבית הדין. „אחר" עמד בודד, מן הצד לעדר המאמינים, מחוץ לבית־הכנסת, שהזדעזע כולו מבכיות ויללות של אחים חוזרים בתשובה. האם קל היה לנפשו של „אחר"? נזיר לחופש הדעות לא יכול היה להפר את נדרו, כדי לגרום נחת־רוח לאיש, יהיה מי שיהיה, לא יכול היה לבוא לבית התפלה ולהתחפש כמסיח עם אלהים, שלא הודה במציאותו או, על כל פנים, לא הודה שנמצא הוא לשיחה עם האדם. „אחר" חשב כך: הם מחויבים לשמור את מצוות דתם כל עוד שהם מאמינים, אני שומר את דתי שלי, הפוזיטיביזם, כל עוד שאני מכיר באמתותה; אם לא כן, תמלא הארץ שקר: דתיות של שקר, אמונות ודעות של צבועים, ואז יאבד הטעם העליון של החיים, הכלול בבקשת האמת בלב שלם. פעמים שהייתי שואל את עצמי: האם לא טוב הוא לותר, כדי שלא להעליב את רגשותיהם הדתיים של אחרים? אולם תיכף עניתי לעצמי: זאת אומרת, שתסלף נפשך וכל ימיך תהיה מתחפש מתוך רחמנות. הרי גם על עצמי לא חסתי: לולא כבוד הסבא בעיר, היו רוגמים אותי באבנים ברחוב, רבים לזו אותי במבטי זעם בשעה שהייתי הולך בשבת ברחוב ומקלי בידי, בשהייתי נכנס לבית־הכואר או מטייל בגן בשעת תפלה ביום חג. לעתים רחוקות היו נערים קוראים אחרי: „במקל בשבת!", „אפיקורס!"... בכל הפלך נתפשטו השמועות על „אחר" שבמסטיסלב; לאחר זמן כאשר באה עלי מחלת־עינים ממושכה, היו מספרים בכל מקום על הכופר, שנענש מן השמים בעורון.

והנה מימי הסתיו שנת 1884 אפשר היה בעיר־השדה השקטה לראות מחזה כזה: בשני רחובות מקבילים היו יושבים בחדרי־עבודה, בין ארונות מלאים ספרים, סב ונכד; האחד עסק בחכמת התלמוד והפוסקים ומסר אותה לקהל תלמידיו, והשני התעמק ולמד בשקידה כזו את החכמה החדשה של הדור וגם לו היה קהל תלמידים מרחוק, קהל גדול יותר, שהיה מדבר עמהם באמצעות מכבש הדפוס. שניהם חיו כנזירים, המקיימים נדר חמור, איש איש ודרך חייו, שונה זו מזו מבחינה שכלית ודומה זו לזו מבחינה מוסרית. שש שנים ארך מצב כזה, שכל הטרגיזם שלו אני מבין כעת יותר מאשר אז, כי ברבות הימים ראיתי עוד תמורות חדשות של דורות „האבות והבנים".

מראשון לספטמבר התחלתי לקים את תכניתי האוניברסיטאית, שבמחזור

ראשון היה עלי לעבור עליה במשך שנה. היא היתה מיוסדת על סידור המדעים של קונט בתקוניו של ספנסר. בכל יום היה עלי ללמוד חמשה למודים מן המדעים האלה: מתמטיקה, תורת־הטבע, סוציולוגיה ובכללה היסטוריה, פילוסופיה ובכללה פסיכולוגיה ולוגיקה, ספרות בלשונות שונות. קבעתי לעצמי יום עבודה של שלש־עשרה שעות. סגרתי עצמי בחדר מרווח, שבו היתה לפנים הספריה הצבורית של האחיות פריידלין, שקניתי ממנה השכלה, ועתה נעשה החדר הזה מקלט לספריה שלי רבת־הגוזנים. על שלחן הכתיבה התנוססו בתוך מסגרות התמונות של שני האישים החביבים עלי: מיל ושילי, החושב הדיקן, בעל מבט הנשר, והמשורר העדין, שזווג בקרבו את ההוזה והמורד. ספק הוא, אם קימתי את המשטר של יום עבודה בן שלש־עשרה שעות, אבל בכל אופן הייתי מרבה בעבודה, אף כי לא בהצלחה שוה במקצועות השונים. הצלחה ניכרת השגתי במדעים הסוציאליים והפילוסופיים.

בחבה מיוחדת עסקתי בלמוד „שיטת הלוגיקה" למיל במקורה האנגלי (לא סמכתי על התרגום הרוסי). סדרתי ראשי־פרקים מפורטים מן הספר, בצרוף הערות משלי בכמה מקומות, שהגיעו כמעט עד סוף הספר השלישי (על האינדוקציה 1). ומפני ש„ההגיון" מאת מיל הוא בעצם מבוא כללי למדע ולפילוסופיה, נתן לי חומר רב למחשבה ולהסתכלות. הנתוח הדק של „ההרגשות כמצבים של ההכרה" הכניס אותי לתוך הפסיכולוגיה. החלק המרכזי של הספר, הלוגיקה האינדוקטיבית, הביא אותי לידי התפעלות, ביחוד הפרק הקלסי על חוק הסבה והמסובב. הרבה רעיונות עורר בקרבי הסעיף על יחס החוק הזה אל התיאוריה של שמירת הכחות או גלגול האנרגיה, שהורה רוברט מאיר, בן דורו של מיל; אני הבאתי את זה בקשר עם תורת ההתפתחות של ספנסר, שב„פילוסופיה הסינתטית" שלו נראה בעיני כיוצר האריסטוטליזם החדש. זוכר אני יום חורף בהיר אחד, בשעה שלבי היה נלהב מן הרעיונות האלה ואני מטייל ברחובות השקטים של העיר ומהרהר: האם לא מצאתי כאן חליפין לאמונה בהשארות הנפש שאבדה לי? אם הנשמה הנארגת עם החומר היא סכום של כחות וכשרונות, של אנרגיה

---

1) לפני מונח עדיין ספר „הלוגיקה" במהדורה האמריקאית בכרך אחד גדול, שעמודיו ברודים משורטטים בעט־עופרת משלי. נשמר אצלי גם הקונספקט מן המהצית הראשונה של הספר.

בכוח ובפועל, הרי „לא אמות לנצח" במחזור הכחות שבעולם. לאחר זמן הקפיא את אמונתי החדשה הרעיון על הקוסמוס לאין גבול ועל רבוא רבבות השנים שקדמו להיסטוריה, אך במשך זמן־מה חממה את נפשי.

מן המדעים הסוציאליים התענינתי במדה מרובה באינציקלופדיה של תורת המשפט ובמשפט־המלוכה הכללי, שלמדתי על פי הקורסים הקלסיים בעת ההיא של מול ובלונצ'לי. שולי הגליונות של שני הספרים האלה היו ברודים מהערותי, מפני שעוררו בלבי המון מחשבות, כמו הרבה למודים שלמדתי בימים ההם. על דברי ימי העולם חזרתי על־פי חבורו הגדול של שלוסר, שלא הניח, כמובן, את דעתי; ברצון רב הייתי הולך ממנו אל המונוגרפיות. ספרו המצוין של פיוסטל די קולאנג', „העיר העתיקה" הכניס אותי לתוך משטר העולם העתיק. האיבולוציוניסטים האנגלים ליבוק, טילור ואחרים פתחו לפני את המקצוע של התרבות הקדמונית, נקודת המוצא לפילוסופיה הסינתטית של ספנסר. „הסוציאולוגיה" של ספנסר היתה תמיד מצויה על שולחני; הכינותי את עצמי ללמוד את תורת הביאולוגיה והפסיכולוגיה שלו. „ההנחות של האתיקה" שלו הכניסו תקון בתורת האוטיליטריזם של מיל, שקודם היתה לי עיקר־אמונה. הספר „תולדות הפסיכולוגיה שלו. „ההנחות של האתיקה" שלו הכניסו תקון בתורת עיקרי במקצוע זה, כי אל מורי־הדרך הגרמניים התיחסתי באי־אמון. הספר הגדול של לואיס „חיי גיתה" הרס את הדעות הקדומות מימי נעורי נגד של קאנט ותלמידיו. הרבה קראתי בספרות העתיקה והחדשה. בזמן אחד קראתי את „הברית החדשה" במקור היוני ו„חיי ישו" של רינאן. ספרו הגדול של לואיס „חיי גיתה" הרס את הדעות הקדומות מימי נעורי נגד המשורר הגדול, שבאו לי על ידי הבקורת הפוליטית של ברנה. היינה והוגו, בירון ושילי היו בעת ההיא המשוררים החביבים עלי ביותר.

בקשתי התבודדות, אך כאן הרגשתי בצד השני של המטבע: הבדידות. בעיר־השדה הנדחת לא היה איש לשוחח עמו ברעיונות, שנולדו בלבי עם קריאה בלתי פוסקת, ויבול רעיונות כאלה היה רב. „כמה פעמים — רשמתי אז בפנקסי — נשמעת הקריאה מתוך התפעלות „מצאתי!" של החושב בין ארבעה קירות ריקים!... אם שמחה שמשתפים בה אחרים היא שמחה כפולה, הרי רעיון שמשתפים בו — רעיון גדול פי כמה. אך לא רבים זוכים לאושר כזה".

בדצמבר שנת 1884 הפסקתי לזמן את למודי באוניברסיטה של בית, כדילכתוב את החלק השלישי שכבר עלה במחשבה לפני מן הטרילוגיה הפובליציסטית שלי: מאמר על התקון בחנוך. המאמר היה ספוג אותו רוח של רדיקליות, כמו המאמרים על התקונים בדת, אך הסגנון שלו לא היה עז כל כך. הצדדים השליליים של החנוך הישן ב„חדר" באו לידי הכללה במסקנה אחת: „אילו בא בעתיד הרחוק ארכיאולוג, שלפניו לא היו תעודות אחרות על מצב היהודים ברוסיה במאה התשע־עשרה מלבד הידיעות על „החדרים", כי אז היה מגלה לבני דורו דבר מפליא: במאה התשע־עשרה ישב בממלכה הרוסית שבט בן שלשה מליונים, שכל בניו התקינו עצמם להיות תיאולוגים". עד היום איני יכל לשכוח אותה סערת־הלב, שבה נכתבו דברי הסיום הלירי בפרק על ה„חדרים": „כל השטח של תחום המושב זרוע אלפי בתי־סוהר לילדים. שם נעשה מעשה פשע גדול: הריגת ילדים, שממיתים בהם את הנשמה ואת הגוף. בריות תשושות וחורות יוצאות משם. האנשים הקטנים והאומללים האלה לא ידעו ילדות. זרים להם מרחב השדות, הרוח הרענן של הכרים, העומק של שמי התכלת. בתוך ארבעה כתלים, באויר מחניק, במאסף רוחני לא לפי כחם, תחת המקל של איש בער עברו עליהם ימי ילדותם הטובים. שם כפו על מוחם הרך את חכמת בבל האיומה. מאומה לא הגידו להם על העולם הממשי, על הטבע, על החיים, והכל על העולם הבא, על המות, על המצוות, על הגיהנם וגן־העדן". אותו צער־הנפש, שבו נכתבו השורות האלה, המתארות באופן חד־צדדי רק את הרשמים הקודרים של חיי ה„חדר", יש לשים אל לב כשיבאו לשפוט על הצעתי הקשה בדבר התקון בחנוך: לסגור את ה„חדרים" ולהמיר אותם בבתי־ספר כלליים ליהודים, לבטל באופן אבטומטי את ה„מלמדים" בסדר זה, כדרך שנתבטלו העגלונים במקומות שעוברת שם מסלת־הברזל. הפעם נבהל עורך ה„ווסכוד" מפני הרדיקליות שלי. הוא החזיק אצלו את כתב־היד חדשים אחדים, ולאחר שסוף־סוף נתן מקום למאמרי בחוברות הירחון (מאי־יולי 1885), מצאתי שנשמט בו המבוא שלי, שבו נקבע הקשר שבין מאמר זה עם החלקים הקודמים של הטרילוגיה, ביחוד עם המאמר האפיקורסי על התקונים בדת, החוץ מזה במקום שם המחבר המנודה באו ראשי תיבות בהיפוך סדר (ד. ס.), ובמקום אחד התנוססה הערה מאת המערכת על אי־האפשרות לגשם את

הצעתי הרדיקלית בדבר התקון בחנוך. היה ברור, שזה נעשה בלחץ אותו התוג של טובי־העדה, שבזמנם באו באזהרה לעורך ה„ווסכוד" בשל מאמרי, וגם כדי להרגיע את רוח חותמי הירחון שמיחו. ברם, המאמר על תקון החנוך היה האחרון בפובליציסטיקה שלי בתקופת האנטיתזה: עד מהרה בא משבר בהשקפת־העולם הכללית שלי.

אחרי אשר שלמתי מס לעבודת הספרות שבתי אל תכניתי האנציקלופדית של השכלה עצמית. נגשתי בהתלהבות אל המשך הקורסים במדעים שהתחלתי. אך בחודש פברואר חלה פתאם עיני, שכנראה עיפו מרוב קריאה בספרים. בא זמן מרגוע מאונס. אשתי היתה קוראת לפני ספרים וירחונים. פעם אחת, אחרי הערב שבלינו בקריאת ספר חדש של הירחון „ווייסטניק אברופה", עלינו על מטותינו. בחצות הלילה נפסקה השינה על ידי שאון ורעש, לאשתי באו חבלי לידה, הופיעו נשים, קמה מהומה. ממחרת בבוקר קראוני לחדר היולדת וברכו אותי במזל־טוב להולדת הבת (24 בפברואר למנין ישן). הימים שבאו אחרי כן לא היו ימי שמחה. יושב הייתי בחדר עבודתי האפל למחצה, שעל־פי עצת הרופא המקומי הוגפו שם התריסים להגן על העינים מפני קרני השמש, מקריא לא היה לי, ואנכי הייתי יושב כל הימים מהרהר ומהרהר... הרהרתי בזב, כי הנה אני אב למשפחה ועלי לדאוג לפרנסתה, בעוד אשר מצבנו החמרי רופף מאד. להעמיס על עצמי עבודה תדירית ב„ווסכוד" לא רציתי. מימי לא השלמתי עם כתיבה לשם ממון ונכון הייתי, דוגמת שפינוזה, לעסוק במלאכת יד לשם פרנסה ובלבד שאהיה בן־חורין בבחירת עבודה רוחנית. אולם הרי שפינוזה לא היה בעל אשה ואב לילדים, וכפי שנראה לי אז יפה עשה: אדם שנדר נדר רוחני, אולי מוטב היה אילו לא נשא אשה.

בא האביב. השלוה שבמעון התורה הופרעה. שני החצאים של הבית, שלי ושל המשפחה, נתחברו. מסביב — שאון ואותה הטרדה המיוחדה, שמכניס אל הבית אפרוח שבא לעולם. אנכי סגרתי את עצמי בתוך חדרי ועבדתי. בחודש מאי כתבתי את הפרקים הראשונים של מחקר גדול „האמונות הדתיות של עם ישראל", שבו הצברתי לי למטרה להשתמש בתיאוריה האיבולוציונית של ספנסר, טילור וליבוק לפולקלור היהודי. התאמצתי לחקור את התפתחות האמונות העממיות בכל הספרות היהודית, החל מן התלמוד וכלה בספרי הקבלה של הדורות האחרונים. בשורת־המאמרים הראשונה, שנדפסה בפסיבדונים מסטיסלבסקי ב„ווסכוד" סוף שנת 1885 וראשית 1886)

הספקתי להרצות רק על מחזור אחד של אמונות: על המות ועל העולם הבא. בפעם הזאת כבשתי את עצמי במסגרת חקירה מדעית לשמה, ורק לפעמים השתמשתי בסגנון של מוכיח על „אמונות תפלות". זה הוא אחד ממאמרי הראשונים של התקופה המוקדמת, שהייתי גם כיום מתיר לשוב ולהדפיסו בתקונים דרושים בקובץ כתבי.

תכניתי האנציקלופדית ללמודים לא נגמרה כהלכתה. עד קיץ שנת 1885 נתקיימה רק כדי שליש בערך. בהיותי עיף יותר מדי, בקשתי מנוחה בחג המשפחה והאורחים שבאו. חזר מא"י לאחר העדרו במשך שלש שנים אחי זאב, אחד מחלוצי ההתישבות, שלא עצר כח לעבוד עבודה חקלאית בארץ שוממה. במשך שלש השנים כתב לי מכתבים ארוכים על הצעדים הראשונים של החלוצים בא"י 1) וכעת עמד לפני מאוכזב מתקוה להצלחה מהירה של התישבות בא"י, אך הוא נעשה שם לאומי אדוק באמונתו. בימי קיץ לוהטים היינו עומדים בוכוחם לוהטים על הלאומיות והקוסמופוליטיות, אך זכורני, שבתשובתי היה מורגש מעין פקפוק, המבשר משבר. לזכוחינו הקשיב קשב רב גימנזיסט מוארשה שהתארח בביתנו,בן־אחיה של אשתי ושמו ראובן (רוברט) זייצ'יק, שמקץ שנים אחדות עזב את רוסיה ואחרי־כן קנה לו שם בספרות הגרמנית, בהרחיקו ללכת עד קצה גבול הקוסמופוליטיזם והאינדיבי־דואליזם (עליו עוד ידובר להלן).

בימי מנוחת הקיץ עשיתי נסיון לתוציא לפועל אחד מחלומותי משכבר הימים. הדוגמה שנזכרה למעלה של שפינוזה, התיאוריה של ספנסר על ההרמוניה בין החנוך השכלי והגופני, ולאחרונה תורת טולסטוי החדשה על „השיבה לפשטות", עוררו בקרבי את האידיאל של רוסו על „הקורבה לטבע", שלקח את לבי לפנים. גמרתי בלבי להתאמן בעבודה גופנית. הזמינו נגר ללמדני מלאכת חרט. הוא העביר לדירתי שלחן־מלאכה גדול, שקבענו מקומו במרפסת הזכוכית של ביתנו. התחיל הלמוד. לחרט גזרי עץ מוכנים על גבי השלחן למדתי עד מהרה, אבל להתקין את הגזרים האלה, לחטוב כופת או קרש, לנסר, להקציע ולסתת — זה ניתן לי בעמל רב, וכעבור שבועות מעטים עזבתי את העבודה הזאת, לאחר ששלמתי למורה שכר

1) קטעים מהם פרסמתי ב„ייבריייסקי סטאריגא" לשנת 1915 בשם „מכתבים של ביל"ואי". השם הנזכר שם לעתים קרובות בר"ת ב. פירושו י. בלקינד, אחד מיסדי פלוגת ביל"ו, שראיתיו בפעם האחרונה בזמן בואו לברלין, שם חלה ומת בשנת 1929.

לימוד. כפי הנראה, עלה בדעתו להפיק הועלת מתאוה משונה זו של סופר, שנפשו חשקה להיות בעל־מלאכה, והחליט לתבוע ממני בדין סכום־כסף גדול, אך בית־הדין דחה את התביעה הזאת שאינה מן היושר. ובכן, על השם אפיקורס שיצא לי נוסף גם שם של זר בדרכיו. הנה עומד אני בחצר ומנסר בשקידה קרש. נכנס לביתה של חותנתי יהודי כפרי עשיר, שהיו לו עסקים עמה, עומד ממולי ומביט מתוך חיוך, כאומר: הן אתה, חביבי, האם לא מדעתך יצאת? לבסוף הוא נגש אלי בפקפקנות ומתוך לגלוג ערמומי הוא אומר: „היש לך צורך לעסוק בעבודה, שכל איבן יכול לעשותה!" תשובתי, שכל אדם מחויב לעסוק גם בעבודה גופנית, נתן רק חיזוק לתמיהתו והוא הלך מעמו בנענוע ראש. לאחר שלא הצלחתי במלאכת חרט התחלתי עוסק בכריכת ספרים. על אותה מרפסת קנה לו שביתה מורי הכורך עם כלי המלאכה הפרימיטיביים שלו, ויחדו התחלנו כורכים את הספרים מן הספריה שלי. עד מהרה למדתי לעשות כריכות־בד פשוטות, קניתי מכבש, סכין עגולה ועוד כלי מלאכה ועשיתי תרגילים באומנות זו בשעות הפנויות מעבודה רוחנית. פרי תרגילי אלה היתה קבוצה הגונה של ספרים באוצרי, שנכרכו על ידי.

אבל גם שנוי־צורה זה בעבודה לא הרחיק את הגעגועים העצומים שתקפו את נפשי. מה־שהוא ניתק בקרב נפשי, איזה בקיע עבר דרך השקפת־עולמי, ואיזו פצוכה פרצה לתוך נשמתי. כשם שלפנים צמח בלבי הספק באמונה, כך נולד בי עתה הספק בכחו הכל־יכול של השכל. הפוזיטיביזם, שבכל מקום הציב מחסומים למחשבתי, התחיל מעיק עלי; האורגניזם השכלי שלי גדל ויצא מן הלבוש הצר. זו היתה רק התחלה קטנה של משבר נפשי, שהתפתח מהרה בהשפעת תמורות חצוניות בחיי. בקיץ שנת 1885 גמלה בלבי ההחלטה לעזוב את האוניברסיטה הביתית שלי, לנסוע לפטרבורג ולחדש שם את העבודה הספרותית התדירית. גמרתי לנסוע רק לבדי ולעזוב את משפחתי במסטיסלב עד הזמן, שאוכל להבטיח את חיי משפחתי בעיר הבירה. לקחתי עמי חלק גדול מן הספריה שלי, בתקותי להמשיך בפטרבורג את למודי „האנציקלופדיים" שהפסקתי. באחד הימים העכורים, יום אבגוסט, נפרדתי מעל משפחתי וקרובי, יצאתי מכתלי חדר־הנזיר שלי, ישבתי בקרון של מודעי העגלון היהודי ונסעתי אל התחנה הרחוקה של מסלת־הברזל.

פרק עשרים

מחלת עינים ומשבר פנימי (1885—86)

שוב בפטרבורג. — חצות לילה של הריאקציה. רוסיה הקפואה. — סבנה „לווכבור", המשך נדויי. — מאמר על מחקרו האנטישמי של אדוארד הארטמאן. — סקירותי בבקורת; „בין הקצוות". — מונוגרפיה על עמנואל הרומי. — כבוד משוררים לפרוג ו„ראגותיו להבלי עולם הזה". — וכוחי עם פלכסר־וואלינסקי על הפילוסופיה הגרמנית. — סימני משבר באמונות ודעות. — מחלת העינים, הרהורים על דרגות המחשבה שעברתי: הספקנות של משכיל? אחרי הספקנות של מאמין. איוב וקהלת. — קורס של מדעים יורידיים יחד עם וואלינסקי. — נסיונות של היפנוטיזם. — סימני תשובה במאמרים על מומזן, רינאן ועל כפודי פרנצוז, פקפוקים בשאלת ה„ז'רגון". — „מדוע הרעלתם את שירי?"

היה אמצע שנות השמונים, חצות לילה של הריאקציה הרוסית, כשבאתי לפני חמש שנים בפעם הראשונה לפטרבורג, ראיתי את שקיעת התקופה של הריפורמות; אחר כך באו ימי הריפורמות־שכנגד של אלכסנדר השלישי, וכעת גברה האפלה. אלכסנדר השלישי עשה כעצת האידיאולוג של הריאקציה קונסטנטין ליאונטיוב: „להקפיא את רוסיה", כדי להמית בה את נצני הפרוגרס. רוסיה היתה כפואה במדה כזו, עד שלא הורגשה בה שום תנועה באטמוספירה הצבורית. ובלוי החיים גם בחברה היהודית. זו היתה התקופה, שעליה כתב פרוג (שירו „בסתיו", שנת 1885):

הלילות האלה ללא כוכבים וללא סהר,
הימים האלה ללא צללים וזהר,
עמי, מה הם דומים
לימי חייך העגומים!...

הכל שח מסביב, גוע,
כמו בערבות ציה,
לו רק זעק איש, שוע,
לו רק נאנח מי מרה!...

בפטרבורג לא היו שום הסתדרויות יהודיות, מלבד „חברת מפיצי השכלה", שבעת ההיא היתה רק קופה של צדקה בבנק של הברון גינצבורג למתן סיוע לסטודנטים יהודיים. הוראצי גינצבורג היה „השתדלן" לכלל ישראל לפני הממשלה הרוסית. בזמן שעמדה סכנת „גזירה" חדשה, צרה חדשה, היה מכנס לתוך חדר עבודתו אצילים יהודיים אחדים והתייעץ עמהם, ואחרי־כן היה מזכירו עמנואה לוין מחבר תזכיר על שמו של מיניסטר זה או זה בצרוף הוכחות, עד כמה תשפיע לרעה ההגבלה החדשה על מצב היהודים ותגרום נזק גם לרוסיה.

בחזירתי לפטרבורג באמצע אבגוסט שנת 1885, מצאתיה עגומה יותר מאשר לפני 15 חודש, בזמן שעזבתיה. החוגים הספרותיים הקטנים שלנו היו במצב של הרס. הגאות הצבורית הזו, שבסוף שנות השבעים עוררה לחיים שורה של כתבי־עת יהודיים ברוסית, שפלה עתה. ה„ראזסוויט" דעך זה כבר, וה„רוססקי ייברייי" התנהל בכבדות להגיע עד סוף שנת 1884. יצא שלם רק ה„ווסכוד" על שתי מהדורותיו, השבועון והירחון, אך גם מעל לראשו היתה תלויה חרב דומוקלס של הצנזורה, אחרי שתי האזהרות שניתנו לו על ידי המיניסטר בשל „כיונו המזיק", ז. א. בשל הבקורת שמתח על מעשי הממשלה ליהודים. היה יוצא עוד שבועון בעברי בשם „המליץ" ובז'רגון — „פאלקסבלאט". מי שהיה עורך ה„רוסקי ייברייי" י. ל. קנטור הכין חדוש: את העתון היומי הראשון בשפת עבר „היום". בזמן העדרי, כשהייתי כותב רק לעתים רחוקות בשביל מדור הבקורת של ה„ווסכוד", היה ממלא מקומי שם י. ל. קנטור, שעתה היה עליו לפנות את המקום הזה לי. במערכת „ווסכוד", ברגע שבאתי, מצאתי את הד"ר סמואיל אוסיפוביץ גרוזנברג. הוא גמר זמן לא רב קודם לכן את הקורס באקדמיה הצבאית־המידיצינית, אך עסק מעט באומנות הריפוי: לבו משך אותו לפובליציסטיקה והוא קבע מושבו איתן בשבועון של ה„ווסכוד" כסוקר על החיים הפוליטיים של היהדות המערבית; הוא היה כותב את „הכרוניקה של חוץ־לארץ" ברוח ההתבוללות המערבית.

יחד עם זה נעשה עוזר חרוץ ללנדוי בעריכת השבועון, ובשנים הבאות היה ממלא מקום העורך בחדשי הקיץ. עתה מסר לי את חדשות פטרבורג של הזמן האחרון. כאשר שב לנדוי ממקום־המרפא בסוף הקיץ, נודעה לי עוד חדשה אחת: כי בערי השדה לא סלחו עד היום ל„ווסכוד" את חטאו, שנתן מקום למאמרי על התקונים בדת, וכי הירחון הפסיד מפני זה חמש מאות מנויים, ואף־על־פי־כן בקש מאתי לנדוי לחדש את עבודתי התדירית בירחון, במדור להיסטוריה ולבקורת.

אחרי הפסקה ארוכה נגשתי לעבודה בשקידה גדולה. בימים ההם נדפסו בעתון הרשמי למחצה של צוררי היהודים, „נובויה וורמיא", פרקים רבים מספרו החדש של הפילוסוף הגרמני המפורסם אדוארד הארטמן „היהדות בהוה ובעתיד". מאמרי הפילוסוף המודרני, שיצא כתיאריטיקון של האנטישמות, עשו רושם על הקהל הרוסי. הרעיון היסודי של הארטמן היה זה, כי „הרגש השבטי" של היהודים אינו יכול לדור בכפיפה אחת עם הרגש הלאומי־הממלכתי של האומות השליטות. לאחר שקראתי את המקור הגרמני של הספר, כתבתי עליו מאמר (בפסבדונים ש. מסטיסלבסקי, „ווסכוד" 1885, ח' 9—10), שבו בססתי מבחינה היסטורית את „הרגש השבטי" (תלאומי) של היהודים בשדה התרבות, ובזה עשיתי נטיה ראשונה, אם כי קטנה, מן האידיאל הקוסמופוליטי שלי. הבאתי את השכפותיו של הארטמן על השאלה היהודית בקשר עם „הפילוסופיה שלא־מדעת" שלו, עם שלילתו את החופש האינדיבידואלי וחיובו את הפרינציפ של כפיה ממלכתית. בזה קבעתי את התכונה הריאקציונית של דעותיו הסוציאליות והקורבה שלהן עם הלאומיות התוקפת. בעברי כעת על מאמרי בענין הארטמן, אני מוצא בו סימנים של בגרות המחשבה במדה רבה לעומת מאמרי הפובליציסטיים הקודמים.

התקדמות כזאת אני מוצא גם במאמרים המחודשים של קריטיקוס במדור „מגילת הספרות". בספרים האחרונים של ה„ווסכוד" לשנת 1885. קדמתי לראשונה בברכה את המאספים הספרותיים הגדולים „האסיף", שיצאו ע"י נ. סוקולוב בווארשה, ושהניחו את היסוד לספרות של קובצים בלשון העברית. עוררתי תשומת לב לתמונות ההומוריסטיות של נתן סמואלי מחיי היהודים בגליציה, לרומנים הסוציאליים הראשונים מ חיי היהודים ברוסיה ופולין, לאחרונה — לזרמים הקצוניים בתוך היהדות הרוסית.

במאמרי „בין הקצוות" (ח' 12) הסירותי את המסוה מעל „המתקן" האודיסאי פרילוקר, שנהפך בזמן מאוחר למיסיונר ומוצרי בלונדון, אך אז עוד עשה נסיון להעביר את מלאכותו דרך הברחה בצורת הגנה על עיקר „האלטרואיזם" של הנצרות נגד „האיגואיזם" של היהדות. אני תפשתי את המבריח הזה והוכחתי עוונו בראיה נצחת, ועל זה התאונן עלי מרה בשבועון הרוסי הפרוגרסיבי „נידיילא" של היידיבורוב (1886 №19). לפרילוקר הוריתי דרך ישרה אל הדרשן האוילי, שהטיף בקישינוב לדת היהודית־נוצרית, הוא יוסף רבניוביץ, מחבר ספר דרשות של הבל. מזה האחרון עברתי דרך הפגנה אל הספר האורתודוכסי „מהזאת יהדות?" מאת פ. גץ, שהוסיף בעתונות היהודית־גרמנית להרעים על הריפורמיזם שלי. בספרו עשה נסיון להעביר את הרעיון היהודי הלאומי תחת צעיף של תעודה דתית ברוח הרבנים. ואני במאמר הבקורת שלי עשיתי נתוח למושג „תעודה", בהבדילי בין תעודה מאת ההשגחה העליונה לעם קודם יצירתו ובין תעודה לאחר יצירה, ז. א. תפקיד היסטורי של העם הנידון בהתפתחותה של האנושיות. ועוד הזהרתי מפני הערבוב של עם ישראל ותורת ישראל במושג „היהדות": „עם ישראל יש לו זכות הקיום לא מפני שתורת ישראל יש לה זכות זו, אלא משום שזכות הקיום יש בדרך הטבע לכל קבוצה שנתהוותה באופן היסטורי, אם אינה שואפת למטרות מזיקות לחברה". בכלל התעמקה שיטת הבקורת שלי לעומת זו שהיתה קודם, אך כעת סובר אני, שאסור להשתמש בסגנון חריף זה של מאמרי, שמצא אז חן רב בעיני חברי ובעיני קוראים רבים, מלבד, כמובן, בעיני המחברים שנפגעו על ידם. זו היתה ירושת הבקורת הרוסית השואפת־קרב של התקופה הקודמת.

לבי נמשך שוב אחרי עבודה מדעית, אך עדיין הייתי מתנודד בין נושאים כלליים ויהודיים. סימן מיבהק למצב־רוחי בימים ההם היה דבר זה, שבזמן אחד הרהרתי בשני נושאים שונים לחלוטין, אוניברסלי ויהודי: על חיי האנציקלופדיסט הצרפתי בן המאה הי"ח קונדורסה ותורתו על הפרוגרס המוחלט של המין האנושי („פירפיקציוניזם") — ועל התפתחותה של תורת־הנסתר בישראל למן הקבלה ועד החסידות. הסוף היה, שבחרתי בנושא נייטרלי: על עמנואל הרומי, בן דורו של דנטה שאורו זרח בימי הרינסנסה האיטלקית. בחשק רב קראתי את המקורות וכתבתי את המונוגרפיה על „היינה של ימי הבינים"; פסוקים רבים משירי

האהבה שלו תרגמתי לרוסית בחרוזים לבנים. הסגנון של המאמר היה קל ובכמה מקומותו גם עליז. זה היה גלוי אחרון של רוח אמיץ בערב המשבר הנפשי שתקף אותי. המאמר נכתב במחצית הראשונה של דצמבר שנת 1885 (נדפס באיחור זמן, בחתימת ר"ת ש. ד., ב„ווסכוד" ח' V־III), ובסוף החודש ההוא הפסיקה את עבודתי מחלת עינים קשה.

בחורף הפטרבורגי ההוא, עם כל העבודה המתמידה, לא חייתי כלל חיי נזיר מתבודד. לעתים קרובות הייתי נפגש עם ידידים וחברים בספרות. בהיות דירתי קרובה למערכת ה„ווסכוד", הייתי הולך כמעט בכל יום מרחוב פודיאצ'יסה התיכון דרך גשר הארי על תעלת ייקטרינה אל רחוב האופיצירים, ששם היה בית המערכת. כרגיל, הייתי בא שמה בבוקר, מוסר את הכ"י לסידור, מחזיר את גליונות ההגהה המתוקנים ולוקח חדשים, מקבל את הספרים החדשים, שנשלחו למערכת לבקורת. בעת ההיא התחלתי שוב לתקן את כתבי־היד של העוזרים במדור למדע, ובשכר עבודה זו של עריכה העלה לנדוי את שכר־הסופרים בעד המאמרים שלי משלשים וחמשה רובלים עד ארבעים לגליון. גם כשהייתי בא בבוקר בשעה מוקדמת מאד, הייתי תמיד מוצא את לנדוי עובד בעמידה ליד עמודו: פעם כותב מאמר ראשי בשביל הגליון הסמוך של „הכרוניקה השבועית", פעם קורא את הטורים של גליונות ההגהה, שמביא לו המסדר מבית הדפוס, הנמצא בקומה התחתונה, קורא ומתקן כתבי־יד, מעיין בחשבונות של המשרד. זוכר אני את הבקרים הקודרים של החורף, בזמן שהייתי מוצא אותו עובד לאור המנורה ומסדר את המעטפות עם הכסף, שהיו מתקבלות בעונת החתימה לפני ראשית השנה החדשה מאת המנויים בערי השדה (המחאות הדואר עדיין לא הונהגו); יש אשר היה מבקש ממני לעזור לו בעבודה זו, ושנינו היינו יושבים ליד שלחן ארוך, העמוס מעטפות עם חותמות של לכה, אנו פותחים אותן ומוציאים מתוכן את שטרות הכסף, שאנו מסדרים בצבורים לחוד ואת המכתבים עם שמות המנויים לחוד. בשעת מעשה, כמובן, היינו משוחחים, אך שיחות בדברים שבלב קשה היה לנהל עם איש־המעשה הזה הסגור בתוך עצמו, שכל היום היה עובד ואת הערבים היה מבלה בקלוב, ששם היה משחק בתשוקה עזה בקלפים (על נצחונותיו או מפלותיו במשחק היו מתהלכות אגדות, כמו על המשורר הרוסי ניקרסוב, שגם הוא נמשך בכל נפשו אחרי משחק הקלפים).

איש שיחי לעתים קרובות היה פרוג, שדר אף הוא בקירוב מקום, ברחוב האופיצירים. פרוג עמד אז על מרום תהלתו. הקובץ הראשון של שיריו, שהופיע זה עתה, עורר תשבחות מצד הבקורת היהודית והרוסית. משנה־העורך של הירחון הרוסי הגדול „ווייסטניק אברופה", ק. ארסניוב, במאמרו „משוררים של שני דורות", העמיד את פרוג בשורה אחת עם פולינסקי ונדסון, כבאים במקומו של ניקרסוב. בימים ההם נמשך לבי מאד אחרי שירת הצער העולמי של המשורר נדסון, שמת בלא עת, וגם אחרי שירת הצער הלאומי של פרוג, ומצאתי לנכון מבחינה פסיכולוגית את צרוף שני המשוררים, שהאחד מהם היה יהודי לפי תוכן יצירתו והשני נשא בקרבו ירושת אבות יהודיים. אולם תהלות הבקורת היו להן בשביל פרוג תוצאות שליליות ולא חיוביות: הוא נעשה פייטן של „המודה", שהיו מזמינים אותו להשתתף בכתבי־עת רוסיים שונים, ולעתים קרובות היה כותב כמחבר־שירים חרוץ, אך לא כמשורר בעל רוח־הקודש. בירחון קל־המשקל „נוב" (ניר) של וולף היו נדפסים שיריו בכל חוברת, על פי רוב על נושאים מכתבי הקודש, ויחד עם דברים מצוינים באו שם גם קלושים. הרחבת הקשרים עם „צועני" הספרות הרוסית אף היא לא הביאה לו תועלת רבה. באחד ממכתבי הפרטיים של הזמן ההוא אני מוצא תאור כזה: „פרוג בירחון „נוב" מקבל חמשים קופיקות. חי ברחבות. חזקה שתמצאהו במרוץ־הסוסים בכפר־הקיסר, ב„ליבדיה" ו„בארקדיה" (מקומות ההוללות מחוץ לעיר), בכלל הוא מסתובב בסופה של עולם־הזה. יקר־רוח וטוב־לב הוא כקדם, אך זקוק הוא לקצת התפתחות רוחנית". ואף־על־פי־כן הייתי לעתים קרובות „עד לכך, איך שבנפש המשורר, השקוע „בהבלי העולם הזה", הוצת אש הקודש, איך שעל אבני המרצפת של עיר הבירה התגעגע על שדמות מולדתו. זכורני, באתי אליו פעם בבוקר, אחרי נשף פומבי, ששם דקלם את שיריו. על השלחן לפניו היה מונח גליון ניר כתוב מראשו ועד סופו, והוא קרא לפני בהתלהבות את שירו החדש:

האספר לכם, איך אהבתי פעם ראשונה ?
האספר לכם ? — הה, הפה באנחות הסופה,
בחושך הזה השורר מסביב,
הפה ישמע שירי, שיר תנופה ?...
שם במקום שאהבתי, מקום האביב

של שירי, שיר להב ותרועה,
שם מעין האהבה, מקור השיר.
שם השתרע דשא הכביר,
ברקת השדה, כסף היאור;
ובמרחב השדה, בחפש ודרור
ישמיע את שירו הפלג...
האספר לכם? — האם פה, בין כתלי האולם,
שרוח השממון, הממית כל רגש,
קבצכם גאים ומבלי עולם,
להנצל רגע מכף הבטלה —
הפה, אשר יאהבו משעמום, ישעממו באהבה,
הפה תשמע שירתי בת החרות?
האתם תאזינו שיר, תבינו מחשבה?

בפעם אחרת מצאתיו כותב את שירו הרעיוני „במסגד". בן „דת האהבה" בא אל מקדש עתיק, שבו נשארו שרידים מאלילי האבן הקדומים, והוא שומע שאלה אירונית: הנה כבר עברה שורה של דורות מן העת ההיא, אשר בני האדם עזבו את מקדשנו והלכו אל מקדש אחר, שבו ימשול אל אחר, „אל השלום והאהבה" — האם מאושרים הם שם?

... שם עמכם, אמור, החדלו אנחות,
האפסו כושלים ונדכאים? ...
הגד, הן אנשים כבר למדו שם
במה להנעים, להרחיב חייהם.
מה יפרחו אפוא שם השדות!
מה יוריקו העמקים, יפיצו ריחם הגנים,
ושירים עליזים, שירי חרות וחיים,
יעלו, ישמעו בכרים וביערים ההם!
הגד... אך מה לך? למה ראשך השפלת,
למה נאנחת מרה? למה עצוב הנך?
אתה נאנח... איפה? אתה הגא והחפשי,
אתה שופך דמעות... על מה? על האבן הקרה!...
הה, בן־אדם עלוב! הה, ילד מסכן!

על ידי רמזים כאלה אפשר היה בימים ההם, תחת לחץ הצנזורה של הכנסיה, להביע ספק בסגולת הישועה של הדת השלטת „השופעת אהבה".

שיחות אחרות היו לי עם הצעיר אקים לבוביץ פלכסר, שעמו היינו נפגשים אני ופרוג, בעת ההיא, בטרם קנה לו פרסום בפסיבדונים וואלינסקי. הוא היה אז סטודנט בקורס האחרון של הפקולטה למשפטים, אך כבר עסק בשקידה בפילוסופיה, ומעל שפתיו לא סר השם שפינוזה. הוא כתב חבור אוניברסיטאי על „המחקר הפוליטי־התיאולוגי" של שפינוזה ורצה לפרסם אותו ב„ווסכוד". לנדוי מסר את הכ"י לעיון לידי הרכבי, ואחרי־כן שלח אלי את גליונות ההגהה לשם תקונים בסגנון, כי פלכסר הצעיר היה עדיין סופר לא מהיר וכתב באותו הסגנון המליצי, המעורפל לפרקים, שבחבוריו המאוחרים שכלל אותו. הייתי נפגש עמו אז לעתים קרובות והתוכחנו ארוכות על היתרונות של הפילוסופיה האנגלית והגרמנית, מפני שאנכי הייתי נוטה אל הראשונה והוא—אל האחרונה. אני הוכחתיו על הערפליות „הגרמנית" של המחשבה. מימי נעורי הטילה עלי אימה הפילוסופיה הגרמנית, ביחוד זו של הגל, שבזמן הזה הייתי מכנה אותה בשם אינפליאציה של מלים, ואז נסחתי זאת בצורה פשוטה יותר באחת מרשימותי לאחר זכוחים כאלה: „בעולם יש מחזור של הרבה מלים מיותרות, עד שבאמת פחד יתקוף את האדם. ערכה של המלה וחשיבותה צריכים בהכרח להתמעט (מחמת רבוי מופלג כזה), כדרך שערכם של שטרות כסף הולך ופוחת במדה שהשוק מתמלא מהם בשפע. המלה היא שטר־כסף ביחס לרעיון המתבטא על ידה. בעולם הרעיונות גם כן אפשריים משברים פינאנסיים, ואני איני יודע כאן תאום מוכשר יותר לדז'ון לואו מאשר הגל. המבול של מלים יביא כליה על הרעיון. היכן היא תיבת נח שתציל אותנו?" בהיות חסיד של המחשבה הפוזיטיבית הברורה, פחדתי עד מאד מפני „קורי עכביש של המוח" (Hirngespinst) שארגו בשקידה רבה כל־כך העכבישים הפילוסופיים בגרמניה, הפחידה אותי הסופיסטיקה הגרמנית, שנתפתחה אחרי קאנט, כמו הסופיסטיקה היונית בימי סוקרטס.

בסתיו שנת 1885 השקעתי עצמי שוב בקריאת ספרים. יושב הייתי שעות רבות בספריה הצבורית, קורא כל הספרים החדשים בשאלות הפילוסופיות שהעסיקו את מוחי. עיני כאבו מחמת המאמצים היתרים, ובשעות של הפסקה

מאונס הייתי מתמכר להרהורים, שדחפו אותי הלאה אל דרך המשבר הרעיוני, שהתחיל עוד בקיץ הקודם במסטיסלב. מן העת ההיא והלאה התחלתי כותב יומן תדירי, שבו הייתי רושם את ההרהורים, שהסעירו את נפשי. אמרתי להקדים לרשימות היומן דין־וחשבון על השנים שקדמו, בזמן שלא הייתי עורך רשימות מסודרות, אולם במקום זה רשמתי בספר רק ראשי־פרקים בקצור, לפי סדר כרונולוגי, מן הדברים שעברו עלי מימי ילדותי, ומלמטה כתבתי: „זו היא אבן אלמת על קבר עשרים וחמש שנה משנות חיי. האבן אינה מספרת כלום, אך הן „לבי קבור כאן" (פראזה של בירון). ברשימות הראשונות (23—26 דצמבר 1885) עשיתי ציון לארבע מדרגות של השקפת עולם שעברתי בהן: אמונה תמה, אמונה מזוקקה, דיאיזם, פוזיטי־ביזם, ועמדתי על מהות המדרגה ההדשה של הספקנות: „טיבה של הספקנות כיום עדיין לא נתברר בשלמות. בדרך כלל יסודה הוא ברגש. הקוים העיקריים שלה הם: הצמאון לאמונה, שאינו מוצא ספוקו ב„דת האנושיות" של הפוזיטיביזם; הרעיונות הנוגים על סודות ההויה החשובים ביותר שלא ניתנו לידיעה ובכל זאת הם תובעים פתרון למרות האיסור של הפוזיטיביזם; הספק בפרוגרס המוסרי של האנושיות".

בקשתי תנחומין בעבודה הקרובה לבעיות אלו ועמדתי על הביאוגרפיה של המספרת הפילוסופית ג'ורג' אליוט, שלשמה הופיע בשעה זו חומר רב בצורת המכתבים והיומנים של הסופרת. בסוף דצמבר קניתי את ארבעת הכרכים של הספר הזה בהוצאת טאוכניץ ושקעתי בקריאה, אך כאן באה התקפה כזו של מחלת העינים, עד כי נבהלתי באמת. הרשימה ביומני לראש השנה הנוצרית (1 בינואר 1886) אומרת: „השקעתי עצמי בקריאה, כדי לשכוח הכל, אבל לקרוא הרבה אין העינים מרשות. יסורי טנטלוס!" מן הרגע הזה נמשכה שורה של שנים הקשות ביותר בכל ימי חיי. מחלת העינים עם כאב חזק ברקותי לאחר רגעים מעטים של קריאה לא בשרה טובות לי. הרופאים המומחים, שפניתי אליהם, לא יכלו לקבוע בדיוק את הדיאגנוזה. רופא העינים המובהק בפטרבורג מהבלי צוה עלי להתרפא בחשמל וסגנו העביר זרם חשמל דרך שרירי עיני, אך הקלה לא באה. הרופא הציע לעשות נתוח, אך אנכי לא יכלתי להחליט בדבר. ארבעת החדשים הראשונים של שנת 1886 היו לי ימי יסורים תדיריים. חדלתי ללכת לספריה הצבורית, גם בביתי לא יכלתי לקרוא עמודים אחדים בספר בלי מכאוב עצום. לכתוב

היה נוח יותר, אך לעתים קרובות היה עלי לכתוב בעינים עצומות למחצה קריינים היו לי ארעיים ומעטים. רק אחד מהם נתן לי עזרה רבה בעת הרעה ההיא.

בימים ההם התחברתי מאד לפלכסר־וואלינסקי, שהיה צעיר ממני בשנתים. הוא חי במצוק והתפרנס מתמיכה דלה לסטודנטים, שהיה מקבל באוניברסיטה ומשכר עבודה ספרותית קלוש; משכרו זה היה עליו עוד לשלוח לאשתו בז'יטומיר, מפני שעוד בהיותו סטודנט בקורס הראשון התאהב, נשא אשה ומהרה נעשה אב. התאמצתי למצוא עבודה ב„חוסכוד", נתתי לו משלי ספרים חדשים לכתוב עליהם ריצנזיות, ובשעות של דוחק רב הייתי תומך בו בהלוואות קטנות. בעת ההיא כבר נטה פלכסר מאחרי חבת ציון, שלקחה א תלבו באביב ימיו, וגם בספרות העברית ראה את עצמו כנכרי, יען כי לא יכול לקרוא ספרים עבריים במקורם: לבו נמשך בכח אל הספרות הרוסית הכללית, שנכנס אליה כעבור שנים אחדות בשאון ורעש. בחורף ההוא, שעליו אני כותב כיום, הכין עצמו לבחינת הגמר באוניברסיטה בפקולטה לתורת המשפטים, אז הותנה ביניהם להתקין עצמנו יחד באופן כזה, שעלי יהיה למעט בקריאה. חדשים אחדים עסקנו בלמוד הקורס של המדעים היורידיים ועברנו על הענינים האלה: המשפט הבין־לאומי (על פי ספרי־הלמוד הגדול של מארטנס), המשפט הרומאי, המשפט הפלילי הכללי ותולדות המשפט הרוסי (על פי סירגייאביץ'). עוסקים היינו בלמוד שעות אחדות ביום באופן כזה: פלכסר קורא בקול סעיף מספר הלמוד ואחרי־כן מרצה את הדברים בעל־פה, אחריו אני חוזר עליהם, ועם זה היינו מתקנים זה לזה שגיאות או השמטות שבאו בהרצאת הדברים. זו היתה תחבולה מצוינה לרכוש את הענין.

אולם מחוץ לשעות אלו, בשבתי לבדי, קשה היה לי מאד. יש אשר אני קורא שורות אחדות בספר ומוכרח להפסיק מחמת כאב ראש, אני פוסע שעות על פני חדרי ומתמכר להרהורים קודרים. תקף אותי מצב־רוחו של איוב. סדרתי ברעיוני לפרטיה תכנית של חבור על הנושא: „איוב וקהלת: פסימיות וספקנות בספר התנ"ך". תכנית זו הלכה וגמלה בלבי אחרי־כן במשך שנים רבות ואני מצטער, שלא עלה בידי להוציאה לפועל. בכלל חשבתי אז הרבה על היסודות הפסיכולוגיים והמוסריים של הפסימיזם וכללתי אותם בסכימה זו:

א) הבלתי מוכר.: הרגשת האין־סוף בלי האפשרות להכירו: השאיפה המיוחדה לאדם אל האין־סוף, שאי אפשר להוציאה אל פועל, מפני הטבע הסופי שבאדם.

ב) מלחמת הרגש והשכל, הגופני והרוחני שבאדם.

ג) מלחמת הקיום, שבה מנצח לעתים קרובות לא החזק ברוחניות אלא בגשמיות.

ד). היסורים הם המדה הקבועה של החיים; האושר הוא רק הצער שהתמעט. במקום הפרינציפ של „סומום בונום" (הטוב במדה היותר גדולה) של תורת התועלתיות, צריך היה לקבוע עיקר של „מינימום מאלום" (הרע במדה היותר קטנה).

היו רגעים קשים, שנדמה לי הכרחי להסיק מסקנה מעשית מחרוזי השיר של בירון, שהיו חביבים עלי אז:

Count over the joys thine hours have seen,
Count over thy days from anguish free,
And know, whatever thou hast been,
It is something bettet not to be.

בימים ההם, ימי התעמקי במחשבות, מסרתי לבדיקה את כל השקפת עולמי. עמדתי מלא אימה לפני התהום העמוקה של החיים. נתון הייתי לשלטונו של „הפחד מפני הריקניות", שתקף אותי בהפסקה זו שבין חלק אחד מלא חיים ובין החלק השני, שהיה עוד צורך למלאותו.

בהתאמצי למעט בישיבה בביתי עם הרהורי, הייתי לעתים קרובות הולך בערבים לבתי מיודעים. התיאטרון לא משך את לבי גם עתה (פעם נזדמן לי להיות בהצגת „אוריאל אקוסטה" של גוצקוב, אך היא הוסיפה מעט לרושם שלי מתוך הקריאה של הדרמה). רגיל הייתי בעת ההיא בין השאר אצל העתונאי אברהם קויפמאן, שבתור עורך־משנה של העתון „נובוסטי" היה מספר לי חדשות פוליטיות כאלה, שבתוקף תנאי הצנזורה לא ניתנו לפרסום, וגם שמועות צבוריות וספרותיות, שהיו מתהלכות בפטרבורג. בדירתו הייתי נוכח בשעת נסיונותיו של ההיפנוטיסט הראשון א. פלדמאן, שהפליא אז את אנשי פטרבורג באומנות הסוגסטיה. באחד מערבי

*) ספור כל שעות האושר של חייך, ספור את הימים החפשים מדאגות, וידעת כי תהיה מה שתהיה, מוטב לך שלא תהיה כלל.

החורף נתכנסו בדירתו של קויפמאן בסמטה המכסימיליאנית המון רופאים, עתונאים וסופרים, שלפניהם הראה פלדמן את נסיונותיו. במעמדנו הפיל „הידעוני" שינה על עלמה אחת שנכנסה לשם ועשה אותה למקימת פקודותיו בהכנעה גמורה. הוא עשה בה נסיונות של אנסטזיה (נטילת־התחושה), בדקרו ידיה במחטים ולא יצא דם, והגוף הנטול תחושה נמצא באויר במצב מושכב, בהסמכו רק בקצות הראש והרגלים בקצות שני כסאות. אולם כשנסה פלדמן להפיל שנה על גברת אחרת מן האורחות, שנדמתה לו היסטרית במקצת, לא הצליחה השפעתו. בערב אחד סדר נסיון של „מנטביזם" (נחוש המחשבות) בדירתו של פרוג, גם כן במושבם של רופאים ועתונאים. במקרה אחד הייתי אני „האינדוקטור", ז. א. העליתי במחשבתי דבר אחד בחדר אחר והוא אחז בידי והוליכני על פני החדרים, עד אשר קרב אל הדבר שהעליתי במחשבתי. פלדמן הצעיר היה אז סטודנט באוניברסיטה של אודיסה ואמר לנסוע לפאריס ללמוד שם את תורת ההיפנוטיזם בהדרכתו של הפסיכיאטר המפואר שארקו; לשם אוסף כסף לנסיעה זו היה עורך מחזות פומביים אלו.

המשבר הפנימי גמל בקרבי תחת צעיף של יסורים, ספקנות ופיסימיות. אחי העריך אל נכון אחת הסבות של דכדוכי, בהוכיחו לי באחד ממכתביו הארוכים מאד, כי האהבה המפשטת לאנושיות נוטלת ממני את האושר של האהבה הממשית לעמי, כי איני מוצא ספוק בעבודה לטובת עם אחד בשל השאיפות שאין להן סוף לעבוד לטובת כל העמים. ואמנם כן, בקרבי החלה אז המלחמה בין הכח המושך למרכז וההכח הדוחה מן המרכז, בין הפריצציפ הלאומי והקוסמופוליטי. בקשת דרכים חדשות, לפי שעה במורך, בפקפוק, היתה ניכרת בשורה של מאמרי בקורת שלי בעת ההיא. בחוברת יאנואר של „הווסכוד" לשנת 1886 כתבתי מאמר־בקורת על הפרק הידוע על מלכות יהודה, בכרך החמישי של „תולדות רומא" מאת מ ו מ ז ן, שהופיע אז במקורו הגרמני ובתרגום רוס. הערותי על הנטיה לצד אחד בהשקפת מ ו מ ז ן, הנוטה למלכות רומא, בהעריכו את המרד הלאומי של יהודה העתיקה, ויצאתי להגן על כבוד הקנאים שנלחמו לשחרור מידי הפטריוטיזם הרומאי של טציטוס החדש; מצאתי גם „סבות ממתיקות את הדין" למאמר הפרושים „ועשו סיג לתורה" בזה, שתורת הפרושים היתה ריאקציה טבעית נגד ההתבוללות היונית. אלה שהציגו את מאמרי זה לעומת מאמרי על התקונים בדת של

שנת 1883 יכלו לראות תאת הנטיה הזאת מן האנטיתזיס העז הקודם. עוזר ה„ווסכוד", הסופר בן־עמי, הקנאי של הלאומיות היהודית, שחרף אותי מקודם במכתביו לקנדוי מחוץ־לארץ, קדם בברכה את מאמרי על מומזן, כהתחלה של מהפכה בהשקפותי. בדברים מסויימים יותר הבעתי דעותי במאמר מסוג זה על רינאן לרגלי הפרקים, שיצאו בתרגום רוסי, על חורבן ירושלים בידי הרומאים, מתוך הכרך הרביעי של ספרו „תולדות הנצרות". הוכחתי, כי כשם שמומזן הוא טנדנציוזי בתפקיד של סניגור על מלכות רומא נגד הלאום היהודי, כך מופיע רינאן כסניגור של הדת הנוצרית „האוניברסלית" נגד דת ישראל הלאומית. נוסף על זה עלה בידי למצוא סתירה אצל רינאן: בספרו הנידון אמר, כי אחרי הופעת הנצרות אבדה לה ליהדות זכות הקיום, בעוד אשר בנאומו המאוחר בזמן ב„חברה לחכמת ישראל" (1883) אמר, כי היהדות, שהרבתה להעניק לאנושיות בעבר, יש בה כשרון לשמש אותה גם בעתיד.

השנוי בהשקפותי ניכר היה לא רק ביחסי ליהדות ההיסטורית, אלא גם לזו של דורנו. בחוברת פברואר של ה„ווסכוד" פרסמתי מאמר בשם „הטרגזם של חיי היהודים בספורי פראנצוז" (בחתימת ר"ת ד. ס.), לרגלי התרגום הרוסי של הספר „היהודים בבארנוב", בימים ההם של מחלת עיני עוררו בקרבי ספורי פראנצוז, שקראו לפני בקול, מן החיים הפטריארכליים של יהודי גליציה, המון זכרונות מסעירי נפש, הטרגדיות האלה של העיירה היהודית בתקופת המלחמה בין האבות והבנים, בין מורדי־האור ושואפים־להשכלה, הזכירו לי את הטרגדיה שלי, של אדם מדור המעבר, העומד בין האבות והבנים, על מפתן שני עולמות. ובמאמרי שפכתי את געגועי על שלימות האמונה התמה מצד אחד ועל ההתלהבות הראשונה לקראת ההשכלה מן הצד השני. כתבתי את המאמר הזה בעינים עצומות למחצה, במצב של דבקות הנפש. זו היתה אלגיה בפרוזה מראשיתה עד סופה, פרידה מן השירה השקטה של ימי הילדות ומן ההתפרצות בסערה של ימי הבחרות, ימי „שטורם אונד דראנג", שעברו עלי בתקופה האחרונה. זו היתה קריאה לרזיגנציה, להכנעת הנפש: אין זכאים ואין חיבים, אבל יש אנשים אומללים, טרגיים. „לדעת הכל הרי זה לסלוח לכל" — נאמר בסיום העצוב של מאמרי. בסערת־נפש עמוקה נכתבו השורות האחרונות שלו: „נדמה לך (בקראך את ספורי פראנצוז), כאילו אחרי נדודים ארוכים באת שוב תחת צל מולדת,

דאית את הפנים האהובים של הורים וקרובים, שמעת את צלצול הקולות שכבר נשכחו ושבזמן העבר הסעירו את לבך — ונדמה לך, כי פתאם הבינות הכל: גם את העבר, גם את ההוה ואת הטעם של זה וזה, ואת הקשר שביניהם".

תקופת „הסער והרעש" בפעולותי הלכה וקרבה לקצה. התחילה הערכה היסטורית ופסיכולוגית המתעמקת יותר במהות החזיונות בחיי היהודים בעבר ובהוה. אמנם, גם כאן לא נמנעו העקלקלות. בהערה של בקורת על ספר השירים ב„זרגון" מאת המשורר י. ל. גורדון („שיחת חולין"), הבעתי בתחילה ספק בנוגע „לזכות הזרגון היהודי לדברי ספרות ולא כל שכן לדברי פיוט" מחמת זה, שהלשון העממית עדיין לא היתה בכל היקפה ללשון ספרותית. אולם התוכן עצמו של שירי גורדון, הפואימות הנאות המלאות הומור, הוכיחו לי, כי בלשון העממית עוד אפשר לכתוב הרבה דברים יפים ואפילו דברים כאלה, שבלשון נכריה אי אפשר למצוא להם צורה יותר מתאימה. עמדתי בימים ההם רק בדרך להכיר בזכותו של ה„זרגון", שהכל דחו אותו, לכל המקצועות של הספרות.

מחלת העינים בינתים מאנה הרפא. עלתה הצעה של נסיעה למרחקים, כדי להנזר מקריאה וכתיבה. עורך ה„ווסכוד" הציע לפני לנסוע לארץ־ישראל על מנת שאתאר אחרי־כן את רשמי מסעי בירחונו, אך המצב הכללי של בריאותי לא הרשה לי נסיעה רחוקה כזו, ביחוד בתקופת החמה של השנה. ולכן גמרתי בלבי לנסוע לימי הקיץ למסטיסלב, למשפחתי, שהייתי נפרד ממנה תשעה חדשים. בתחלת מאי עזבתי את פטרבורג ונסעתי אל „חיק הטבע". לפני יציאתי, כאשר נפרדתי מעם פרוג, קרא לפני בכתובים מתוך סערת־נפש את שירו המתחיל בטורים העצובים האלה:

מדוע שמתם רעל בכוס שירי?... על מרחב השדות הבהירים
יצאתי לקראת ימי אביב ובידי הכנור לשירים..
אך לשוא אבקש בנפשי החולה ששון הימים שחלפו.
נאנח כנורי ומיתריו יקרעו תחת ידי הרפה.
תנוצץ דמעה, תשמע אנחה:
במצוק אנו, אימה עליכנו. התראה, אחי,
איכה יגיל האויב מסביב? התשמע רעש כבלינו?
אובדים אנו בחשך. אין נגה, אין דרך, אין קו אור.
הה, מדוע שמתם רעל בשירי?...

פרק עשרים ואחד

בין עיר־השדה ועיר־הבירה (מאי־דצמבר 1886)

בנוה משפחה: מנוחת קיץ, קריינים. — בקור בבית הסבא ובבית הכנסת. הרהורי „בן תועה" על מקדש נעוריו ששמם. האנדה על עונש מן השמים בצורת עורוז, שבא על „אחר" ממסטיסלב. — שיירי פולחן ברנה. — „סקירה כללית על תולדות ספרות ישראל" (לרגלי ספרו של קרלפס) ורעיונו על השתתפות שני הזרמים הלאומיים והאוניברסליים. — הנסיעה לפטרבורג והשאלה האיומה על זכות הישיבה. — החיים עם פלכסר־וולינסקי: אדון ועבד, משנת „הלוניקה" של מיל; סרוב לת לי זכות ישיבה. — שני ימים ושני לילות בכפר המלך ושבעה ימי ישיבה באיסור בפטרבורג. — שבוע של דצמבר בווילנה: שיחה עם ליוואנדה; מאמר על אקסקוב. — הנסיעה למסטיסלב. —

ושוב, כלפני שנתים, זרח האביב על השדות והכרים הירוקים, המקיפים את מסטיסלב, כאשר קרבתי אל העיר בשעת הבוקר; אולם לא זרחה השמש בנפשי כמקדם. היה רק האור השקט של נוה משפחה, אשר חמם את הנודד, שקפא בסערות החורף. מצאנו לנו דירה בבית קטן עם גן־פירות, בצד אותה המשפחה הפולנית סאזיקין, שבביתה ישבתי מקדם בפגרות הקיץ של ימי תלמודי. היה שאון בדירה הקטנה עם שני הילדים הקטנים (זמן מועט לפני בואי נולדה בתי השניה), אך השאון הזה רפא אותי מדממת הקבר של בדידותי בפטרבורג, ששם הרהרתי כל הימים במחלת עיני. פה היו לי קריינים תמידים, שהיו עושים חליפות את העבודה לשבור את רעבוני הרוחני: אשתי, אחותה וביחוד אחי זאב, שהוא עצמו היה בבחינת תולעת ספרים. עתה יכלתי לתת מרגוע ממושך לעיני החולות. טפלתי במשק, בתינוקות, השתתפתי בטיולים מחוץ לעיר, התרחצתי בנהר של עיר מולדתי.

פעם אחת, ביום אליל חם, הלכתי עם אחי לראות את הסבא בנציון. הוא היה זקן מופלג ובשנים האחרונות נפלה פניו, אך המשיך לקרוא בבית־המדרש את שעורי הבוקר שלו בתלמוד לפני קהל שומעים שנתמעט

מאד. ישבנו לפניו, ושתיקתנו היתה מרובה מדבורנו, מפני שבנפש הסב והנכד עוד לא נרפאו עקבות הפצע שנפצעו שניהם על ידי השיחה הזכורה ביום אלול כזה לפני שנתים. הזקן ודאי שידע על מחלת עקני, אבר זה שהכניסני, לפי דעתו, על ידי הקריאה בספרי מינות לתוך הכפירה האיומה, אך נימוס המיוחד לו לא השתמש בזה להטיף לי מוסר. מביתו הלכנו לבית־הכנסת של הקהל. מחוץ לשעות התפלה היה עתה ריק, נעלמו בחורי הישיבה, שהיו משמיעים בין כתליו את הגגונים העגומים של למוד הגמרא; ורק שני זקנים ישבו בחשאי לפני גמרות גדולות בחדר הגדול, ובחדרים הקטנים מן הצד ובעזרת־נשים למדו ילדים בתלמוד־תורה. ואני פניתי אל התלמידים בשאלות אחדות בענין למודיהם. ביומן שלי אני מוצא רשימה זו על אותו בקור: „רגשות עצומים ומסובכים זעזעו אותי בשעה שהתבוננתי אל בית־הכנסת, שלפנים היו הומים בו החיים, שלפנים התפללתי בו בהתלהבות ובכיתי, קראתי ספרים בחדוה וסגלתי לי רעיונות חדשים... אז היו החיים בעיני דומים לבת־מלך נרדמת על ידי קסם: בהתפעלות הבטתי אל פניה ולא הטלתי ספק, כי יבוא יום והיא תעשה אותי מאושר. עתה נראים החיים בעיני כשלד מכוער. אחרי הסיקור בבית הכנסת סקרנו את סביבתו הידועה לנו: את הבקעה העמוקה ואת הר המצודה המתנוסס על גבה, אכן צדקת, קהלת: „הימים הראשונים היו טובים מאלה".

ברשימה זו לא נכון היה פירושי לדברי הפילוסוף של התנ"ך: הם כתובים בספר „קהלת" (ז' י') ונאמרו רק כדי להעיר, כי „לא מחכמה" הם. לקח אז את לבי הדמיון של מאמר זה אל אותו פסוק הנביא, שקרא לי סבא בצאתי מעל פניו לפני שנתים. האם נתקיימה נבואה זו? לפי שעה, לא. סרתי בשעה שאין בו תפלה אל בית־הכנסת העזוב ולבי נכמר לזכרונות האורה של ילדותי, אך לשוב ו„להתפלל בהתלהבות ולבכות" כאן לא יכולתי עוד. באופן רשמי נשארתי בשביל עדת המאמינים „אחר", שגם הוא, כמו בן־מיני מימים עתיקים, נכנס ל„בית־המדרש" וכאיש נכרי שאל את הילדים, במה הם עוסקים. אלה שגורל האפקורס העסיק אותם, האמינו בלב שלם, כי „בעונותיו" נענש במחלת עינים קשה. על אדות הדבר הזה התהלכו אז ואחרי כן אגדות רבות בפלך מוהליב וגם במקומות רחוקים יותר, כפי שמסרו לי בזמן מאוחר, נתפשטה גם שמועה על עורון גמור שפגע בי. מה רבים היו בשל רעיון זה יסורי הנפש של קרובי המאמינים!...

מנוחת הקיץ שלי היתה נפסקת לעתים קרובות לשם כתיבת מאמרי הבקורת שהגיע תורם. ליובל המאה להולדתו של ברנה, כתבתי מאמר־בקורת על הביאוגרפיה החדשה שלו (ספרו של אלברטי). כאן שלמתי שוב מס לפולחן ברנה שבימי נעורי. ראיתי חובה לנפשי לטהר אותו מן הקטרוג, שהמיר את דתו לשם תועלת פרטית, והתאמצתי להוכיח, כי עשה מה שעשה, כדי לקבל חופש הפעולה במלחמה הפוליטית והוא היה אפוא „אנוס" מסוג חדש. כמובן, השתמשתי בהזדמנות, כדי להציג זו מול זו את הריאקציה הגרמנית בעבר עם זו הרוסית שבימינו וקראתי למלחמת החרות ברוחו של ברנה.—בסוף־הקיץ התחלתי לכתוב שורה של מאמרים: „סקירה כללית על תולדות ספרות ישראל", להופעת הספר בלשון הגרמנית „תולדות ספרות ישראל" מאת קרפלס. כאן בררתי את רעיוני היסודי, כי בכל דברי ימי הספרות היהודית עוברות בצורה מקבילה שתי דרכים של המחשבה: הלאומית והאוניברסלית. בספרי התנ"ך אנו מוצאים הקבלה זו בתורה ונביאים, בספרות שלאחר התנ"ך — בתרבות הארצישראלית והאלכסנדרונית, בספרות התלמודית בהלכה ואגדה (בתורת המוסר של האגדה), בספרות ימי הבינים — בתורת הרבנים ובפילוסופיה הדתית וכו'. סימן למהפכה בהשקפותי ההיסטוריות נראה בזה, שכן הבלטתי יותר את ההשפעה של שתי הדרכים זו על זו מאשר את הניגוד שביניהן. ואפילו בפעולות בעלי התלמוד הבחנתי בין החוקיות החיובית, שהתכוונה לשם שמרת האומה, לבין הפלפול שאין לו פרי, בכלל, משנת 1886 ואילך בולטת במאמר יותר ויותר הנטיה לשיטה האיבולוציונית בחקר היסטוריה ושאלות הזמן, במקום הנטיה המהפכנית שהיתה לי קודם.

כל המאמרים האלה נכתבו במצב קשה מאד של ראיתי. בסוף הקיץ שוב קדר מצב רוחי. גמלה השאלה על עקירת דירה עם בני ביתי לפטרבורג, כי עבודה ספרותית נמרצה אי אפשר היה לעשות בעיר־השדה. אבל כיצד תוכל משפחה בת ארבע נפשות להעתיק מושבה לעיר הבירה, למקום שאין לה זכות ישיבה ובמקום שהתנאים החיצוניים של החיים קשים הרבה יותר מאשר בערי־השדה? בעת ההיא היה ראש העיר פטרבורג גריסר מגרש בלי רחמים מעיר הבירה את היהודים, שלא היתה להם שם זכות־ישיבה מוחלטת: את האומנים המדומים ואת הסוחרים בעלי גילדיות, את „משרתי הבית" אצל בעלי הדיפלומים וכל הדומים להם טכסיסי מלחמה נגד החוק. לי

בעצמי עלה לשבת בשנה שעברה בפטרבורג במנוחה רק על־פי מקרה בלבד: הפאספורט שלי, שמסרתי לפקידות המשטרה להרשמה, אבד שם ואי אפשר היה להמציאו לשר העיר, ופקידי המשטרה מיראתם את העונש בעון אבדת תעודה, נתנו לי מנוחה עד תום מועד הפאספורט. כעת עמדה לפני שאלת זכות הישיבה למשפחה שלמה. האם אפשר לבנות גורלה על בדותה, שגם לי עצמי היתה למורת רוח? החלטתי ללכת בדרך ישרה: להשתדל שיתנו זכות ישיבה לי כסופר, בתורת יוצא מן הכלל, אף כי דבר זה היה מסוכן. מתוך מחשבות מטרידות אלו עזבתי את משפחתי במעון חורף במסטיסלב ויצאתי באמצע אוקטובר לפטרבורג.

פה עברו עלי שני חדשים של חיי יסורים. תיכף לבואי נתברר הדבר, כי אין שום סכויים שיתנו לי זכות ישיבה בתור סופר. נשארה רק דרך של הרשמה לאיש בעל דיפלום. ידידי פלכסר־ואלינסקי, שגמר באותה שנה למודיו באוניברסיטה, היה מוכן ומזומן לספחני אליו במעמד „משרת" וגם לקבוע דירתו בבית אחד עמי. באופן זמני ישבנו יחד בחדר אחד, בדירתם של קרובי לבית עמנואל בפרוספקט ליטייני. מתוך צפיה לתוצאות השתדלותנו לפני שר העיר, חדשנו את למודנו בשותפות. הפעם עסקנו בחזרה על ספר הלוגיקה מאת מיל, וחוץ לזה השתמשנו לשם שינון בראשי פרקים מן הספר שכתבתי לפנים. בעת ההיא עשיתי נסיון חדש ללא־הצלחה ברפוי עיני: הפרופ׳ דוברובולסקי יעץ לי לקנות משקפים מזכוכית מיוחדת, אבל הם לא הועילו, ולעשות נתוח לא מלאני לבי. אחרי חודש ימים של צפיה באה תשובה מאת שר העיר: לדחות את השתדלותו של פלכסר, מפני שלא המציא את הדיפלום של האוניברסיטה. אך לאחר שהדיפלום הוגש, בא סרוב שני בלי שום נמוקים, אך פשוט מחמת שנראה, שאין זה אלא ענין פיקטיבי מצדנו. הדבר היה בתחלת דצמבר. לי החזירו מפקידות המשטרה את הפאספורט שלי בצרוף הכתובת הידועה: ליציאה מן העיר „במשך עשרים וארבע שעות". בדירתם של קרובי לא יכולתי עתה לשבת עוד, שלא להביא עליהם עונשים מצד המשטרה, ולכן גמרתי לצאת לפי שעה לכפר המלך. פרוג נתן לי לי מכתב המלצה לעורך־משנה של ה„וויסטניק אברופה" ק. ארסנייב, שגר שם, אך לא נזדמן לי להשתמש בו.

בערב יום חורף בששי לדצמבר, בשעה שסופת שלג עברה על פני פטרבורג וסביבתה באתי לכפר המלך. העיר של מעונות־קיץ השתרעה לפני

כגופת מת תחת תכריכי שלג, ואני ישבתי עגום בחדר של בית המלון כמו בתפיסה. מתוך מרירות שאלתי את נפשי: האם בטוח אני פה מפחד במדה רבה יותר מאשר בפטרבורג? אות קין: „יהודי" ירדוף אחרי בכל מקום". במלון ישבתי שני ימים, בלי שלוח למשטרה את „פאספורט־הזאב" שלי: אם לא כן, היו אוסרים אותי מיד ושולחים לתחום המושב. שני ימים הייתי משוטט בין צבורי השלג בכפר המלך, בין מעונות־הקיץ הריקנים והארמונות הסגורים עם הגנים הגדולים. זה היה סמל של „רוסיה הקפואה", ארץ שאין בה רוח חיים, הנדכאה על־ידי המשטר של הצאר. הרעיון שנצנץ בי להתישב כאן, סמוך לפטרבורג, ישיבת קבע, נעלם חיש. חזרתי לפטרבורג, וכ„פושע" שנידון לגירוש, לנתי באיסור פעם אצל קרובים, פעם במשרד של מערכת ה„וסכוד", בין חבילות הספרים והניירות. זוכר אני לילה אחד כזה בבית המערכת, שעבר אז יחד עם בית הדפוס של לנדוי לבית גדול בככר התיאטרון הגדול, בקצה רחוב האופיצרים. מימי עוד לא הרגשתי בהתמרמרות כזו את כל העלבון של חוסר־זכויות, של מצב האדם הנרדף כחיה, שכלבים שוטרים יכולים להשיגו ולטרוף את נשמתו. אחרי ימים אחדים של חיים כאלה בעיר הבירה, יצאתי ממנה לזמן לווילנה, כדי לחכות שם לתוצאות של השתדלות חדשה מצד פלכסר בדבר בטול פקודתו של גרסר.

בארבעה עשר בדצמבר ראיתי שוב את העיר, שברחובותיה היה תועה לפני תשע שנים עלם נודד, שיצא בפעם הראשונה מקן מולדתו עם משא חלומות של התפעלות. שכנתי במלון „לונדון", מול התיאטרון העירוני. „שוטטתי הוים בעיר — כתבתי בשבעה עשר לדצמבר:—הדלות והזוהמא גדולה עד שאין לתאר. אך מורגש הקסם של העתיקות. אותו הבית של קומה אחת ברחוב זאבאלני, שבו גרתי בקיץ שנת 1877, היה עתה לגל חרבות, המוקף גדר. האם כדבר הזה לא קרה גם לתקוות ימי נעורי?"... מזרה דרכי בעיר ווילנה היה איש מופלא, סופרו של ה„וסכוד השבועי" ושמו וואניל. הוא ישב כפרוש מן העולם באהל דל, ולא הגיד לי מאומה על עברו, ורק אחרי כן נודע לי, כי לפנים נמנה על חוגו המהפכני של אהרן ליברמן וכבר טעם טעם תפיסה וגירוש ברוסיה.

בהיותי בווילנה ראיתי חוב לעצמי לבקר את ליב ליוואנדה החולה. אמנם הודיעוני מראש על מנהגיו המשונים של הסופר, שבשנים האחרונות כלא את עצמו ונמנע מפגישות עם אנשים, אך חשקה נפשי לראות את

מחבר „רשימות ימים עברו" ו„התקופה הסוערת", את משורר ההשכלה והדבקות־ברוסיה, שלעיני נהפך והיה לחובב־ציון. בערב, באחת הסימטאות האפלות סמוך לרחוב הווילנאי, עליתי במדרגות לא־מוארות ובעמל רב בקשתי ומצאתי את הדלת של דירת ליוואנדה. לצלצולי, כעבור הפסקה קטנה, נשמעה מאחורי הדלת שאלה מבוהלת: „מי שם?" לאחר שקראתי בשמי, נפתחה הדלת ולעיני עמד בן־אדם לא גבוה לבוש כסות־שנה ונר בידו, והוא נעץ בי מבטו. „אנכי ליוואנדה" — ענה בזעף על שאלתי אם ליוואנדה בביתו. הוא הזמין אותי לחדר־העבודה המואר למחצה, הושיבני על כורסה ונכנסנו בשיחה. דברנו על הספרות היהודית ברוסית, על ה„ווסכוד" ומו"לו, שהגה אליו איבה, על חבת ציון. במאמרי הרדיקליים של השנים הקודמות לא נגע ליוואנדה באופן ישר, אך בדבריו מורגש היה מין טינא. השיחה התנהלה בכבדות, עד שפתחתי לדבר על מאמריו המלוקטים, שנדפסו אז ב„ווסכוד" בשם „גורל היהודים בממלכות פולין" (הרצאת הספרים של צ'אצקי וגומפלוביץ בדברי ימי היהודים בפולין). כאן התעודד איש שיחי כרגע וקרא במין התפארות של ילד: „ודאי, הן אני כדאי והגון לכתוב דברים כאלה, כי יודע אני יפה את הספרות הפולנית". אחרי־כן שוב נשב קור משונה מן הגוף הכפוף של האיש, שלא היה עוד זקן (הוא היה אז בן חמשים ושתים), בעל הנפש הטרופה. מתוך רגש עגום יצאתי מעם האיש הזה, הסמל החי של לפיד „ההשכלה" שדעך, וכעבור שנה ומשהו קראתי ב„ווסכוד" על מותו של ליוואנדה בבית־מרפא לחולי רוח ליד פטרבורג.

לאחר זמן, כאשר נודעו לי שאר פרטים על חיי ליוואנדה, עמד לפני פרצופו בקרן־הוד של טרגדיה צבורית עמוקה. חניך בית־המדרש לרבנים בווילנה, שהיה בשחר הריפורמות של שנות הששים לאידיאולוג של ההשכלה וההתבוללות בעם רוסיה, נספח ליוואנדה על מחנה הפטריוטים הרוסים בזמן המרד הפולני של שנת 1863. מספרים על הדרמה הפרטית שלו בעת ההיא. הוא נתן עיניו בעלמה פולנית, פטריוטית נלהבה של פולין החפשית. המרד חלק אותם לשני מחנות. פעם אחת נודע לה לעלמה זו, כי לידיד הרוסים ליוואנדה נשקפת סכנה מצד המרגלים הפולנים; כדי להציל את האיש האהוב, העתידה על אחד ממנהיגי המרד רבי־ההשפעה וקבלה בשבילו „מגלת ברזל", כדי להגן עליו מפני המורדים, ובאחד הלילות האפלים זרקה לו קמיע זה לדירתו דרך החלון הפתוח. הדבר הזה הציל את חיי ליוואנדה, אך

לא מנע אותו מהמשיך עבודתו, בתור „יהודי מלומד" בלשכת שר הפלך הווילנאי, בחוג האנשים שדכאו את המרד הפולני באכזריות. ברימן שלו „התקופה הסוערת" תאר אחרי־כן את המומנט הזה ויצר טיפוס של גבור הרוסיפיקציה (בדמותו של סארין). הפוגרומים של שנת 1881 פגעו פגיעה קשה באמונת ההתבוללות של ליוואנדה. הוא שפך את שיחו ב„רעיונות פורחים של משתאה", ולבסוף הסתלק מן ההתבוללות ונספח על תנועת חבת ציון, אך המשבר הרעיוני הזה הסתבך אצלו במשבר פסיכי, אשר הצעידו לקבר...

שבעה ימים בליתי במקלטי אשר בווילנה. באותם הימים כתבתי מאמר „א. ס. אקסאקוב והיהודים", להופעת כרך כתביו של הסופר חובב־הסלבים, רב ההשפעה בזמנו, על שאלת הפולנים והיהודים. בחנתי את מהלך ההשקפות של אקסאקוב על השאלה היהודית מן תקופת התקונים עד הריאקציה החדשה, את תורתו המחייבת להבדיל בין יושבי רוסיה „העיקריים" ו„הגרים", והבעתי קטרוג חמור על „האיש, שהשתמש בשכלו ובהשפעתו, כדי להכביד את יסורי האנשים המיוסרים ולעורר שנאה לנרדפים (המאמר נדפס בחוברת פברואר של ה„ווסכוד" לשנת 1887).

אחרי אשר לא קבלתי מפטרבורג תשובה מסוימה מאת פלכסר, גמרתי בלבי לעזוב את כל הנסיונות להסתדר שם ולשוב למסטיסלב. בעשרים לדצמבר יצאתי מווילנה במסלת הברזל דרך מינסק וסמולנסק, וכעבור שני ימים, בערב חורף קר, נשאוני חיש מהר הסוסות של בעלי־העגלה במסטיסלב והביאוני אל המרפסת הבכוסה שלג של הבית, אשר בו מצאו מקלט אשתי עם הפעוטות. האיש שספינתו נטרפה בסער הושלך שוב אל חוף שקט, דומם...

פרק עשרים ושנים

התחלת ההגדרה העצמית בספרות (1887)

בחוף שאנן. הדרך מעולם התוהו להגדרה עצמית. — המאמר על המישורר המקובל לוצאטו וצלו של הבעש"ט. — הרחבת המרור לבקורת ב„ווסכוד". — המאמרים הראשונים על הסופרים המתחילים: ברנפלד, יעבץ ופרץ. הפולמוס על שמ"ר וטיהור הספרות. ברכה ראשונה לשלום-עליכם. קטרוג על נסיון-נעורים של ז'יטלובסקי. — הריאקציה הפוליטית, הרחורי יציאה וריבוליציה. — המשך הטרגדיה של „אחר": השנה האחרונה לחיי אבי, שיחתי האחרונה עמו בערב „הימים הנוראים", פטירתו ו„קדיש יתום" על קברו.

בחצות הלילה שבו נולדה שנת 1887, בעירה נרדמת, העטופה כסות־שלג עבה, ישבו בחדר שני אנשים ובלחש, שלא לעורר את התינוקות הישנים, ספרו זה עם זה על גורלם. הנוהד, שטולטל על ידי סער החיים אל עיר המולדת השוממה, זכר שורת פגישות של השנה החדשה בימים שעברו, במקומות שונים, תלאות החיים שעברו עליו, ועתה גמר בלבו לבלתי צאת עוד לדרך בים הסוער, כי־אם לשבת פה על החוף השומם, לעבוד בשקט הקן של המשפחה ולחכות לימים טובים מאלה, כדי לעוף עם האפרוחים כשיגדלו. בליל חורף זה נפל הגורל על המשפחה שתשב במשך ארבע שנים במסטיסלב, ורק על ראש המשפחה הוטל מזמן לזמן לעזוב את הקן ולעוף, כדי להביא ציד, חומר לעבודה מסודרת.

הרגשתי, כי קרבים לקצם חבלי הלידה של הגדרתי העצמית, כי עלי לקבוע קביעה גמורה את יעודי, לעמוד על אחת מן התכניות הרבות של פעולות, המושכות אותי לצדדים שונים. שנת העשרים ושבע לימי חיי היתה בשבילי השעה המכריעה. עד העת ההיא היו מחשבותי סובבות בהיקף הספרות הכללית, אף כי למעשה עסקתי בספרות ישראל. לא מצאתי ספוק בחוג „צר" זה של עבודתי ושאפתי לבעיות רחבות. שהעסיקו את רבותי: מיל

וספנסר, רינאן וטין. מחלת עיני, הקשורה בסכנה של אבדן הראיה הנורמלית נתנה לי מקום להתעמק יותר במחשבות. ונוכחתי, כי לשם יצירה אמתית נחוץ הפרוצס של צמצום עצמי, זה „סוד הצמצום", שהיה צורך בו לפי הקבלה לאין־סוף, כדי לברוא את העולם מתוך התהו־ובהו. עתה הבנתי, כי דרכי אל האנושיות עבר דוקא באותו החבל הלאומי, שבו כבר עבדתי, כי לעבוד לטובת האנושיות עבודה ממשית אפשר רק על ידי עבודה לטובת אחד מחלקיה, ומה גם לטובת העם בעל תרבות עתיקה. נעשה ברור לי, כי הידיעות הכלליות שקניתי ושאיפותי האוניברסליות יכולות לתת תוצאות פוריות בזווגן עם אוצרות חכמת ישראל שקבלתי בירושה ועם האידיאלים הלאומיים, שעדיין לא גמלו בקרבי. בעת ההיא גדלה בקרבי הנטיה לנושאים גדולים בדברי ימי ישראל. היא שהוליכה אותי מ„תולדות החסידות", שעלו מחשבה בהיקף רחב, עד התכנית של היסטוריה שלמה של היהודים במזרח אירופה, ולבסוף הביאה אותי לתכנית רחבה עוד יותר — אל ההיסטוריה הכללית של עם ישראל.

זה זמן רב הגיתי בתכנית של תולדות הקבלה, ומשך את נפשי לא היסוד המיסטי שבה אלא היסוד הפנתיאיסטי, אך אחרי־כן עמדתי על המקצוע במיסטיקה היהודית שלא נחקר כלל, על החסידות, שיסוד הפנתיאיזם הדתי שבה נראה לי אנושי וסוציאלי יותר מאשר בקבלה. לאט־לאט נגשתי לבעיה זו, וכאשר ירדתי לעומקה, כבשה את לבי לשנים אחדות. המונוגרפיה על החסידות היתה צריכה לשמש המשך מקורי ועצמאי יותר למאמרי־הלקט שלי הראשונים על התנועות של שבתי צבי ופראנק. בזמן עבודת ההכנה לקחה את לבי דמותו של המשורר המקובל ר' משה חיים לוצאטי, ובאביב שנת 1887 כתבתי עליו מחקר קטן, שבראשו התנוסס פסוק זה מאובידיוס:

Mente deos adiit, et quae natura negabat
Visibus humanis, oculis ea pectoris hausit (1

את לבי לקחה שבי „דמות העלם השקוע במחשבות, שבנשמתו ערכו מלחמה, חושך ואור", ליל הקבלה ושחר התחיה. בימי אפריל, בשעות של

---

1) „בשכלו הגיע עד האלהים, ומה שהטבע העלים מעיני בני־אדם הישיג בעיני לבו".

הטיולים הבודדים על שפת הנהר וויכרה, סדרתי ברעיוני קורות חיי לוצאטו וכתבתי אותן בתוך „המולת הדשא, המולת האביב". סימתי את מאמרי („ווסכוד", חוב' 5–6) בדברים המשמשים מעבר לחבורי הבא: „בזמן ההוא (שנות השלשים למאה הי"ח שקד עלם חולני מדיסוי על התפתחותו הרוחנית בעלית אחד הבתים בעיר ברלין, ועד מהרה הכיר בו העולם את משה מנדלסון, אבי ההשכלה החדשה. באותו הזמן היה אדם אחד משוטט בדד בין הרי הקרפטים על שפת הפרוט ושם התפלל, צם וחזה חזיונות. ואף הוא נתפרסם מהר בעולם היהודי: זה היה ישראל בעש"ט, מיסד החסידות". מן היום ההוא לא עזבוני צללי הבעש"ט ושאר יוצרי החסידות. כל הקיץ עבר עלי בהכנות לכתיבת תולדות החסידות, בעיקר באספת חומר על תקופת צמיחתה. לא יכלה להניח את דעתי הספרות הדלה בענין זה, לא זו שעמדה לצד החסידות ולא זו שכנגדה. ואני חלמתי על עבודה מדעית גדולה, שבה אבוא להשתמש לא רק בכל המקורות הנדפסים, אלא בתעודות הפזורות בכתבי־יד. לשם אוסף חומר כזה עלה בדעתי לערוך בחורף הקרוב נסיעה מיוחדה, לפי שעה עסקתי בהכנת המבוא לתולדות החסידות.

מן החבורים האלה בהיסטוריה התיקה אותי עבודתי התדירית במדור הבקורת הספרותית. התאמצתי להעלות את המדור הזה של ה„ווסכוד" לגובה הראוי, ברצותי לתת לקוראים סקירות כלליות על הספרות החדשה וביחוד על מלחמת הדעות שבה. בשנות 1887 ו־1888 לא הופיעה אף חוברת אחת של הירחון בלי מאמר בקורת משלי („מגלת הספרות") וריצנזיות אחדות („ביבליוגרפיה"). בתוך השאר הוספתי לעקוב אחרי המאספים השנתיים בעברית, שיצאו אז („האסיף") של נ. סוקולוב, „כנסת ישראל" של רבינוביץ־שפ"ר ואחרים) וצינתי על פיהם את הרוחות החדשות המנשבות בספרות. שם דברתי בפרטיות על מאמריו הראשונים בפובליציסטיקה והיסטוריה של ש. ברנפלד מצד אחד ועל כתבי הקנאי הדתי זאב יעבץ מן הצד השני. בכל חומר הדין התיחסתי אל נסיונותיו הראשונים של י. ל. פרץ בספרות היפה. זרם היו לרוחי הסגנון המיופה בדרך מלאכותית, הפסוקים הקטועים, הנקודות הרבות הרומזות לסוד כמוס. ואני הבעתי ספק בדבר, אם הקורא יוכל להבין את הרמזים הטמירים של המחבר. בפרץ המתחיל בעברית קשה היה לחזות את האמן בעתיד, ואפילו דבריו הראשונים בלשון העממית עוד לא העידו על כשרון

יוצא מן הכלל. בדרך כלל היה קריטיקוס מחמיר מאד במאמרי הבקורת שלו, מפני שנכנס בקריטריון אירופאי לספרות, שזה רק החלה להסתגל אל הצורות האירופאיות; עליו היה להלחם עם הפרימיטיביות מצד אחד ועם החקוי למודרניזם הקלוקל מן הצד השני. כך יצאתי בפולמוס נגד חבוריו הביליטריסטיים של שמ"ר (שייקביץ), שהציף את שוק הספרות ברומנים של הרפתקאות, שגבוריהם נהפכו מסנדלרים של תחום המושב לבנקירים ורוזנים בערי־הבירות השונות באירופה ואחרי כן היו באים בעילום־שם לעיר־המולדת הקטנה, כדי להטיל עונש על הרשעים ולהביא אושר לצדיקים („הביליטריסטיקה היהודית העלובה", „ווסכוד" 1887, חוב' 5), אולם בגלי האשפה הספרותית מצאתי לפעמים מרגלית. באחד ממאמרי הבקורת, שנקרא בשם „תעודת עניות לביליטריסטיקה היהודית" (ספר 7־8), כתבתי על שורה של ספורים, שלמחבריהם יעצתי בחרוזיו של קאנטימיר:

השכל הבוסר, שבתורה לא יגע,
השקט, ידך בעט אל תגע!

אולם יחד עמהם ציינתי ספור קטן מאת סופר לא נודע לי אז — שלום־עליכם: „הסכין הקטנה", כדבר יקר יוצא מן הכלל, המוכיח, כי ספרותנו הדלה אינה משוללת לגמרי חבורים נאים. לאחר זמן נודע לי מפי שלום־עליכם עצמו, כי שורותי המעטות נתנו לו אומץ רוח בפעולתו הספרותית בזמנה הראשון, בשעה שהוא עצמו לא היה בטוח עוד בכחו ובאפשרות ליצור דבר הגון בלשון העממית, שהכל התיחסו אליה בזלזול.

תפקידו של סוקר הספרות החדשה נתן ל„קריטיקוס" לא רק ידידים, כגון שלום־עליכם ועוד סופרים, שאת פסיעותיהם הראשונות על במת הספרות קדם בברכה; הוא הוליד לו גם מתנגדים בין אלה שנפגעו על־ידי בקרתו העזה על פרי הבוסר של חבוריהם הראשונים. כאלה היו, בתוך השאר, המנוח פרץ, שעליו עוד יזדמן לי לספר, ויבדל לחיים הסופר המפורסם ח. ז'יטלובסקי. על חבור־נעורים של ז'יטלובסקי „רעיונות על גורלה ההיסטורי של היהדות" (1887) מתחתי בקורת קשה ואת המחבר „יסרתי בעקרבים" (כפי שהוא עצמו הזכיר לי בפגישתנו הראשונה מקץ ארבעים שנה). החבור לא עמד לגמרי בפני הבקורת ההיסטורית. המחבר הצעיר, הספוג רוח סוציאליסטית, בנה את הפילוסופיה של ההיסטוריה על ההשערה, כי כת הנזירים האיסיים היתה המפלגה הסוציאליסטית של

העולם העתיק וכי כל אסונו של עם ישראל בא מתוך זה, שלא הלך אחרי המפלגה הזאת. הרעיון הזה, הדומה לקובלנה שלי בימי נעורי, שלא כל עם ישראל הלך אחרי אנשים ממין „אחר" ושפינוזה, הכריח אותי להוציא משפט קשה על פרי עטו הראשון של ז'יטלובסקי. ובאמת הרי גורל חיינו נחתך כמעט באופן אחד: לאחר זמן הגענו שנינו בדרכים שונות אל הרעיון הלאומי הפרוגרסיבי.

בשקט של עיר־השדה לא חדלתי לעקוב אחרי גידולה של הרי־אקציה הרוסית, אשר כנחש ענק נכרכה על „תחום המושב" האומלל. בקיץ שנת 1887 התחיל הרג תינוקות של בית־רבן מבני ישראל על ידי החוק המגביל את סניסת היהודים לבתי־הספר התיכוניים והעליונים. „היום תשעה באב — כתבתי ביומן — ויש להם ליהודים על מה לבכות. ימים איומים, מגונים! אין אפשרות לחיות בתוך עלבונות כאלה, בתוך יסורי נפש תמידיים. אילו הייתי בגפי ובריא בגופי, הייתי יוצא לאמריקה לכל ימי חיי. מוטב להיות חוטב עצים בארץ החופש ולא להיות סופר בארץ ההפקרות, חיי. מוטב להיות חוטב עצים בארץ החופש ולא להיות סופר בארץ ההפקרות, 1מרץ של זעם. ואז נדמה לי, כי מסוגל אני למעשה גבורה: הייתי נאבק עם העריצות, הייתי נלחם בעד עמי המנואץ, בעד החופש הנרמס, בעד זכות האדם, עד שהייתי נופל במלחמה... אולם רגעים כאלה מעטים מאד, ועל־פי רוב הלב מלא צער אין אונים". כך נאבקה בקרבי הפסיכולוגיה של מהגר עם הפתוס של מהפכן, אך גם מזה וגם מזה לא יצא כלום.

כל שעות הפנאי של ההפסקות בין מאמרי הבקורת הספרותית הייתי מקדיש לעבודה של הכנה לתולדות החסידות, ועם סוף הקיץ של שנת 1887 כבר נגשתי לכתיבת ה„מבוא". אולם בעת ההיא באה עלי צרה משפחתית: פטירת אבי. המאורע הזה השתלב בזכרוני עם טרגדיה חדשה של חפשי בדעות במחנה של מאמינים. הקיץ ההוא היה הראשון והאחרון, שבליתי במסטיסלב בחברת אבי. אבא, שתמיד היה רחוק מביתו מחמת משרתו במשלוח עצים על פני הנהר אל הדרום, אבדה לו משרה זו, כי אדונו וחותנו מיכל החליט להפסיק את מסחרו בעצים. הזקן הקמצן נתן לחתנו עם סלוק העסק כאלף רובל והטיל עליו לפרנס בזה לעתיד את בני ביתו הרבים. לאחר הרבה שנים של טלטולים נשאר אבא בפעם הראשונה לשבת

בחוג משפחתו, אך כבר היה עיף, בהגיעו לשנת החמשים וארבע לימי חייו, הוא תולה קשה במחלת הריאה, שדבקה בו בימי מסעיו על פני המים. הנודד הנצחי חלם עתה על חיים במקום קבוע וגמר בלבו להשתמש בכסף הפצויים שקבל לשם בנין בית למשפחתו, שבמשך עשרות שנים טולטלה מדירה לדירה בבתים זרים. זוכר אני, באיזו תשוקה בנה את קנו החדש למשפחתו בחצר של ביתנו שנשרף, אשר שם עברו עליו ימי נעוריו. בימי האביב הובלו לשם קורות וקרשים והתחילו בהנחת הקורות לכותלי הבית הקטן. אבא, שהיו לו קצת ידיעות של ארדיכל, בנה את הבית לפי התכנית שלו ובעצמו היה מפקח על העבודה בכל ימות הקיץ. בעמדו בין קורות וקרשים, הורה לי את תכניתו בסדר החדרים של הבית הנבנה, ואני ראיתי, איך שעיניו הזהירו בשמחה של נחת, ושמעתי את דבריו מתוך ענוה: „ובכן פנת גג תהיה, ופרנסה ודאי ישלח ה'". בסוף הקיץ נשלם הבנין: בית של קומה אחת, בן ארבעה חדרים, וחלונותיו פונים אל החצר, ששם עוד נשאר מקום לגן. זמן מועט לפני ראש־השנה עברו לגור שם ההורים עם חמשת הילדים, ותענוג היה לראות, כיצד הזהירו פני אמא, שזכתה סוף סוף לפנה שלה. באחת השבתות הוזמנו קרואים ל„חנוכת הבית", וכאשר השמיעו ברכות לאמא לכבוד המאורע, זלגו עיניה דמעות. אהה! דמעות שמחה אלו נהפכו מהרה לבכי מר. לא היו ימים מועטים ואבא חלה ומת.

זוכר אני את הימים העגומים ההם, ימי סוף אלול. היה ערב ראש־השנה. נכנסתי אצל אבי לבית החדש בענין מה. כדרכו בשנים האחרונות, היה מאיר פניו אלי מאד, שאל ודרש על הנכדות, התפעל מ„חכמתן". בשעת פרידה אמרתי את הברכה הנהוגה: לשנה טובה!". הוא ענה לי באותה ברכה, אך פתאם נבוך ופניו לבשו הבעה של עצבות, של יסורים. נראה היה, שרוצה הוא לדבר משהו, אך הוא כובש את רצונו. הבנתי את מחשבתו בלי אומר. ברכתי קודם זמנה, לפני תפלת ערבית בבית־הכנסת, בזמן שיהודים מברכים זה את זה „לשנה טובה תכתבו", העידה עלי, שלא אבוא לבית־הכנסת. הדבר הגיד מראש, כי יפקד מקומי בעדת המאמינים בכל „הימים הנוראים" הממשמשים ובאים. בידעו על שיחתי עם סבא בענין כזה לפני שלש שנים ועל התנהגותי אחרי־כן, לא ניסה אבא להחזירני בתשובה, אך נראה היה שסובל הוא יסורים, בראותו בעיני רוחו, איך

שבבית־הכנסת נשואות אליו עיני כל בשאלה אלמת: והיכן הוא בנך, מה הוא עושה בימים אלה, ימי הדין והחשבון בשמים? הן גם בעיני אבי המאמין סרובי לבוא לבית־הכנסת היה מרד באלהים, התקוממות של „אחר" חדש נגד רבי עקיבא בצורת הסבא בנציון... הרגשתי, כמה קשה היה לו לאבי לכבוש בקרבו את מכאובי נפשו, אך מה יכולתי לעשות? האם אסתלק מהשקפותי ואלך לבקש „שיכתבוני ויחתמוני לשנה טובה בלשכת השמים? היכול אני לשקר כל כך לעצמי ולאחרים, אולי גם לפני אלהים זה, שאני מבקש בכליון נפש ועדיין לא מצאתיו?... מתוך עצבות, בראש מורד, נפרדתי מעל אבי. מי יודע כמה דמעות רותחות הזיל בשני הימים בבית הכנסת, בהתפללו לא רק על עצמו, כי אם גם על רפואת הנפש של בנו?

ביום השני אחרי ראש־השנה נסע אבי, בתור מומחה לעסקי יערות, עם אחד מסוחרי המקום לסייר ביער שקנה זה סמוך למסטיסלב. יום או יומים, במזג אויר־טחוב, התהלך על פני היער וחזר לביתו מצונן מאד. הוא שכב במטה ומיד נתבררה המחלה: דלקת הריאה בצורה קשה. כשבוע ימים התענה בקדחת חזקה: נעצרה נשימתו מחמת השיעול, רקק דם, קולו נחבא, אך כל הזמן קרא בלחש פרקי תהלים. ביום הכפורים. בשכבו על ערש דוי, לחש בלי הפסק פסוקי תפלת ודמעות גזלו על לחייו השקועות. הוא הביט אלי, בעמדי ליד מטתו, בעינים סלחניות, כאילו כבר השיג בתחנוניו מאת אלהים בשמים סליחה לנפשי התועה. כעבור ימים אחדים, אור ליום ערב־סוכות, נפטר מן העולם. עם עלות השחר דפקו על חלוני ומסרו לי את הבשורה הרעה. כבר מצאתי את אבא מוטל על הרצפה תחת כסות שחורה ושני נרות למראשותיו. מסביב — אם מתיפחת ואחיות בוכות. ישבתי יחד עמהן על הקרקע, יתום בין היתומים... עד מהרה בא סבא, בא במסע אחי הבכור יצחק, שנקרא לבוא מן העיירה הסמוכה. רבים הפליא השקט החצוני בפני סבא, שמת עליו בנו יחידו, אך די היה להתבונן בשיחי־לב אל הזקן, כדי לראות ולהכיר, כי בתוך נפשו הוא רצוץ, נדכא. בצהרים, אחרי כל ההכנות, צעדנו כבר בהלויה אחרי נושאי המטה, בראש המון רב. כסמל חי של הצער, התהלכה לפנינו דמותו של הסב, השקועה בסוד המות והנצחיות. ברגע זה נמשכתי, כאילו אל מגניט גדול, אל צור האמונה, ובבית־העלמין, ליד קבר אבי, לאחר שנסתם עליו הגולל,

אמרתי יחד עם אחי תפילת „קדיש", בפעם הראשונה והאחרונה. הבן, שנפשו נקרעה לקרעים, קיים את המנהג הזה ליד הקבר, בין הארץ שבלעה את האדם ובין השמים השותקים מתוך חידת עולמים, אולם ללכת בכל יום לבית־הכנסת, כדי להוציא מפיו את השיר הנשגב בארמית: יתגדל ויתקדש... בעלמא די ברא כרעותיה", לא יכול, כי בעצמו לא ידע, ברצונו של מי נברא עולם זה, שבו לא ניתן לאדם נע־ונד לנוח לעת זקנתו בקן משפחתו, שחזר ונבנה...

פרק עשרים ושלשה

הכנות לספר „תולדות החסידות" (1887 — 88)

„מבוא לתולדות החסידות". — הנסיעה לקיוב לשם ריפוי העינים ולווארשה לשם אוסף חומר לתולדות החסידות. — הדוקטור מנדלשאם. — הקריין שלי בווארשה רוברט זייצ'יק. — העבודה בספריה של הקהלה הווארשאית וליקוט מקורות לתולדות החסידות. — הסופרים הווארשאיים: נ. סוקולוב, רבינוביץ שפ"ר, א. ש. פרידברג העברי ומ. ספקטור „הז'רגוני", יעקב דינסון. — ביקורי בפטרבורג ובמוסקבה.

כשעברו ימי האבל הראשונים, שבתי אל עבודתי שנפסקה. „המבוא לתולדות החסידות" נגמרה כתיבתו בראשית אוקטובר. להמשיך את העבודה הלאה אי אפשר היה בלי ליקוט כמות מרובה של מקורות, לכל הפחות, לחלקים הראשונים של המונוגרפיה. לתכלית זו גמרתי בלבי לנסוע לווארשה, כדי לעבוד בספריות אשר שם ולקנות ספרי חסידים מצויים וקירי המציאות. בדרכי החלטתי לסור לקיוב, כדי לשאל בענין ריפוי עיני בעצת רופא־העינים המפורסם ד"ר מ. ע. מנדלשטאם, שהיה לאחר זמן לאחד ממנהיגי הציונות. על מכתבי עם תאור קורות מחלתי ותחבולות הריפוי בפטרבורג, קבלתי מאת מנדלשטאם תשובה מתוך חבה עם הזמנה לבוא לקיוב, יען כי מקוה הוא לרפא את חליי. לפני נפתח שער של תקוה מזהירה לעתיד; התקוה בלבד לחדש כקדם את ראיתי הנורמלית עוררה אותי לתחיה.

בראשית נובמבר כבר הייתי בקיוב. מצאתי מקום ללון בפרבר וחול, בדירתו של „המשכיל" החביב משה קלמנסון, מחבר ספר על התנוך על פי תורת ספנסר. ביום השני קמתי ועליתי מן העיר התחתונה אל העיר העליונה, אשר שם על גבעה נאה במרכז, מול הגן שאטו־די־פליר, התנוסס בית המרפא של הד"ר מנדלשטאם (העברים היו קוראים לגבעה הזאת בשם „הר־ההר"). מנדלשטאם קבל אותי במיוחד, מחוץ

לשעות הקבלה שלו, בזמן שמאות חולים מחכים לו. הראש היפה, הזקוף בגאון, עם המצח הגבוה והזקן הארוך שהלבין למחצה, עם מבט הנשר וחיתוך הדבור העז — כל זה העיד על תכונת נפש שלמה. בשיחותינו הארוכות עם ביקורי הראשון ואלה שבאו אחרי כן נגענו בשורה של שאלות צבוריות וספרותיות. נודע לי הרבה על איש שיחי: רופא־עינים מובחר, מפורסם בספרות המידיצינית של גרמניה ורוסיה, הפסיד בשל יהדותו קתדרא באוניברסיטה של קיוב ועליו היה להצטמצם בקריאת שעורים בקליניקה פרטית. מנדלשטאם דבר בשנאה על הממשלה הרוסית ובמרירות על העם הרוסי, גם על חלקו הנאור, ולא כחד ממני, כי ההרגשות האלה נולדו בקרבו בשנת 1881, בשעה שלעיניו עבר הפוגרום הראשון בקיוב, ותיכף לאחר מעשה הזמינו אותו, כבא־כח היהודים, ל„ועדה של הפלך" מטעם איגנטיוב, אשר שם זממו המסיתים לפוגרום של הרחוב תחבולות של פוגרום בדרך החוק. מנדלשטאם כבר היה נוטה אחרי רעיון הטיריטוריאליזם של פינסקר וראה את הישועה ביציאת היהודים מרוסיה. — בבדקו את עיני אמר, כי לפי השערתו יש בהן לקוי רגיל של אסטיגמטיזם, ולשם בחינה נתן לי משקפים מיוחדים, שיש לשימם בשעת הקריאה על גבי המשקפים הקודמים בשביל קצרי־ראי. בכל יום היה עלי למסור דין־וחשבון לרופא על תוצאות העבודה בשני זוגות משקפים, כדי לתת לו אפשרות לברר, אם נכונה היא הדיאגנוזה שלו. ואמנם הקומבינציה הזאת הקילה לי הרבה את הקריאה בספרים: יכול הייתי לקרוא רצופות בלי כאב ברקותי במשך חצי שעה, אך תקותי לרפואה שלמה של הראיה עוד לא באה לפי שעה, ומנדלשטאם הניח גם אפשרות של נתוח בעתיד. לפי שעה יעץ לי להשתמש בשעת קריאה זכתיבה בשני זוגות משקפים. ובזה יצאתי מקיוב.

באמצע נובמבר באתי לווארשה. נפלתי לתוך המרכז היהודי התומה של העיר, ברובע של נאלבקי, דז'יקה וגנסיה, שעשה עלי רושם מדכא בשאונו־והמונו, בקריאות „סחר, סחר!" ובזוהמה. דירתי היתה ברחוב גנסיה (גנשה), בחדר עם כניסה מיחודת, ועמי מצא מקלט גם בן אחיה של אשתי, העלם רובורט ז'ייציק, הנזכר למעלה. הוא הורחק בעת ההיא מן המחלקה העליונה של הגימנסיה בשל קריאה בספרות מהפכנית, ובהציק לו אביו הקנאי, הכין את עצמו לנסוע לחו"ל להמשיך את השכלתו העליונה. הוא היה לי מורה דרך בווארשה והקריין שלי. מוחו היה מלא רעיונות מקריאה

שטחית בספרים וכשנמצא במחיצתי לא נתן לי מנוחה בשיחותיו על כל מיני בעיות ספרותיות. כבר אז התנכר לכל דבר יהודי, מפני שכל העם היה בעיניו דומה לטפוס של אביו, סוחר ממין הגרוע, שבו חוברו יחדו יראת שמים עם רדיפה פרועה אחרי הבצע. בשעות הפנאי מקריאה בספרות החסידית ומעיון בספרים החדשים לשם בקורת, בזמן שהעינים העיפות כבר סרבו לעבוד, היה זייצ'יק קורא לפני בקול ספרים מעין „הפסיכולוגיה האנגלית" של ריבו, גם את סופרי־המופת העתיקים. אנו קראנו כליל את „איליאדה" ו„אודיסיאה" בהכסמטרים רוסיים של גניידיטש וז'וקובסקי, ולי היה נעים לחזור בתרגום על זה, ששננתי באחד הזמנים במקורו היוני. מתוך הדקלום בלי הפסק של הכסמטרים התחלנו לדבר בהכסמטרים, כמובן, לשם התבדחות. אכן, „צחוק של הומירוס" היה נשמע בחדר בשעה שהייתי, למשל, נותן פקודה לזייצ'יק, שיקנה בשבילנו בחנות הסמוכה לחם ונקניקים לסעודת הערב, בצורה חגיגית כזו:

קום, רוברט בן מרק, חושה לחנות נתנסון
ברחוב דיקה,
וקח משם חלב אַיל בדמות נקניק
טוב למאכל,
ואת מתנת האלה צררה שא מבית
האופה הקרוב, —
מזון האלים ימלא בטן בני אדם
רבי מחשבות.

אף הוא השיב, לדוגמה, בנוסח כזה:

שמעתי לקולך, מורי הרב, כי קראת
לשלחן הקודש,
כרגע אמלא פקודתך, אערך את השלחן
בשפע מטעמים.
על מזבח המזונות שהעניקו לנו
חכמה ודעת
עלה נא קרבן חדש לכבודה
של חכמת החסידים

הפסוק האחרון רמז לענין העיקרי של עבודתי: חקר הספרות

החסידית. שעות רבות ישבתי בספרית בית־הכנסת ברחוב טלומצקי, ששם היה הספרן הזקן מושקובסקי מחפש בשבילי ספרים מדפוסים ישנים על החסידות. יחד עם זה הייתי הולך אל סוחרי־העתיקות היהודים, שלא היו להם חנויות מיוחדות לכך, אלא גנזו את הספרים בבתיהם במבואות המטונפים. אצלם קשה היה מאד לרכוש ספרים יקרי־מציאות: החסידים הזקנים הביטו בחשד על האפיקורס הגלוי, המתעניין משום־מה בספרי הצדיקים הקדושים, וסרבו למכרם לי או דרשו מחירים עצומים, כדי להרויח יפה, לפחות, נטל „לא כשר". ולפיכך היה עלי לרכוש הרבה מ„ספרי המופת" של החסידות במהדורות חדשות, שקניתי לרוב במחיר זול בחנויות של החסידים ברחוב הפרנציסקני. ובכל זאת עלה בידי לרכוש קבוצה של ספרים יקרי־מציאות מן הספרות הישנה נגד החסידות ולהעתיק קטעים מן המקורות הראשונים שאין להשיגם, ובזה הונח היסוד לאוצר מיוחד במינו, שהתרחב אחרי־כן. מלבד החומר מדברי־דפוס ומכתבי־יד, אספתי גם ספורים בעל־פה מפי אנשים שישבו בין הצדיקים וידעו מתוך מראה עינים על היחסים ביניהם והמוני החסידים. הרבה סח לי על הצדיקים של אוקראינה הסופר ה„ז'רגוני" מרדכי ספקטור, איש מן העם, שהיה קרוב לחצרות אדמו"רים שונים. על הצדיקים בפולין מסר לי ידיעות עורך „הצפירה" נחום סוקולוב.

בעת ההיא התודעתי אל סופרים אחדים מווארשה. בספרית הקהלה נפגשתי עם ש. פ. רבינוביץ־שפ"ר, שאז לא היה עדיין היסטוריון וידוע היה יותר כעסקן של חבת ציון ומו"ל המאסף „כנסת ישראל". הוא נראה לי כעומד באמצע בין רב מדור הישן ומלומד בן הדור. פגישותינו הראשונות לא היו ידידותיות ביחוד: רבינוביץ, כמובן, לא יכל לסלוח לי את מאמרי על התקונים ואת התנגדותי לחובבי ציון. אך לאחר זמן, כשעסק בתרגום ספרו של גרץ עם הוספות משלו, נפתחה בינינו חליפת־מכתבים של חברים שנמשכה שנים רבות. בהבדל מרבינוביץ עשה סוקולוב רושם של אירופאי. גם עמו נפגשתי בספריה ופעם אחת נכנסתי לביתו במערכת „הצפירה". זוכר אני בוקר־חורף קר בשעה שבאתי אליו לדירתו ברחוב מרינסקי השקט. מצאתיו בחדר מרווח, שהיה כנראה חדר המערכת, עוסק בעבודה בשביל גליון המחר של „הצפירה", שאז כבר נהפכה משבועון לעתון יומי. על גבי הרצפה, ליד שלחן ארוך, התלבטו תינוקות, ילדות וילדים, שבמשחקיהם,

כנראה, לא הפריעו מעבודתו את האב, איש צעיר, בהיר־שער, כבן שלשים (סוברני, שהיה גדול ממני בשנים אחדות). רבות דברנו על מצב העתונות היהודית ברוסיה, על גזירות הצנזורה המעיקות עליה, על ריב המפלגות, שסוקולוב תפס בהן מקום־בינים בין חובבי ציון והמתבוללים.

ערבים נעימים אחדים בליתי במשפחתו של מ. ספקטור, שהיה דר יחד עם חותנו, הסופר העברי המפורסם א. ש. פרידברג ברחוב מורנוב. דירתם היתה מעין בית־חרושת למעשה ספרות: הזקן פרידברג היה עורך את הכרך הראשון מאינציקלופדיה כללית בלשון העברית בשם „האשכול", שהיתה צריכה לשמש מעין ברוקהויז עברי. (החלק הכללי היה מלוקט מאינציקלופדיה של ברוקהויז ומאיר, והחלק היהודי נערך בצורה עצמאית). העבודה היתה זריזה, הזמנו הרבה עוזרים, אך להלן מן הכרך הראשון לא הגיע המפעל. להצלחה רבה זכה מפעלו של ספקטור: הוא הכין אז לדפוס את המאסף השנתי באידית „הויזפריינד". המאסף הזה, שיצא שנים אחדות, עורר קנאת־סופרים מצד שלום־עליכם, שהתחיל מוציא בקיוב את מאספו „פולקס־ביבליותיק", מה שהכניס מעט חיים לספרות בלשון העם. בין ההכנות המטרידות האלה של החותן וחתנו עסקנו בשיחות יפות, שבהן השתתפה אשתו הצעירה של ספקטור, שידעתי אותה כסטודנטית מפטרבורג. במחברתי „פון ז'ארגון צו אידיש" ספרתי על פגישה זו ועל גורלו של ספקטור בזמן ההוא.

ביחוד נוחה דעתי בחברתו של „ידיד הסופרים", הנוח לבריות יעקב דינזון. רווק באמצע שנותיו, קטן קומה ודל בשר, ישב ברחוב נלבקי במשפחת אחותו וחבר משהו לדפוס. ערבים שלמים היה יושב בחדרי ברחוב גנסיה ומספר על ימי נעוריו בעיר מולדתו מוהליב ע"נ דנייפר, על מודעיו מחוג המהפכנים שם של שנות השבעים (פ. אקסלרוד, חסיה שור, גריגורי גורביץ ואחרים), על וורטר שלו, הגבור של הרומן „הנאהבים והנעימים" וכו'. כאשר היינו לידידים, הודה לי דינזון פעם אחת, כי עד פגישתנו תאר אותי בדמיונו בדמות קריטיקוס של ה„וסכוד", כאיש זועם וקשה, ועתה נוכח לדעת שטעה. על פגישתי זו ועל חליפות מכתבים עם דינזון ספרתי באותה המחברת בזכרונותי על הסופרים ה„זרגוניים".

אחרי ישיבת שני חדשים בווארשה לא נשאר לי עוד מה לעשות שם וגמרתי בלבי לשוב הביתה. בערב נסיעתי (18 ליאנואר שנת 1888) לויתי

לבית־הנתיבות הווינאי בוואַרשה את רוברט זייצ'יק, שעזב את רוסיה לעולם. הוא נכנס לאוניברסיטה של ווינה, ואחרי שנים אחדות של חיי עוני כסטודנט, גמר את הפקולטה לפילוסופיה וקבל תואר דוקטור בעד חבור על נושא בדברי ימי היהודים („על המצב המשפטי של היהודים בימי הבינים"). אחרי־כן קבע מושבו בשווייץ. בשנות למודיו החליף עמי מכתבים ואחר כך פסק, עד אשר נפגשתי עמו בציריך. כעבור עשר שנים, בזמן שהכין את עצמו להיות „אחר" מחוץ לגבולות היהדות.

עד שחזרתי לביתי כדי להשקיע עצמי בעבודת ההיסטוריה, סרתי בדרכי לפטרבורג, ושהיתי שם הימים האחרונים לחודש יאנואר. עלי היה לסדר את עסקי ב„וסכוד" ולקחת מן הספריה ספרים בתולדות החסידות. נהלתי שיחות ארוכות עם לנדוי, נפגשתי עם פרוג, פלכסר, ש. גרוזנברג ועוד חברים, אך הרושם שקבלתי היה, כי החבורה שלנו בפטרבורג שוקעת יותר ויותר בתוהו ובוהו של אותה תקופת הגויעה. נוכחתי לדעת, כי גם במובן החברתי איני מפסיד כלום מישיבתי בעיר־שדה נדחת, אבל שכרי מרובה בהתמדה ובשקידה על עבודתי בספרות וביחוד במדע. בדרכי למסטיסלב סרתי לימים אחדים למוסקבה, כדי להתראות עם אחי זאב, שהתישב שם, ועם אחות אשתי. שם, בבית קרובי ממשפחתי, נכנס אצלי האינג'ינר הצעיר מ. אוסישקין, שגמר באותה שנה את תלמודו באינסטיטוט לטכנולוגיה. הוא בא אלי בתור בא־כוח של אגודת „בני־ציון", שבין חבריה היה גם הד"ר צ'לנוב, מנהיג אחר של הציונות בעתיד. עד חצות הלילה התוכח עמי בשאלה הלאומית ובפרט בענין „חבת ציון". כבר אז היתה ניכרת באדם זה הקשה כברזל אותה העקשנות בדעות המקובלות, שבה הצטיין בפעולתו הפוליטית לעתיד.

בראשית פברואר חזרתי למסטיסלב. בזמן העדרי נוסף למשפחתי חבר חדש, בן, שנקרא שמו בישראל יעקב, לזכר אבי ז"ל. שמחתי בלבי, שדבר זה קרה בימי העדרי, מפני שלפי אמונתי ודעותי בעת ההיא היה קשה לי מאד להיות נוכח בברית־מילה של בני, שנערכה בחגיגיות רבה בהשגחתו של הסבא.

פרק עשרים וארבע

עבודת שנתים בתולדות החסידות (1888—89)

„צמיחת החסידות": חיי הבע"שט. — תורת רינאן ותורת טולסטוי. — „תולדות עם ישראל" לרינאן. — צער הכלל והפרט. — הליפות מכתבים עם שלום עליכם. מלחמה לזכויות ה„ז'רגון". מאמרים „על הספרות הז'רגונית". — יובל המחפכה של שנת 1789 ומאמר על שחרור היהודים. — נסיעה לפטרבורג. נסיון שלא הצליח לקבל זכות ישיבה. — אוסף חומר של כתבייד לתולדות החסידות. — הערתי על טולסטוי ובתיקול מיאנסא פוליאנא. — המחשבה הראשונה על היסטוריה שלמה של היהודים בפולין ורוסיה. — „ראשית הצדיקים" ופרצופי האפוסטולים של החסידות. — מעשה זר: הממונה על מנזר פרכוסלבי בדירתו של אפקורס יהודי. — „תולדות כת החסידים"; חבלי יצירה ותענוגיה. — מאמר בקורת על ספרו של מרגליות ותשובה על בקורת של מאמרי „אמנסיפציה־עצמית". שנוי הדעות בשש שנים. דרך תשובה. —

הפעם באתי למסטיסלב בתכנית מסוימת של עבודה ספרותית לכמה שנים. בחוברות הראשונות של ה„וסכוד" לשנת 1888 הופיע „המבוא לתולדות החסידות", שבפעם הראשונה נקרא שמי עליו לאחר „חרם" של ארבע שנים. עתה עמדה לפני התעודה לכתוב את התולדות עצמן, וקודם כל את תולדות הבעש"ט. היה צורך לחקור את התפתחות האגדות על מיסד החסידות ואחרי־כן להוציא מתוך גל הבדותות לשם שמים את גרעיני האמת. נמשכתי אז אחרי שיטת רינאן בחקירתו את חיי ישו הנוצרי והשליחים, אבל לא הרחקתי ללכת עד כדי להפוך את חיי המורה הדתי, שנבראו עליו אגדות, לרומן היסטוריה. הצבתי לי מטרה להקים את פרצופו האמתי של הבעש"ט ואת החסידות בצורתה הראשונה, עד כמה שאפשר היה להוציאם מתוך שכבות האגדות, שנערמו עליהם בזמנים מאוחרים. אולם בהרצאתי בלט אותו מצב הרוח שעורר אותי לעסוק מתוך

חבה מיוחדה בנושא זה. הוא היה מורגש באותם העמודים, שדברתי בהם על הפנתאיזם הדתי של הבעש"ט, על התבודדותו הפיוטית בהרי הקרפטים, על יחסו השלילי אל הפורמליזם של הרבנים. העמודים האלה כתובים מתוך עלית־רוח לירית מיוחדת 1). כל החודש מארס שנת 1888 עבר עלי בכתיבת מונוגרפיה על הבעש"ט בשם „צמיחת החסידות". ברשימותי מן הימים ההם נאמר: „כתבתי מתוך יסורי־גוף קשים (כאב־ראש, חולשת הראיה), אך לא בלי תענוג רוחני".

תערובת של תורת ריגאן ותורת טולסטוי היתה היסוד המכריע במצב רוחי בעת ההיא. עם ריגאן הייתי קרוב על פי שתוף של התפתחות רוחנית. הן אף הוא, חניך סימינריונים קתוליים, עבר בתחלה את הדרך מתיאולוגיה מקובלת אל הפילוסופיה המדעית (מחקר הנעורים שלו „עתידות המדע") ואחרי־כן אל חקר התנועות הדתיות עם נטיה מפורשת לצד בקשת אלהים. הגעגועים על האמונה שאבדה משכו את ריגאן לחקר הבעיות הדתיות העמוקות, והספקנות הנוגה, פרי האכזבה גם מן הדת גם מן התבונה, החזיקה אותו על הגבול בין שני היסודות האלה, הנאבקים זה עם זה בנפש האדם. זה היה קרוב מאד אל אותו האגנוסטיציזם, שנשאר בהשקפת עולמי אחרי הריסת הפוזיטיביזם האורתודוכסי של קונט. „הבלתי נודע" של ספנסר ו„האיגנורבימוס" של דיבואה־ריימון היו היסודות של השקפת־עולם זו; אולם הבעיה הדתית לא חדלה להסעיר את הנפש מתחת לסף ההכרה. הדבר הזה משך אותי אל ריגאן, שכל ימיו „בקש את האמונה שאבדה לו בימי נעוריו", ובו בזמן אל טולסטוי, כאל יוצר האלהים המוסרי והסיסמא „מלכות שמים היא בקרבנו". בסערת־נפש עמוקה קראתי בימים ההם העתקות כתובות של ספרי טולסטוי, שנאספו ע"י הצנזורה: „וידוי" ו„מה היא אמונתי?" ודאי פגעו בי קשה בכתבים אלו ובמאמרים אחרים של הפרוש מיאסנה־פוליאנה קטרוגיו על המדע ועל המלחמה הסוציאלית. הביא אותי במבוכה העקר שלו „לבלתי התנגד לרע", אך הרוח הכללי של הכנעת הנפש, היה קרוב למצב־רוחי

---

1) ב„תולדות החסידות", שתקנתי וכתבתי בעברית ולאחר ארבעים שנה (תרץ—תרצ"א) הושמטו הרבה מקומות לירייים מסוג זה, והפסדן של ההשמטות הפיוטיות יצא בשכר ההרצאה המדעית.

בימים ההם. בכח אביר משכו אותי אליהם המעמקים של הנפש המאמינה, שנגלו על ידי האמן ההוגה דעות. באור חדש הופיעו לפני יצירות האמנות של טולסטוי, שהייתי קורא וחוזר וקורא בהן באופן שיטתי. כך נסתבכו בקרבי הדעות והרגשות של רינאן וטולסטוי, השונות בצורתן והקרובות ביניהן לפי היסוד הפסיכולוגי, תערובת זו של שכל מורכב ומחודד עם פשטני ואלמנטרי. לפי התפתחותי הרוחנית, עמדתי קרוב יותר להשקפותיו של רינאן, אך לפי המשיכה הפנימית נמשכתי לתוך חוג ההשקפות של טולסטוי, שכבר לקח את לבי בקריאתו שוב אל „פשטות החיים".

בקיץ שנת 1888 קראתי בתענוג אמתי את הכרך הראשון מספרו החדש של רינאן: „תולדות עם ישראל". המבוא הביא אותי לידי התפעלות. ככה התאימו למצב־רוחי הודאות כאלה: „הדתות או השיטות הפילוסופיות יכולות להיות כוזבות, אבל הדת והפילוסופיה כשהן לעצמן לא תכזבנה... האלהים לא ישכון בימינו בשלגי נצח; לא תמצאוהו כבימי משה בראשי ההרים: הוא יושב בלבות בני אדם ומשם לא תגרשוהו". מצא חן בעיני אותו גלוי־הלב הנועז, שבו אמר רינאן, כי בחקירת התקופות האגדיות די לדעת לא איך שבאו המאורעות, אלא איך ש י כ ל ו לבוא, וכי לכל מאמר בתאורים כאלה יכולים היו לצרף את הדבור „אולי?". בלבי לא היה די עוז להרחיק לכת בחקירותי ולהניח את דעתי באפשרות במקום מציאות, ואולם הבנתי, כי בלי הסתכלות פנימית (האינטואיציה) אי־אפשר לחדור לתוך רוח ימי קדם. במאמר בקורת שלי על הכרך הראשון (תולדות ישראל בימי קדם לפי רינאן, „ווסכוד" 1888, חוב' 8־9) הבאתי כמה השגות על מסקנות אחדות של רינאן, אך בדרך כלל הסכמתי לשיטתו. ורק כעבור כמה שנים, לאחר שיצאו הכרכים האחרונים מספרו של רינאן, חלקתי עליו בהערכה ההיסטורית של התקופה היהודית־יונית, שהרצה באופן טנדנציוני מאד.

העבודה המדעית החביבה עלי המתיקה את יסורי הנפש מרשמי היום בחיים הצבוריים והפרטיים. כל גליון של „ווסכוד" השבועי עם חשבון הרדיפות על היהודים עכר את רוחי ורגיל הייתי לאמור, כי בכל שבוע יש לי יום „תשעה־באב" בשעה שאני קורא את „קינות" הזמן. הציקו גם דאגות פרטיות. לנדוי היה משלם שכר סופרים בקמצנות מרובה

ולא בדיוק. תמיד התחכם לפורר את מאמרי בחוברות שונות, עד שבדרך הממוצע הרוחתי כששים רובל לחודש — קיום־מינימום דל לבעל משפחה אפילו בעיר־שדה. הרגיזה אותי אי־דיקנות שלו: על כל תשלום היה צורך להזכירו כמה פעמים. הרעיון המדכא, כי על משפחתי בת חמש נפשות נגזר להתפרנס בשכר כזה, ואף הוא אפשר שיפסק במקרה של הפסקת הירחון, הוציא מלבי קריאות של צער ביומני: „גורא לחיות וגורא למות!" או: „מה טוב לאדם: צער ההויה או אושר החדלון?" מחלת העינים שנמשכה, אם גם לא במדה קשה כקודם, היתה המקור העיקרי של דכדוך נפשי. עם ראיה טובה יכול הייתי לקבל על עצמי תכניות ספרותיות רחבות יותר ולא הייתי תלוי כל כך ב„ווסכוד". פעמים שבקעו ועלו חלומות ישנים: „לבי מושך אותי לעבודה של פילוסופיה כללית — כתבתי בספטמבר שנת 1888... — אוהב אני את ההיסטוריה הישראלית ולכתוב על עניני עמי רב־היסורים נעשה לי צורך נשמה, אולם בכל זאת לא עלה מעולם על דעתי להקדיש את כל חיי רק לזה בלבד. חלמתי על עבודה ספרותית רבת־צדדים יותר".

הרהורים שחורים היו עולים, כמובן, רק בהפסקות שבין עבודה אחת והשניה, ולכן התאמצתי למלא את הפסקות הללו בעבודה גופנית. יש אשר בגמר פרק אחד של „החסידות" או מאמר בקורת, הייתי נגש למלאכת כריכה. היו לי אז כלי־מלאכה משלי (שלחן עם מחטי־זרידה לתפירת הגליונות, מכבש־של־עץ עם גלילים לכיבושם וסכין עגולה לחתוך שוליהם) והייתי כורך את הספרים של הספריה שלי באופן פרימיטיבי למדי. הפרוזדור עם קירותיו של זכוכית שימש לי בית מלאכה. שוב ישבנו בביתה הגדול של חותנתי, ששני חצאיו מלאו עתה שאון שובב של ילדים. בכל יום הייתי עורך טיולים בגן העיר הסמוך או מסביב לו, על פני הככר, לעתים קרובות בלוית ילדתי הבכירה האהובה סופיה. התגרנים והתגרניות, המשתעממים בפתחי חנויותיהם מתוך צפיה לקונים, היו מביטים בעיני תמהון על הטיילים, היוצאים לטיולם במזג אויר של גשמים וצנה, בזמן שהכל מתחבאים בבתיהם.

קצת שינוי בחיי הבודדים הכניסה חליפת־המכתבים בעניני ספרות, שגדלה יותר ויותר מן העת ההיא. ביחוד פקד אותי במכתביו התכופים הסופר שלום־עליכם, שישב אז בקיוב, אנכי לא ידעתיו קודם ולא ראיתיו,

בהיותי בקיוב לפני שנה. בקיץ שנת 1888 קבלתי ממנו שורה של מכתבים ועל הגליונות היה רשום שמו האמתי: סלומון נאאומוביץ רבינוביץ. הוא כתב אלי על תכניותיו הרחבות בשטח „הספרות הז׳רגונית (בשם זה השתמש הוא עצמו): על הוצאת קובץ גדול של מאמרים („פולקסביב־ליוטיק"), על הרומן החדש שהוא כותב („סטמפניו") וכו׳. הוא התאונן על היחס של זלזול ל„ז׳רגון" מצד רוב הסופרים היהודים. ואפילו פרוג, שבעצמו כתב הרוזים ופיליטונים בשבועון הפטרבורגי „פאלקסבלאט", היה מלגלג בו בזמן על הז׳רגון בפיליטונים שלו ב„וסכוד" השבועי.

בזמן ההוא היה עלי לכתוב מאמר בקורת על קבוצת ספרים בלשון העממית: על המאסף „הויזפריינד" של ספקטור וכמה ספורים חדשים מאת שלום־עליכם, ואני התעמקתי במחשבה על שאלת ה„ז׳רגון", שנגלתה בו שאיפה לכבוש מקום הגון בספרותנו רבת הלשונות. את רעיונותי הרציתי במאמר: „על הספרות הז׳רגונית בכלל ועל יצירותיה החדשות בפרט" („„וסכוד 1888 חוב׳ 10). הוכחתי, כי הלשון המדוברת בפי ההמונים היהודים יש לה זכות, שאין לערער עליה, להיות לכלי־שרת של המדינה, כי שילוש־לשונות זה הוטל עלינו בידי הגורל וכי עוול קשה הוא לקפח זכותם של אלפי אלפים מבני עמנו, שתהא להם ספרות בלשון המובנה להם, רק משום שלשון זו אינה מפותחה כלשון ספרותנו העתיקה וכשפה הרוסית של האינטליגנציה החדשה. „האם העני שיש לו כף עץ, אינו רשאי לאכול את המרק שלו משום כך בלבד, שאין לו כף של כסף?" העירותי, כי במקצוע תיאור־החיי יש לו ל„ז׳רגון" היתרון על לשונות אחרות, כי היא מתארת את חיי העם בלשון האמתית של החיים האלה. המתנגד עבשן של הז׳רגון לנדוי הוסיף למאמרי הערה מאת המערכת, שבה נאמר, כי מאספים בלשון זו אפשר למלא רק ב„דברים של מה־בכך". ואף־על־פי־כן היה מוכרח לתת מקום בירחונו לשורה שלמה של מאמרי בקורת משלי על „הספרות הז׳רגונית". בסקירה השניה („וסכוד" 1889, חוב 7) נתתי הרצאה על הכרך הראשון מן ה„פולקס ביבליוטיק" של שלום־עליכם, שבו נאספו טובי הכחות של „האידיש" בעת ההיא. יוצר „האידיש" החדשה, אברמוביץ־מנדלי, הדפיס כאן את החלק הראשון מספורו המצויין „טבעת המופת" („ווינשפינגרל"), שלום עליכם נתן את הרומן

הראשון שלו „סטמפניו"; פרץ פרסם את הפואימה שלו „מאניש". על היצירה האחרונה נזדמן לי לכתוב שלא לטובתה, מחמת הסגולות המיוחדות לסגנונו של פרץ בראשיתו, הנזכרות לעיל, מבשרי הסגנון העתיד של הדיקדנטים. המחבר הרודף אחר הכבוד לא יכל עוד זמן רב לסלוח לי את דברי הבקורת שכתבתי על חבוריו הראשונים: כעבור למעלה מעשרים שנה עשה בי נקמה על זה, כפי שאספר את הדבר במקומו. רק דינזון הטוב והישר לא נעלב, כשמניתי במאמרי השלישי (1890, חוב' 9) את הרומן הסנטימנטלי החדש שלו „אבן־נגף" על סוג „הספרות ההמונית", שהבדלתי אותה מן „הספרות העממית", המפותחה יותר, ואמרתי, שהמחבר טבע את גבוריו בים של דמעות.

באחת מרשימותי אני מוצא דברים אלו: „מדכאה אותי ההכרה, כי בגורלי נפל לחיות בתקופה של ריאקציה נוראה וממושכה, שאין לראות את סופה. דיכוי כל השאיפות האידיאליות, שלטון הכח הגס, ממשלת החייל והשוטר, הרעיון נתון לרדיפה, המצפון נתון במצוקה... הולך וקרב יום הזכרון למאורע ההיסטורי היותר גדול (המהפכה הצרפתית) ומחצית אירופה תפגוש אותו מתוך ברזו בכידונים מוכנים למלחמה". בפרוס שנת היובל, שנת 1889, תקפו אותי הגעגועים לתקופה זו של שאיפות סוערות, לזמן ההוא של אמנסיפציה. חשקה נפשי לקיים את מחשבתי משכבר הימים ולכתוב מחקר על האמנסיפציה של היהודים בימי המהפכה הגדולה. לשם כך הייתי זקוק למקורות, שאפשר היה להשיגם רק בפטרבורג. ויען כי חוץ מזה היה עלי לנסוע לשם, כדי לאסוף חומר למלחמת החסידים והמתנגדים, גמרתי לשהות שם שני חדשי החורף. בסוף דצמבר שנת 1888 כבר שכנתי בדירתי הארעית אצל קרובי בפרוספקט הליטייני, ומשם הייתי מהלך ברגל כסדר אל הספריה ואל מערכת ה„וסכוד", וכאן נתעורר שוב אצל לנדוי הרעיון על חזירתי לפטרבורג לישיבת קבע, משום שבדעתו היה להטיל עלי את כל עבודת העריכה בירחון. הוא החליט ללכת בדרך ישרה ולעורר שתדלנות לפני שר העיר פטרבורג בדבר מתן רשיון לישיבתי בתור עוזר של ה„וסכוד", שאין לו תמורה. גרסר השהה את בקשתו של לנדוי חודש ימים ואחרי־כן דחה אותה, כי בודאי לא רצה לדאוג להצלחתו של הירחון היהודי האופוזיציוני, שלעתים קרובות הביע התמרמרות גם בשל הרדיפות מצד המשטרה על היהודים בעיר הבירה. הכשלון הזה לא גרם לי צער גדול, בעת ההיא לא משכני לבי

לפטרבורג; חשקתי רק לאסוף חומר הרבה עד כמה שאפשר ואחרי־כן לעשות ממנו כלי בהתבודדותי במסטיסלב, בקירוב מקום לטבע ולמשפחתי.

ביאנואר שנת 1889 כתבתי מאמר גדול „המהפכה הצרפתית הגדולה והיהודים", שנדפס בחוברות אחדות של ה„וסכוד" (7 — 4) בפסיבדונים ש. מסטיסלובסקי. לנדוי השמיט בשם המאמר את המלה „הגדולה", כדי שלא לעורר חשד מצד הצנזור, כי המחבר מתכוון לשבח ולפאר את מפעלות המהפכה, ומטעמים אלו צריך היה למחוק משהו גם מתוך המאמר, ובכל זאת בולט היה הפתוס הריבולוציוני מכל ההרצאה, מן הציטאטות הארוכות מנאומי הנואמים באספה הלאומית ובקומונה הפאריסאית, שיצאו להגן על האמנסיפציה של היהודים. תחת צעיף היסטורי עלה הדבר להבריח הרבה דעות פוליטיות אסורות. המחקר הזה היה רק אפיזודה ארעית בתכנית עבודתי: לכתוב אותה ראיתי חובה צבורית לעצמי. ואך עשיתי את חובתי, פניתי לחקירותי בתולדות החסידות.

עכשיו מוטל היה עלי לגמור את אוסף החומר לאותם הפרקים, שלא נחקרו כלל: מפעלות השליחים של החסידות, תלמידי הבעש"ט, והמלחמה בין החסידים והמתנגדים. עבדתי הרבה באוצר הספרים של הסוחר ל. פרידלאנד באי הוואסילי, ששם מצאתי קובץ של תעודות בכ"י לתולדות כת החסידים. הכניס אותי לשם הביבליוגרף שמואל ווינר, איש בעל פנים של קלף והוא עצמו קלף חי, שעליו כתובים שמות כל הספרים העברים בדפוסים עתיקים. הוא שדבר על לב הסוחר העשיר בפטרבורג, שלא יכל להתנחם אחרי מות אשתו, כי יקים לה עמוד זכרון בצורת אוצר ספרים, שבו יכונסו כל הספרים, שנדפסו בלשון העברית בזמן מן הזמנים וגם כתבי־יד עבריים. האלמן קנה על ידי ווינר ספריות שלמות וקובצי כתבי־יד, ואחרי־כן, על־פי עצתו של זה, הניח את אוצר הספרים לאקדמיה הרוסית למדעים, שישימו אותם במחלקה המזרחית שלה, במוזיאון האסיאטי, בתנאי שימנו את ווינר לספרן. הביבליוגרף מתחום המושב קבל על יסוד זה זכות ישיבה בפטרבורג עד אשר יגמור את סידור הקטלוג המפורט של „ספרית פרידלאנד", שנכנסה לאקדמיה. ווינר המשיך את סדור הקטלוג הזה („קהלת משה") שלשים שנה, ובמשך הזמן הזה הדפיס בחוברות רק פחות ממחציתם, עד כי זכות־הישיבה הארעית נהפכה לזכות

בלי זמן קצוב. וכך בשל גזירת „תחום המושב" לא נשלמה מלאכת הקטלוג המונומנטלי של הספרים העבריים מכל הדורות.

בעת ההיא, שעליה אני מספר, נמצאה הספרה בדירתו של פרידלנד; שם בקשתי ומצאתי בסיועו של ווינר את כתבי־היד הדרושים לי ובשקידה יתרה העתקתי אותם. כתב־היד העברי, קובץ תעודות נגד החסידים, „זמרת עם הארץ", נתן לי את המפתח הראשון לתולדות הכת. אולם חסר הייתי עוד קובץ אחר, עתיק יותר, של תעודות: הכרוזים נגד החסידים, שנדפסו בשנת 1772 והחסידים השמידו אותם („זמיר עריצים"). על־ידי מודעות בעתונים העבריים בקשתי את המקור יקר־הערך הזה וסוף־סוף נעניתי: בעתון „היום" בא מכתב מפאריס, שבו הודיע אחד הביבליוגרפים כי העתקה בכתב־יד מן הספר הזה שאבד היתה גנוזה שם באוצר־הספרים של הבארונים לבית גינצבורג, שאחרי־כן הועבר לפטרבורג. פניתי אל הבארון המלומד דוד גינצבורג, והוא חפש זמן רב את הכ"י בארכיונו, אך לא מצאו. חודש ימים התענית בפטרבורג מתוך צפיה למקור ראשון וחשוב זה, שבלעדו היה עלי להפסיק את כל העבודה. סוף סוף בא היום שקויתי לו: הכ"י נמצא. זוכר אני שני ימי שמש בסוף פברואר בחדר־העבודה המפואר בבית גינצבורג בבולבר קונוגברדאי. העתקתי במהירות את התעודות וקרות הערך, ובדמיוני גדלה תבנית הבנין הכבירה של תולדות החסידות. טעמתי כל עומק התענוג שיכולה לתת לאדם יצירה מדעית. החומר שאספתי בפטרבורג פתח לפני דרכים חדשות בחקירותי ואנכי מהרתי עם שללי לתוך קני השקט, למסטיסלב, שחזרתי לשם בראשית מארס שנת 1889.

לפני עזבי את פטרבורג פרסמתי ב„הוסכוד" השבועי (1889, 6. בר"ת ד.) רשימה קטנה: „הגראף ל. נ. טולסטוי והיהודים". הגורם לזה שמשו השמועות שנתפשטו בעתונות הרוסית על „שנאת ישראל" של טולסטוי: הוא גרש, כביכול, עתונאי מחוצף, שבא לשם שיחה עמו ביאסנה פוליאנה, וכנה אותו בשם „ז'יד". אני יגעתי והגעתי למקור השמועות האלה ומצאתיו בפאראודיה עתונאית, שלקורא תמים היה קשה להבחין בה בין אמת לבדותה. רגש ההערצה לסופר הגדול עורר אותי לתקן את הטעות הזאת. ברשימתי התאמצתי להוכיח בציטאטות מתוך הספר „מה היא אמונתי" (מפני הצנזורה לא כניתי את שם הספר האסור לבוא בקהל), כי יחסו של טולסטוי ליהדות עומד בדרגה עליונה של תורתו המוסרית. מצאתי סמך לדעתי

במה שהעיד על עצמו, שבשעה שקרא את האונגליון יחד עם מורו ללשון העברית הרב המוסקבאי בינור, הביע את התמרמרותו, כי חסידי תורת האהבה ערכו בעת ההיא פוגרומים קשים ביהודים. בסיום רשימתי אמרתי, שמהראוי שטולסטוי יפרסם בדפוס על יחסו ליהודים, כדי לבטל את הדבות הנזכרות של העתונים. כעבור זמן־מה נענה טולסטוי לקריאה זו, אף אם בדרך עקיפין. אחת הנשים המעריצות אותו, אבגוסטה ברצ'נסקה במוסקבה, הראתה לו את הגליון עם רשימתי וקבלה ממנו יפוי־כח לפרסם באותו השבועון הכחשה לשמועות הכוזבות. טולסטוי אישר בשלמות את הדעה שהבעתי, שכל „שנאה" למי שהוא אינה יכולה לדור בכפיפה אחת עם תורתו, ולא עוד אלא שאמר, כי אינו מבין שנאה ליהודים אצל אנשים הוגי דעות. גלוי־דעת זה נדפס (ב„ווסכוד" השבועי № 28) ואני שמחתי מאד על זה, שגרמתי מצדי להסרת אות־הקלון של שנאת־ישראל מעל איש, שבשביל הדור ההוא של האינטיליגנציה היה נביא ומורה דרך החיים.

זמן של שנה בין שני האביבים של שנות 1889 ו־1890 היה לי „יום ארוך", יום מלא עבודה בכתיבת תולדות החסידות. במדה שהתעמקתי בתנועות הדתיות של סוף המאה הי"ח, הלך והתרחב אופק ראיתי. מחשבה חדשה עלתה במוחי: לאסוף את כל החומר שבדפוס ובכתב־יד לשם כתיבת ההיסטוריה של היהודים בפולין ורוסיה וליצור לתכלית זו הסתדרות מיוחדת, חברה להיסטריה. תגלית ארכיונית אחת, שעשה אחי זאב, במצאו במסטיסלב פנקסים ישנים של הקהלה, הביאה בלבי את הרעיון לאסוף פנקסים בכל הקהלות. בספריה של זקני נמצא הפנקס של הקהלה במסטיסלב משנות המאה הי"ז והי"ח, ותכנו גלה לפני הרבה מאד בסדר חיי הקהל בימים שעברו. זוכר אני, איך שבימי האור של החודש מארס ישבתי עם אחי על שרידים אלה של העבר וכיצד תארנו לעצמנו את התכנית הרחבה של ליקוט תעודות ופרסומן בשיטה מסוימת. אולם זה היה מזמור שיר לעתיד; לפי שעה היה עלי לגשם תפקיד קרוב יותר: תולדות החסידות. במאי כתבתי מחזור שני של מאמרים בשם הכולל: „צמיחת הצדיקות". מתוך התהו־ובוהו של כתבי החסידים ומתוך התעודות של פולמוסי המפלגות הוצאתי גרגירים של אמת היסטורית ויכלתי לתאר צורות בהירות פחות או יותר של ר' בר ממדריץ, ר' יעקב יוסף הכהן ואפוסטולים אחרים, גם לברר את שיטותיהם בחסידות. אחד מן הפרצופים האלה, ר' יעקב יוסף הכהן, לקח כל כך את לב הסופר

האוקראיני המפורסם ד. מורודובצב, עד שהכניס אותו לתוך ספורו מימי גזירת תקכ"ח „בין הפטיש והסדן", שנדפס בשנה שלאחר זו ב„וסכוד", ועם זה הביא תאורים ממאמרי על תולדות החסידות.

נשאר בזכרוני עוד מקרה זר מן הימים ההם. באחד מימי האביב נגשה ובאה אל ביתנו מרכבה, ומתוכה יצא ישיש ומראהו כנזיר. נשען על הרכב־הנזר, נכנס לתוך החצר ועלה בכבש, המוביל דרך הפרוזדור של זכוכת אל חדר עבודתי. זה היה ראש המנזר שמחוץ לעיר, קן המיסיונרים הפרובסלבים שספרתי עליו בתאור שנות ילדותי. כפי הנראה, נודע להם לנזירים על־ידי בני מסטיסלב מכיריהם, כי בעיר יושב אפיקורס יהודי הכותב ספרים רוסיים ואינו שומר מצוה, והמיסיונרים הריחו טרף. כדי לכבוש אותי שלחו את הארטילריה הכבדה, את ראש המנזר בכבודו ובעצמו, זקן יבש. טפוס של „שלד חי", שהיה, כנראה, יוצא לעתים רחוקות מחוץ לכתלי המנזר. כשישב בחדר עבודתי הודיע, שיש לו דבר אלי, כאל יהודי משכיל, בשאלות דתיות, ובשעת מעשה מסר לידי איזה ספר קטן של יהוד ומומר על הערצת האיקונין הקדושים. הקדמתי להודיעו, כי מתיחס אני לכל הדתות כחוקר ולא כבן־דת, וכעת אני עוסק בחקירה של תנועה דתית אחת, החסידות, אף כי איני נוטה אחריה. על הערתי, כי מי ששולל את עיקרי האמונה הישראלית ודאי שאינו מסוגל להכיר בעיקרי הנצרות, כיחוד באמונת השלוש, ענה הישיש במהירות, בטעם של מיסיונר היודע בעל־פה את פסוקו: „כשם שהאור והחום יוצאים מן השמש ואינם פוסקים להיות דבר שלם, כך בן־אלהים ורוח הקודש מהוים עם האלהים־האב דבר אחד בשלשה פנים". אמרתי לראש המנזר, כי כל זה ידוע לי, כי הספר בדבר הערצת האיקונין אינו מעניין אותי, וכי בקשר עם עבודתי דרושים לי רק ספרים על התנועות של הכתות בכנסיה הרוסית. הזקן הבטיח לשלוח לי את הספר רב־הכרכים „תולדות הכנסיה הרוסית" מאת המיטרופוליט מאקאריוס ועוד ספרים אחרים מן הספריה של המנזר. כמה ספרים שלח אלי אחרי־כן, אך הוא לא בא אלי עוד בראותו, כי אין כאן המקום לצוד נפש אחת מישראל.

אחרי הפסקה קצרה, באבגוסט שנת 1889, חזרתי לעבודתי בכתיבת תולדות החסידות. כעת טפלתי בחלק הגדול והקשה ביותר, המכונה בסדר המאמרים שלי בשם „היסטוריה של הפירוד החסידותי". ביומני מן הזמן ההוא אני מוצא רשימות כאלה: „יצרתי דבר שלם ואורגני מאטומים קטנים;

„עדיין אני שקוע בחקר המקורות וניתוחם, באוסף גרגירי־חול קטנטנים לשם בנין גדול. העבודה קשה, אבל נעימה, מושכת את הלב". מסוף הקיץ של שנת 1889 עד אמצע האביב של 1890 כתבתי בשקידה עצומה את הפרקים על ריב המפלגות הדתיות, שנדפסו אחרי כן ב„ווסכוד" במשך שנתים (1890—91). מימי לא ידעתי במדה כזו גם חבלי יצירה וגם שמחת יצירה, כמו באותם החדשים הארוכים של עבודתי בבדידותי בעיר־השדה. לא היה פנאי להתמכר לא לעצבות פרטית ולא לצער העולם. „חדלתי להתענות בשאלות האחרות: מצאתי תיקון הנפש בעבודה. כל האמונה שלי, הפילוסופיה, השירה מרוכזות בעבודה זו" (רשימה מיום 10 ספטמבר 1899). ברשימתי לראשית השנה (1890) נאמר: „תכניותי קשורות בעיקר בתולדות ישראל. בהן הגיגי עתה ובעתיד". השאיפות לספרות הכללית, לנושאים אוניברסליים, פסקו. בלאומיות מצאתי את האוניברסיות.

רק לעתים רחוקות עשיתי הפסקה בעבודתי ההיסטורית לשם כתיבת מאמר בקורת. אחד המאמרים האלה („לפנים והיום") לרגלי ספרו של מ. מרגלית, („ווסכוד" 1890 חוב' 1־2) הזכירני על פולמסי ספרות בעבר. כתבתי מאמר בקורת על קובץ כתבי מרגלית „שאלות החיים של היהודים", שבו חזר ונדפס גם מאמר־הפולמוס שלו משנת 1884 בשם „שחרור עצמי ובטול־עצמי", שהיה מכוון נגד מאמרי „אמנסיפציה עצמית". חלק גדול ממאמרי הקובץ, שנכתבו עוד בתקופת הריפורמות, נתנו לי אמתלה לתאר את המהלך הריאקציוני של ממשלת אלכסנדר השלישי על־ידי הקבלת „לפנים והיום". הצנזורה החרימה את חוברת הירחון שכבר נדפסה והשמיטה ממאמר הבקורת שלי אותם העמודים, שבהם נאמר כי בתקופת הריפורמות דחפו את היהודים שיכנסו לבית־הספר הרוסי ועתה דוחפים אותם שיצאו מבית־הספר הזה. לפולמסו של מרגלית נגדי הקדשתי את עמודי הסיום של מאמרי, ועם זה הוכרחתי לדבר על עצמי בלשון נסתר, כדי שלא לגלות את הפסיבדונים קריטיקוס. כאן אפשר היה להכיר, כמה הרחקתי ללכת בשש השנים מן הרדיקאליזם של ימי נעורי. בתשובתי המאוחרת למבקרי התוכחתי בדבר היסוד של „בטול עצמי", שמצא מרגלית במאמרי על התקונים הדתיים, והבלטתי את הטעמים של דורשי התקונים: „תחית הרוח של היהדות האמתית", „הגברת היסודות המוסריים והלבביים בדת על שיטת המנהגים והפלפולים", „טיהור הרגש הדתי ועליתו". מחיתי

נגד האשמה, כי דורשי התקונים כופרים באמונה הלאומית, שבאמת יקרה היא להם: דוקא משום כך הם (דורשי התקונים) דוחים כל מה שנספח אליה (אל הדת) במשך דורות של חושך ורדיפות מן הגרוע, מן הזר, מן הנכר, כדי לשמור על כל מה שיש בה מן הטוב, מן הנצחי, מן המאיר". לרגלי הערתו הנכונה של מרגולית, כי אני הטפתי לא להתמזגות עם העם הרוסי אלא להתמזגות עם האנושיות, הוכחתי, כי התמזגות כזו „אין פירושה כלל איבוד הצורה הלאומית ובטול עצמי". בכלל היה מאמרי הגנה עצמית של אדם, העוזב את עמדותיו הקודמות. הקריאה היוצאת מן הלב בסוף מאמרי „לשים קץ לפירוד המזיק בין האינטיליגנציה שלנו ולעבוד שכם אחד לטובת עמנו האומלל", הוכיחה על ויתור גמור מצד „הקשה לרצות" לפנים. ביומן מראשון ליאנואר שנת 1890, בזמן שמאמרי נגמר, כתוב: „עניתי לה' מ. על מאמר הבקורת מכבר נגד מאמרי „אמנסיפציה עצמית"... כמה דברים כתבתי בהתלהבות, תחת לחץ של דמעות רותחות. הרבה עוד נשאר בתוך הנפש, יש צורך ברבות הימים להביע את דעותי". דעותי החדשות גמלו בקרבי עוד ימים רבים והובעו כעבור זמן רב ב„מכתבי על היהדות הישנה החדשה". שכנגדם עתיד אותו מרגלית לצאת לקרב, אך מצד אחר.

פרק עשרים וחמשה

בין צפון ודרום (1890)

הרחבת התכניות הספרותיות והמשיכה משקט עיר השדה אל מרכז גדול. — פחד השרפות בערי השדה. — הרעיון לעבור לפטרבורג או לאודיסה. — הטירור מצד האדמיניסטרציה: פקודה מאת שר הפלך ופירושה במסטיסלב. פרסום המקרה ב„ווסכוד" והרעש בעתונות. — הנסיעה לקיוב. דוקטור מאנדלשטאם מרפא את מחלת עיני. שני שבועות בבויארקה בנוה־חקין של שלום־עליכם. מחשבותיו הספרותיות והדאגות בערב ה„שמיטה" בבורסה. ההסכם הרומנטי שלנו. — בדרכי לשוב למסטיסלב: הרעש מסביב לענין מסטיסלב. — הנצחון המוסרי על הזמן. — תודת הקהלה. — ונסלה ל„אחר". — פרידתי מסבא. — הנסיעה לפטרבורג. השתדלות בדבר זכות ישיבה ומאון גמור. נסיעתי עם בני ביתי לגור באודיסה.

באביב שנת 1890 הגעתי בעבודתי בתולדות החסידות כמעט עד סוף המאה הי"ח, והפרקים החדשים שנכתבו היו נדפסים זמן רב בחוברות „ווסכוד". הרגשתי עיפות רבה מן העבודה המאומצת, שהופסקה רק לשם כתיבת מאמרי הבקורת העומדים על הפרק. לפני עמדה עתה תכנית רחבה יותר: עבודת הכנה לספר תולדות היהודים בפולין ורוסיה ויסוד לתכלית זו חברה להיסטוריה. להגשמת הרעיון הזה היה עלי לעבור לעיר גדולה. עלו במחשבה שני מרכזים: פטרבורג ואודיסה. והואיל ושר־העיר הפטרבורגי חשב ומצא זה כבר, כי „מזיק לי הצפון", עמדה לנגד עיני בעיקר בירת הדרום, שבעת ההיא נראתה שם קצת התעוררות בחוגים הצבוריים. העורך הנדוי מסר לי בשם ג. ע. ווינשטיין, יושב הראש של הועד האודיסאי לחברת „מפיצי השכלה", כי שם נוסדה קרן לעבודה בחקר דברי ימי היהודים ברוסיה בהשתתפותי הראשית, ואני קשרתי עם ענין זה את הגשמת רעיוני על החברה להיסטוריה. ואף־על־פי־כן גמרתי בלבי לעשות

נסיון אחרון להסתדר בפטרבורג, שבכל זאת היה לה יתרונות גדולים בשביל עבודה מדעית וצבורית, ורק במקרה אם נסיוני לא יצליח אעבור לגור באודיסה.

המקרה דאג לכך, שלא תכבד עלי הפרידה מעיר־השדה השקטה. לתוך השלוה של עיר־השדה התפרץ שאון מחריד. באפריל התחילה פתאם במסטיסלב עונה של שרפות. היום פה ומחר שם, בלי סבה נראית, נפלה דליקה בבית או במחסן סחורות. על פי רוב, נשמע בלילה צלצול מחריד של פעמוני בית־היראה, זה הצלצול־בלילה הממושך, הידוע לכל תושב בעיר־שדה הבנויה מעץ. בני אדם מקיצים משנתם, חרדים אל החלונות, רואים דרך סדקי־התריסים את אודם האופק, שומעים את שאון ההמון באפלת הרחוב ובפיו קול צעקה: היכן בוער? בית של מי? עד שתתלבש ותצא החוצה, נדמה, כי בוער באש הבית העומד סמוך ועוד מעט והאש תאחז בביתך. יוצא אתה ולעיניך מראה של שרפה בעיר־השדה: שואבי־מים אצים רצים עם החביות בעגלותיהם; הגברים רצים ובידיהם דליי מים להיות לעזר למכבי־האש העלובים, המכבים את הבערה במשאבה פרימיטיבית; נשים נחפזות עם ילדיהן וצרורותיהן בידיהן, ועמוד האש הנורא הולך ומתרחב על פני האופק, תמרות עשן הולכות ומתחשרות; נשמעות צעקות: כל הרחוב בוער, בית־הכנסת נתון באש, הצילו את ספרי־התורה!... חזרת השרפות במשך שבועות מעטים נתנה מקום לחשוד, כי כאן פועלת כנופיה של מבעירים בכוונה מיוחדת לבזז רכוש בשעת מהומה. רבים ארזו את חפציהם, כדי להוציאם בשעת הסכנה; אחרים היו ישנים בלילות כשהם מלבושים. חיים במשך שבועות אחדים כאלה בעירה נדחת מספיקים להרגיז עצבים חזקים ביותר. ראיתי את עצמי ברע. הספריה שלי היתה ארוזה בארגזים. בקשתי לי מקלט קיץ בכפרים הסמוכים, אך עם כל אהבתי לטבע לא יכלתי להשלים עם חוסר־הנקיון באהלי־כפר, ואפילו בחוות של ה„פריצים"... כך פגע הגורל פגיעה קשה באידיליה שלי „בחיק הטבע". מצד זה לא עמד עוד מכשול לרעיון היציאה מכאן.

באתי במשא־ומתן בכתב עם לנדוי בדבר קבלת זכות ישיבה בפטרבורג. לנדוי יעץ לי לרכוש תעודה מאת בעל־דפוס, כי מסדר־אותיות אני וידידי הטוב י. דינזון מהר להמציא לי תעודה כזאת מוורשה (לנדוי עצמו ישב בעיר הבירה על יסוד זכות של מסדר אותיות ומדפיס בבית הדפוס שלו).

אולם מאסתי ללכת בדרך פיקציה זו ודברתי על לב לנחוי להשתדל על־ידי הבארון גינצבורג בדבר מתן זכות ישיבה לי בתור סופר. הוא ענה לי, כי לפי דעתו של הבארון יש סכנה לעורר השתדלות כזו בשעה שמתגברת השנאה לישראל מצד הממשלה, בזמן שמגרשים „יהודים מחוסרי־זכויות" לאלפים מערי הבירה ומשאר מקומות, שהישיבה אסורה שם ליהודים. נשאר איפוא לשבת ולחכות עד סוף הקיץ ולהחליט: אל הצפון או אל הדרום.

דאגות הפרט הסתבכו בדאגות הצבור, הקיץ של שנת 1890 היה ביחוד מבשר רע בריאקציה הרוסית. גזרו על הריפורמות האחרונות של אלכסנדר השני במקצוע של שלטון עצמי. בערים ובכפרים הלך וגבר שלטון המשטרה (המוסד של שרי הכפרים מבני האצילים), בכל הארץ שררו חוקים יוצאים מן הכלל („סדר החוקים על שמירה מעולה"), שנתנו שלטון בלתי מוגבל לשרי הפלך על „נתיניהם". בשלטון זה השתמשו שרי הפלך קודם כל לשם התעללות ביהודים. כאילו על־פי הוראה מגבוה, התחילו פקידי הממשלה להודיע בכרוזיהם, שהיהודים ב„תחום המושב" מתנהגים בחוצפה ובעזות כלפי הנוצרים, אינם חולקים כבוד לפקידים רוסים ברחוב וכו'. שר פלך מוהילוב שלנו דימבובצקי שלח אל פקידי המשטרה הכפופים לו אזהרה לפקח בכל חומר הדין על זה, כי היהודים בשעת פגישה עם בעלי שלטון יסירו את הכובע ויתנהגו בכלל בנימוס בחברה של נוצרים. שרי המחוז פירשו את החוזר במובן זה, שבידם ניתן הפקוח על היהודים ויכולים הם לעשות בהם כטוב בעיניהם מתוך תואנה של „חוסר־כבוד מצד היהודים לשליטים הרוסים". במסטיסלב נמצאו שני אדונים, שהחליטו ללמד פרק ליהודים. ראש האצילים הנסיך משצ'רסקי הזמין אליו באי־כח מאת הקהלה היהודית, ידועי שם, ובמעמד שר־המחוז וסגן הקטיגור קרא לפניהם את הפקודה של שר הפלך עם פירושים משלו. בחרפו בנאומו את היהודים, בהאשימו אותם שהם עוברים תמיד על החוק ואינם חולקים כבוד לנושאי השלטון, דרש מאת ראשי הקהלה, שיעקרו מן השורש בסביבתם את המומים האלה, כי אם לא כן, יטילו השלטונות על באי־כח הקהלה עצמם „עונשי קלון". לאיום זה הוסיף סגן־הקטיגור החצוף פירוש משלו: „פשוט, תקבלו מלקות בככר העיר", ובשעת דבריו באר בהעויות, כיצד יעשו את הדבר. הצירים הנדהמים, שלא הבינו אפילו במה מאשימים אותם, התבלבלו ולא מצאו בפיהם דבר לענות למחרפיהם.

זה היה ביום הששי בבוקר, 22 ביוני. לפנות ערב, בזמן קבלת שבת, בשעה שהנאספים בבתי־הכנסת דנו בסערת־נפש על המצב שנוצר, בא אלי אחד מן הצעירים שבין הצירים ובהתמרמרות ספר לי מה שקרה. אמרתי, כי הצירים, שלא מצאו בבוקר את המלים הראויות להשיב למקטרג, צריכים ללכת אליו מיד ולתבוע תשובה, ואני קבלתי על עצמי ללכת עמם. בעמל אספתי צירים אחדים והלכתי עמהם לדירתו של משצ'רסקי, אך הוא לא היה בביתו: נסע, כביכול, אל אחותו. בעיר התגברה סערת־הרוחות: אמיצי הלב התמרמרו, הפחדנים רעדו. גמרתי בלבי להרים קול מחאה בעתונות: שלחתי ל„ווסכוד" את תאור האינצידנט בצרוף בקשה לפרסם אותו בלי שם הכותב בגליון הקרוב של השבועון, ואת פירושי לתת בצורת מאמר מאת המערכת. עורך השבועון בעת ההיא, הד"ר גרוזנברג, מלא את בקשתי על הצד היותר טוב: פרסם את מכתבי וכתב מאמר ראשי חריף על שרירות־לב האדמיניס־טרציה שהשתררה בערי־השדה. מן ה„ווסכוד" עבר המכתב ונדפס בהרבה עתונים רוסים, ואפילו בעתון הצורר ליהודים „נובויה וורמיא", ואחרי כן חדר גם לעתוני חוץ־לארץ, כעין חיזוק לשאר הידיעות על המצב הנורא של היהודים ברוסיה... להלן אספר על תוצאות המאורע.

כעבור שבעה ימים אחרי אותו המאורע נסעתי לקיוב. המטרה העיקרית שלי היתה לשאול שוב ברופא הד"ר מנדלשטאם על מצב עיני, אך משכה אותי גם מטרה אחרת: לנוח כשבועים בנאות־קיץ בויארקי שמחוץ לעיר, בביתו של שלום־עליכם, שהזמין אותי כבר להתארח אצלו. הנסיעה ממסטיסלב לקיוב בזמן הקיץ כשהיא לעצמה הניחה את רוחי: מאה וירסטאות בעגלה עם חניות בערים קריצ'ב, צ'ירקוב ופרופויסק, אחרי־כן שני ימים ושני לילות של נסיעה בספינות־קיטור על פני הנהרות סוג'ה ודניפר, מפרופויסק דרך הומל עד קיוב. בקיוב פגש אותי בנמל של ספינות־הקיטור שלום־עליכם, שקראנו לו בשמו רבינוביץ או סולומון נאאומוביץ, והוביל אותי אליו לנוה־הקיץ בבויארקה.

את החלק המעשי של נסיעתי גמרתי מהר. בקורים אחדים אצל מנדלשטאם הוכיחו לו, כי נכונה היתה הדיאגנוזה הקודמת שלו על האיסטיגמטיזם, שגרם לכאב העיניים. הוא פקד עלי לקנות זוג משקפים בהרכב מיוחד במקום שני הזוגות הקודמים ויעץ להזמינם בברלין. המשקפים האלה, שהחלפתים מהרה בפטרבורג בזכוכיות מתאימות יותר, הביאו ישועה

לעיני. מעט מעט עבר הכאב בשעת קריאת ספרים, ומן הזמן ההוא עזבה אותי מחלת עיני, שהציקה לי חמש שנים. מן היסורים האלה במשך חמש שנים האם לא הייתי נמלט, אילו היו חכמי הרפואה בודקים במחלתי כראוי? על כל פנים, אני רואה את הדוקטור מנדלשטאם כמציל את ראייתי. אחר כך הצטערתי מאד, כי המרחק וחלוקי־הדעות הפרידו ביני ובין האיש המצוין הזה. משנת 1890, כמדומני, לא נפגשנו עוד. עם הופעת הרצל השקיע מנדלשטאם את עצמו בציונות הפוליטית ומלא תפקיד רב בקונגרסים בבאזל ואחרי־כן בארגון הטיריטוריאליסטים; ואולם אני עסקתי בעבודת „הגלות", שבעיניו היתה עמל שוא.

שני שבועות נחתי בבויארקה, מהלך חצי שעה מקיוב, בבית נאה, ששכר שלום־עליכם לימי הקיץ. כאן התודעתי בראשונה אל האדם בעל דו־פרצופין, שצורתו האחת, של סופר, היתה שלו, והשניה, צורה של סרסור בבורסה, היתה מסוה, שאחרים שמו על פניו בעל־כרחו. מצד אחד היה כולו בוער באש תשוקת היצירה, ערך תכניות ספרותיות רחבות ובחשק רב שאף לכבוד סופרים שזכה לו באחור זמן רב; ומן הצד השני שקע בעסקי הבורסה, כדי להרבות את הונו ולפזרו על עסקי ספרות, ועליו היה „להראות פני עשיר", לחיות חיי מותרות לעיני הבריות (דירתו ברחוב אליזבטה בקיוב היתה ראויה לבנקיר גדול) ולהתהלך עם אנשים, שאין להם ענין כלל אל הספרות. בשעה זו שהייתי אורח בביתו כבר התחיל המשבר בעסקיו, שהביא אותו מהרה עד פשיטת־רגל. על המשבר הזה רמז לי רבינוביץ בשיחותיו, וקצת מן הענינים שערתי בעצמי, בראותי אותו לפעמים לאחר שובו מן העיר אל הקייטנא בכאב ראש חזק ואלונטית חבושה למצחו.

זוכר אני את טיולינו הארוכים ביער בויארקה, שדרך ישרה הלכת שמה מחצר הקייטנה שלו, מדבר היה בלי הרף, בהומור המיוחד לו (השיחות התנהלו, כמו חליפת המכתבים ביניכו קודם, בלשון הרוסית, שהיה שולט בה בשלמות), ופתאם היה עומד בין שורת עצי אורן וקורא: הבט וראה! שבילים אלו ביער נמשכים והולכים דרך עשרות פרסאות, עד פאסטוב, עד אומן, כי היער הזה מקיף כמה מחוזות של פלך קיוב". ואני התבוננתי אל הפיתולים הטמירים של היער הגדול, ולעיני רוחי עמדו גדודי ההידמקים, שלפנים היו מתחבאים כאן, בהתכוננם להתנפל על עיירה יהודית

סמוכה לערוך ביושביה טבח או לבוז רכושם ואחרי־כן להסתתר בסבכי היער... הרבה דברנו על ספרותנו וסופרינו, ואני התבוננתי וראיתי, כי בעיני איש־שיחי נחשב כמופת לסופר עממי אברמוביץ־מנדלי, שהתודע אליו לפני זמן־מה באודיסה וכנה אותו בשם „סבא" של הספרות העממית. שלום־עליכם עדיין לא מצא אז את דרכו, דרך הומוריסט, והגה רעיונות לחבר רומנים גדולים. דכאה אותו המחשבה, כי באבוד הונו תאבד לו היכולת להוציא את המאסף „פולקסביבליוטיק" ואת חבוריו. הוא חשש, כי ידידיו יתרחקו ממנו לאחר כשלונו במקצוע „בלתי ספרותי" כעסקי־בורסה. פעם אחת בערב ישבנו בפרודזור של הקייטנה ועסקנו בשיחה על הנדודים העומדים לפני כל אחד מאתנו בקשר עם החליפות בחיים הפרטיים והצבוריים. פתאום קם שלום־עליכם ואמר: „סימון מרקוביץ, הבה נבטיח זה לזה בהן צדק, כי מקץ עשר שנים ונפגש בכל מקום, שאליו יטלטלנו הגורל". הסכמתי, ובאותו מעמד אשרנו את ההסכם בכתב התחייבות. החלפנו זה עם זה כרטיסי־ביקור ועליהם כתב איש איש ממנו (ברוסית): „בהיותנו שקועים בהרהורים נוגים על חליפות הגורל של האנושיות בכלל ושל עמנו המעונה בפרט, החלטנו והתחייבנו בהן צדק, לזכר השעה הזאת, להפגש בלי שום תנאי איש עם אחיו מקץ עשר שנים, בעצם תחלת המאה העשרים, הנזכה בחיים? מומנטו מורי! 18 ביולי שנת 1890". אחרי כן באה הוספה בעברית: „נכתב ונחתם בארבעה עשר לחודש המר והנמהר אב בשנת צרה ומצוקה תר"נ. את חתימותינו אישרה בחתימתה אשתו של שלום־עליכם, אולגה רבינוביץ, שישבה במסבה זו. בערב הנוגה ההוא לא יכולתי לחזות מראש, כי כעבור חדשים מעטים אמצא באודיסה את משפחת שלום־עליכם שנהרסה ממעמדה, כי „בעצם תחלת המאה העשרים" במקום פגישה נחליף מכתבים בינינו משתי גדות הדניפר, והראיון האחרון שלנו יהיה בככר כנסית איסאקי בפטרבורג, חודש אחד לפני מלחמת העולם ושנתים לפני פטירת ידידי הקיובי בניו־יורק...

בימי שהותי בקיוב לא חדל בעתונות הרוסית והלועזית הרעש בשל ההתעללות ביהודים ברוסיה. על השערוריה במסטיסלב נוספו עוד שערוריות בדומה לה מצד האדמיניסטרציה העליונה באודיסה, בווילנה ובעוד מקומות. מנדלשטאם ספר לי על המאמרים ב„טיימס" ועל מחאות אחרות נגד „הברבריות הרוסית". בדרך שובי מקיוב הביתה, בעשרים ליולי, ראיתי

ומצאתי מצב של סערת־הרוחות בצבור היהודי. בהומיל שהתארחתי שם בביתו של ידידי מפטרבורג מרכוס כהן (מרדכי בן־הלל), נתנו לי גליון חדש של העתון „נובוסטי" מפטרבורג, שנתקבל זה עתה, ובו מאמר מרעים מאת הסופר הליברלי גריגורי גראדובסקי בדבר השערוריות במסטיסלב ובערים אחרות. שבתי למסטיסלב מתוך החלטה להמשיך עד הסוף את ענין המלחמה בשרירות־לב השלטונות. זוכר אני, כי בקרון של הרכבת בדרך מהומל לסמולנסק, תקפה אותי עצבות עמוקה. קורא אני ביומני רשימה מן הימים ההם: „בדמדומי ערב... הרכנתי ראשי אל חלון הקרון, לבי התכוץ, עיני זלגו דמעות בלי הפוגה, ולקול שאון הגלגלים זמרתי לי את השורות החביבות משירי נקרסוב:

„אמי־מולדתי, אבוא אלי קבר ולא אגיע לתור הזהב,
לימים אלה, אשר תחדלנה הדמעות וירפאו הפצעים...
אך מי יתן וידעתי טרם אמות,
כי עומדת את בדרך האמת"...

אולם עצבות זו פנתה מקומה לתשוקה של מלחמה: את רשימתי גמרתי בדברי נחומים לעצמי: „העיקרים הגדולים עוד לא מתו. אדם צריך לחיות ולהלחם".

כאשר שבתי בסוף יולי למסטיסלב, פגשה אותי העיר כמנצח. השלטונות המקומיים נכנעו אחרי אשר ראש האצילים וסגן־הקטיגור קבלו מאת השרים הגבוהים נזיפות על שגדשו את הסאה. אולם סגן־הקטיגור הזריז סושקוב, שנקרא על־ידי המיניסטריון למשפטים בפטרבורג להתנצל על מעשיו, לא נח ולא שקט: לשם הגנה על עצמו פרסם מכתב בשבועון של ה„וסכוד", שבה הכחיש לגמרי את העובדה בדבר האיום בשיחה עם המשלחת מאת קהלת מסטיסלב: ברוח זה השפיע גם על מערכת העתון „נובוי־ורמיה", ששפך איש וגפרית על הכתב היהודי האנונימי, אשר גלה ברבים את הסוד על הפקרות האדמיניסטרציה. שותפי למלחמה ד"ר גרוזנברג כתב אלי מכתבים מלאים יאוש בבקשה לשלוח בשביל השבועון הודעות מיוחדות מאת באי־כח הקהלה, המאשרים את הדברים המעליבים שהשמיעו באזניהם. לא קל היה למלאות בקשתו. מתשעה החברים של המשלחת היהודית רק ארבעה מצאו עוז בלבם לחתום על גלוי־דעת זה, והשאר סרבו מפחד רדיפות מצד השלטונות המקומיים. ביחוד התעקש „הרב מטעם הממשלה", הקשור

באופן רשמי עם פקידות המשטרה: חשדו בו אפילו בקשר עם השלטונות, ולא בלי יסוד; סושקוב עצמו הסתמך בהכחשתו על הרב הפחדן, בחשבו שהלז לא יעיז לסתור את דברי השליטים. כאן היה עלי להשתמש בתחבולות מיוחדות. בכל יום הייתי מזמין לביתי את באי־כח הקהלה יחד עם הרב והדברתי על לבם להוכיח, עד כמה חשוב לטובת כל הקהלה להמשיך את מלחמתנו לזכות עד הסוף, כדי למנוע שישנו מעשי התעללות מצד השלטונות. אחרי מאמצים רבים השגתי את המטרה: על נוסח גלוי־הדעת שחברתי חתמו עוד שנים מפרנסי הקהלה וגם (בנוסח אחר) „הרב מטעם". את התעודות שלחתי לגרוזנברג והוא פרסם אותן ב„וסכוד" בצרוף פרושים צמלצים ונמרצים.

האויב נוצח במערכה. האתמוספירה הצבורית במסטיסלב הטהרה: היהודים ראו, שאפשר להלחם גם עם השלטונות המאיימים. מפי אחד מפרנסי הקהלה התפרצה קריאה: „כי לא אלמן ישראל", כי יש בקרבו בנים הנכונים להגן על כבודו! על המגינים האלה נמניתי גם אני, ה„אחר" בקהל המאמינים. אחד מקנאי הקהלה הקשים, שראה אותי מקודם מוכן ומזומן לגיהנם, אמר אחרי המעשה הרב שעשיתי: „יש קונה עולמו בשעה אחת". לפני הפרידה האחרונה מעם „אחר" שלה עשתה הקהלה שלום עמו וסלחה לו עון התרחקותו שנים רבות מבית־הכנסת.

בימים האחרונים לאבגוסט הכינותי עצמי לדרך פטרבורגה. לפני נסיעתי נכנסתי אצל הסבא בנציון להפרד מעמו. הישיש בן פ"ה, שבזמן האחרון היה נעשה סומא, ישב לפני השלחן. את ראש השיבה אשר לו תמך בכפו מן הצד, כאילו היה שקוע בחזיונות התקופה שעברה עליו. פני הזקן נהרו משמחה, כאשר שמע את קולי. דברי הזקן נזלו לאט: "שמעתי, שמעון, כי עשית מעשה טוב, כי עמדת להגן על כבוד ישראל. אומרים עליך: „יש קונה עולמו בשעה אחת", אבל אני סובר, כי מימיך לא היית בנפשך זר לעמנו. יתן לך אלהים, שתעבוד לטובת ישראל גם להבא!..." נפרדנו זה מעל זה בסערת נפש רבה — לנצח. כעבור חצי שנה, בהיותי באודיסה, נודע לי על פטירתו של הישיש הנעלה, אבי הרוחני בילדותי ויריבי בבחרותי. האמנם היינו יריבים? האם לא היינו שנינו מסורים כל אחד לנדר רוחני, וההבדל בינינו היה, כי הסבא היה חצוב מאבן שלמה אחת שהתגבשה מדורי דורות, והנכד עמד בין שני דורות, בין העולם הישן והחדש בתקופה של

מהפכות היסטוריות? וכלום לא נתקיימה במקצת נבואתו של הסבא על שיבת הנכרי לעולם הישן? „אחר", „אכסטרנוס", העומד מן החוץ עוד ימצא דרך לעשות שלום בין התיזה הישנה והאנטיתיזה החדשה על ידי סינתיזה מחודשת.

מתוך געגועים עמוקים נפרדתי מעל מסטיסלב מקץ שש שנים של ישיבתי בה, ואת בני־ביתי השארתי שם לזמן קצר, עד אשר תתברר השאלה: צפונה או דרומה? באתי לפטרבורג בשלשים לאבגוסט ומיד ירדתי לעמק הטרדות. לנדוי, שנפשו חשקה בי שאשב בפטרבורג לשם עבודה קבועה במערכת, הניע כלי תותח כבדים להסתער על המשטרה הפטרבורגית: הוא בקש מאת הבארון גינצבורג, שיתמוך בכבודו ובעצמו בהשתדלותה של מערכת ה„ווסכוד"", שיתנו לי זכות ישיבה בעיר הבירה בתור עורך־עוזר במדור המדעי. נסעתי בעצמי אל הבארון הצעיר דוד בכפר המלך לשם שיחה בענין זה. הבקשה הוגשה, ושבועות אחדים צפיתי להחלטה. היה מקום לחשוש שהמשטרה במסטיסלב על־פי מלשינותו של אויבי הישן סושקוב תודיע לחברתה בפטרבורג, שמבחינה פוליטית איני כשר (ממסטיסלב כתבו לי, שהמשטרה שאלה למקום מגורי). מה שהרגשתי או תספר הרשימה ביומני מעשירי לספטמבר, יום הולדתי. את הרשימה הקפתי במסגרת שחורה ועליה כתובת בלטינית: „פ. נ. שלשים שנות חיי", ולהלן כתבתי. „היש לי לחשוב על הדרך שעברתי, לנחש עתידי? לא, לא עתה. עתה יש צורך לערוך בקשה, שיתנו לי בתורת חסד את הדבר שנותנים לכל כלב בלי בקשה. רב הצער והעלבון, אך כבר טפסתי ועליתי על האולימפוס הפילוסופי וחדלתי להתמרמר"...

בימים ההם הייתי לעתים קרובות נכנס בשיחה עם ידידי בפטרבורג ולא התבוננתי עוד לסימני ההתעוררות בצבור היהודי, שנראו בזמן־מה לאחר כך, בשנות התשעים. פרוג עמד בתקופת. פגימתו: עדיין יצר הרבה בכמות אך לא רב באיכות. עתה עמד בריחוק מן הצבור, אולי מפני המצב המיוחד של משפחתו: בביתו של הד"ר קנטור התודע כבר אל עלמה רוסית, תופרת, שהיתה באה לעשות מלאכתה, ונתן עיניו בה; קודם היו דרים בדירות מיוחדות ואחרי־כן יחדו, אולם פרוג לא רצה, כנראה, בפרסום זווגו עם נערה פשוטה ונוסף על זה רוסית. באה תמורה גם בפלקסר־וולינסקי. הוא התרועע עם הסופרת הרוסית הצעירה ליובוב גורוויץ, בתו של הפדגוג הליברלי הידוע, ולמד יחד עמה פילוסופיה, ו„הרומן הפילוסופי" הזה סלל לפניו דרך

למערכת הירחון הגדול „סיווירני ווייסטניק", שבהוצאתו השתתפה משפחת גורוויץ. כאן נכנס לתוך סביבה של סופרים רוסים רדיקלים מחברת מיכאילובסקי, וכל־כך התגאה בזה, שעזב לגמרי את הספרות היהודית. הוא היה מספר עמי על ידידיו החדשים בעולם הספרות ברגש גאוה. כאילו בא בסוד בחירי האנושיות; את מאמריו הראשונים בבקורת הספרות שבאו ב„ווייסטניק" חשב לגלוי תורה חדשה באסתטיקה פילוסופית. לאחר זמן בגד בבחיריו: במאמרי הפולמס שלו נגד המסורת הסוציאלית המעולה של הבקורת הרוסית ובשיטת האסתטיזם שכנגדה הרגיז את מיכאילובסקי והכריח אותו עם חבריו לעזוב את ה„סיווירני ווייסטניק". נפרדתי מעל וולינסקי בראשית דרכו החדשה החלקלקה ונפגשתי עמו במקרה רק כעבור שלשים שנה על חרבות הספרות הרוסית בפטרבורג השוממה... מכל ידידי עמד איתן על משמרתו ב„ווסכוד" השבועי רק שמואל גרוזנברג ועבד יחד עם לנדוי להכניס רוח חיים לאורגן אופוזיציוני יחידי זה של העתונות היהודית ברוסיה הריאקציונית. הוא היה מפרסם מאמריו וסקירותיו הפוליטיות בעילום שם, אך השפעתו במערכת היתה רבה. גרוזנברג החזיק ברעיון ההתבוללות המערבית באופן יותר שיטתי מחברו לנדוי, ובדרך זו השפיע על רוח ה„ווסכוד" עד אותו הזמן, שפרצתי שם פרץ על־ידי „מכתבי על היהדות".

במהרה הוכרחתי להפרד מעם כל החוג הפטרבורגי. כפי שאפשר היה לשער, דחה שוב ראש העיר גרסר את השתדלותו של לנדוי בדבר מתן רשיון ישיבה לי בפטרבורג לשם שגשוגו של ה„ווסכוד". המקניסטריון לעניני הפנים כבר אז חרץ שניו על הירחון היהודי האופוזיציוני, שסגר אותו כעבור חצי שנה עם התגברות הפוליטיקה של שנאת ישראל. הביאו לי את הודעתו של שר העיר בדבר הסירוב המוחלט בשעת ערב, בעשרים וחמשה לספטמבר, בשעה שגמרתי לכתוב את השורות האחרונות של המאמר: „ממגלות הצרות של ישראל", השקפה על חבור חדש בדברי ימי התנועה של ההיידמקים במאה השמונה־עשרה („ווסכוד 1890, ס' 10). שם הבאתי ציטטה משיר עממי אוקראיני, המפאר ומרומם את מעשי הדמים של האטאמאן שוואצ'קה:

הלוך הלך שוואצ'קה בחוואסטיוב, במגפיו הצהובים;

הוי, תלה ז׳ידים, תלה ליאכים, על שערי האדונים.

עתה היה עלי לנסוע לאוקראינה של סוף המאה הי״ט. אמנם אני הולך לגור בעיר אודיסה, שצורה אירופאית לה, אך כלום לא עבר על עיר זו אחד הפוגרומים הנוראים בשנת 1881?

נפל הפור: שמתי את פני דרומה. שלחתי טלגרמה לאשתי, שחכתה עם הארגזים הארוזים במסטיסלב, כדי לצאת עם הילדים לעיר הפלך מוהליב, שאבוא לשם גם אני, על מנת לנסוע יחדו לאודיסה. ביום אוקטובר דולף עזבתי את פטרבורג, נסעתי במסלת־הברזל עד אורשא ומשם, בספינת־קיטור קטנה על פני הדנייפר, באתי למוהליב. מתוך צפיה לבוא משפחתי ישבתי בבית־מלון יהודי והעליתי בזכרוני את השנים שעברו עלי בעיר זו. לפני שתים־עשרה שנה ישב כאן עלם בעל דמיונות, שהיה רואה את עצמו מאושר במאורעים, אילו ובאו לו, שעתיד הוא להיות „סופר מפורסם״, וכעת, לאחר שהגיע למטרה זו האדם המבוגר, הוא רואה את עצמו אומלל. בבוקר השכם באה אשתי עם שלשת הילדים בגיל מחמש עד שלש שנים, עיפים ויגעים מטלטול הדרך בקרון של בעל־עגלה בדרכי בוץ של ימי הסתיו. לאחר ימים מעטים של מנוחה ישבנו כולנו בספינת־הקיטור האחרונה, שהפליגה במורד הדנייפר בסוף העונה של שיטה בנהר, וכעבור יומים הגענו לקיוב. זכורה לי אותה נסיעה על פני הנהר עם הנודדים הקטנים, שעשו את נסיעתם הראשונה בחייהם. בקיוב עברנו אל הרכבת של מסלת־הברזל. בחצות הלילה בשבעה־עשר לאוקטובר שנת 1890 באנו לאודיסה. התחילה פרשה חדשה בחיי, תקופת הצהריים תחת שמש הדרום הלוהטת, שארכה שלש־עשרה שנה.